

О.І.Гуржій (Київ)

КУПЕЦЬКИЙ СТАН НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ І СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII - У XVIII СТ. : ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

1. Постановка питання. Витоки

Історія купецтва на українських теренах не тільки своєрідна, а й унікальна, коли вивчати її на загальноєвропейському тлі. На процес його формування як стану неабияк впливало перебування українських регіонів протягом тривалого часу в складі різних держав: Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Росії та ін. Це зумовлювало: відсутність у нього чіткої організації з яскраво вираженими етнічними ознаками; здебільшого усунення торгових людей від політичного керівництва в країні; неможливість займати адміністративні посади вищих і середніх ланок; підпорядкування (найчастіше вимушене) національних й економічних інтересів купців вимогам представників інших (панівних) етносів; соціальну розпорошеність, тобто юридичну невизначеність їх серед інших станів.

В історіографії практично немає спеціальних праць, присвячених цій тематиці. Дослідники висвітлювали її головним чином побіжно й переважно в контексті з'ясування основних етапів розвитку торгівлі в кінці XVIII - XIX ст., тобто коли в Російській імперії, до складу якої входила й значна частина українських земель, почали активно розробляти законодавство стосовно цієї верстви населення.

Коли ж концептуально говорити про погляди вчених на проблему, то можна констатувати, що вони зводяться в основному до таких:

1. Наявність вітчизняного купецтва протягом усього середньовіччя та нового періоду без урахування існувала його організація (гільдії) чи ні.
2. Відсутність цього стану серед населення Лівобережжя та Слобожанщини в другій половині XVII - XVIII ст.
3. Наявність у період, що досліджується, на території обох регіонів дуже обмеженої кількості корінних торгових людей.

Деякі історики й економісти взагалі заперечували можливість існування буржуазних відносин на той час на національному ґрунті, або ж твердили, що вони розвивалися лише завдяки російським чинникам, зокрема діяльності в Україні заможних купців з Московії, які зосередили у своїх руках головні важелі й торговий капітал Лівобережжя та Слобожанщини.

Такий підхід до висвітлення проблеми спостерігався вже у працях кінця XVIII ст. Так, Опанас Шафонський (1740 - 1811) у своєму відомому творі "Черниговского наместничества топографическое описание" (1786) зазначив, що в Україні мало природних ремісників і купців, а "весь торг красных и мелких товаров состоит в руках великороссийских купцов". Правда, автор також писав: "По городам, особенно в Киеве, и есть из природных тамошних купцы, мелким разным товаром торгующие, но в сравнении великороссийских, они весьма малое и не достаточное количество составляют"¹. На його думку, в українських купців капітал на той час не перевищував і 30 тис. руб. Однак наведені ним же дані спростовують це твердження.

Стосовно слобідського регіону "Топографическое описание Харьковско-го наместничества" (1788) засвідчило: "Торговый промысел вообще во всех украинцах примечается, но торговля их, хотя и второй руки, есть домовая, располагаемая больше к пристойному пропитанию, а не к обогащению"².

З наведеного уривка можна зробити висновок, що для т. зв. тамтешніх купців торгівля була принаймні не єдиним засобом для існування. Тоді що? Ремесло, сільське господарство, підневільна праця посполитих? Якщо так, то це ще були "несправжні" купці порівняно із середньовічною Західною Європою. Проте відомо, що вже за доби Київської Русі купецтво було певною мірою структуроване. Це зафіксували давньоруські джерела, конкретні літературні пам'ятки. Зокрема про "купцов русских*", они ж есть племя из славян", писав арабський географ, начальник пошт багдадського халіфа Ібн Хордадбет (IX-X ст.) у "Книзі шляхів і держав"³. Зовнішню торгівлю слов'ян схарактеризував й описав її шляхи візантійський імператор Константин Багрянородний (905 - 959) у праці "Про управління державою"⁴. У Києві, на Подолі (при церкві Пирогоші), навіть функціонувало об'єднання хліботорговців.

На думку вітчизняного історика й економіста І. Рознера, появу на Русі купецьких корпоративних організацій - Гільдій - зумовив власне розвиток внутрішньої й зовнішньої торгівлі. Стратегічною метою таких спілок було об'єднання зусиль у боротьбі з можновладцями за пріоритет у торгівлі (скажімо, в межах певного міста), взаємодопомога та захист власних інтересів тощо⁵.

Упорядники збірника документів "Торгівля на Україні, XIV - середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина" (К., 1990) під поняттями "купець" або "українські купці" об'єднали фактично всіх торговців, які мали за мету "одержання прибутків": "братів-співгородян", "напарника зі Смотрича", "єврея з Луцька", "шевців луцьких", різних "міщан і жидів", козаків та інших представників населення. Хоча в документах купців чітко відмежовано від решти. Так, у витягу із судового листа про суперечку київських міщан і воеводи князя Дмитра Путятича від 14 травня 1499 р. читаємо: "...Напервеи, што жаловал князь Дмитриеи на вас, штож коли который купцы, а любо казаки приходят до Киева и становятся в мещан на подворий и тыи мещане обещивали их воеводе киевскому, и вы тыми разы тот врьд за себе были взяли"⁶.

І все-таки. Хто ж такі купці та яким був їхній статус у суспільстві?

Здавалося б, досить просте питання та воно вимагає й конкретної відповіді. Проте в історіографії перше є настільки невизначеним, а погляди істориків на нього настільки діаметрально протилежними, що годі й шукати в них щось спільного.

У кінці XIX ст. у Російській імперії поширювалася думка, що купцями в середні віки вважалися лише ті особи, які входили до Гільдій. Класичним є їх визначення у французькому торговому кодексі 1807 р. (тобто - кодексі Наполеона): всі, хто "здійснює торговельну діяльність і для яких вона є постійним засобом існування". На той час у Німеччині офіційне (законодавче) поняття "купець" поширювалося на будь-яку фізичну чи юридичну особу, котра займалася торгівлею (у вигляді промислу). Купцями вважалися також різні акціонерні компанії й товариства, незалежно від головних їх завдань і мети. Під таке визначення підпадала й державна скарбниця, оскільки також укладала відповідні торговельні угоди. Цікаво, що й заміжня жінка мала право вести постійну торгівлю, але з дозволу свого чоловіка. До купецтва зараховували і ремісників, які закупували за власні кошти сировину, виготовляли з неї вироби (скажімо чоботи, хліб), а потім їх продавали. Проте ті з них, які переробляли сировину "чужу", не вважалися купцями (наприклад фарбувальники).

У результаті виникла необхідність чітко виокремити осіб, які займалися дрібними промислами, від "справжніх" купців.

Подібна проблема виникла в середині XVIII ст. у Гетьманщині, але про це йтиметься далі.

У Західній Європі заборонялося займатися торгівлею високим посадовцям, духовенству, офіцерам. На Лівобережжі й Слобожанщині існували зовсім інші правила, закріплені законодавством.

У російських актах фігурували два основних поняття: "купець" і "торговець" (або тотожні останньому - "торгующий", "производящий торговлю", на Лівобережжі - "купеческим промыслом бавящийся"). Цікаво, що в Росії були купці, які безпосередньо припинили торговельну діяльність ("отцы семейства", що передали справу синові чи синам). Відокремлення купецького стану спочатку йшло досить повільно й зі значним запізненням, бо простежується лише з кінця XVI ст. На той час уряд Московії відчув нагальну потребу в "лучших" торгових людях, не довіряючи "приказным". Вимагало цього й розширення податкової системи в торгівлі. На кінець XIX ст. російське законодавство у визначенні терміна "купець" практично вже в усьому збігалося із західноєвропейським.

У радянській вітчизняній історіографії до кінця 60-х років XX ст. головним чином панувало таке тлумачення зазначених аспектів. Купецтво як клас(!) виникло за рабовласницької доби внаслідок суспільного поділу праці й розвитку товарного виробництва (!). Причому купці неодмінно експлуатували селян(?). За феодальних відносин їх станові (вже не "класові" ?) інтереси захищалися різними корпораціями, союзами та Гільдіями. Тоді за купецтвом визнавалася лише певна роль "у створенні деяких передумов виникнення капіталізму", але велике значення в первісному нагромадженні капіталу. Причому неодмінно наголошувалося, що з розвитком капіталізму торговельний (купецький) капітал поступово втрачає свою економічну й політичну самостійність і його функції зводяться до "обслуговування" промислового капіталу. У зв'язку з цим втрачає своє незалежне значення (?) як клас (чи все-таки стан?) і купецтво, бо перетворюється на частину буржуазії (як класу?).

Як стверджували історики, у Київській Русі (до середини XI ст.) купці - "гості" - це добре озброєні князі й дружинники, які нерідко поєднували торговий промисел з грабіжництвом і воєнними нападами. І лише згодом (приблизно із середини XI ст.) серед них з'являються професіонали, здебільшого міські торговці, зв'язані переважно з внутрішнім промислом. Концептуально важливо, що з погляду дослідників, на теренах Росії розвиток купецької справи за феодалізму забезпечило утворення та функціонування централізованої держави. В Україні ж відбувалися зовсім інші процеси, що обумовлювалися пануванням там литовських, польських, угорських і молдавських можновладців.

Практично дослідниками визнавалася наявність "свого феодального" купецтва, його поступове кількісне зростання, але пов'язані з цим соціальні й політичні чинники, не кажучи вже про свідомісні характеристики - ні! Така тенденція простежується в працях багатьох учених фактично до початку XXI ст. Як типовий приклад можна навести монографію О.Сидоренко про участь українців у міжнародній торгівлі протягом IX - середини XVII ст. У багатій на фактичний матеріал книзі, на жаль, не знайшлося місця для висвітлення зазначених аспектів, загалом навіть не йдеться про етнічних купців, формування їх як стану⁷. Для ширшого розуміння процесу, спробуємо простежити, як він проходив у сусідній Речі Посполитій.

Торгівля польських купців до середини XVI ст. розвивалася більш-менш стало, поки конституцією 1565 р. не було різко обмежено вивіз ними товарів,

що вироблялися в країні, за кордон. Міжнародну торгівлю відтоді мали право здійснювати головним чином іноземці. Цей акт передбачав витіснення тамтешніх торгових людей, а особливо міщанства, зі сфери зовнішньої торгівлі в інтересах шляхтичів, бо усував конкуренцію в посередництві між нею й тими зарубіжними купцями, які купували на місцях продукцію і продавали імпортовані товари. Це завдало удару не лише по містах, а й по усій національній економіці. Негативно позначилось і на інтересах українців, які здійснювали купівлю-продаж у межах Речі Посполитої. У XVI - XVII ст. купці великих міст (Кракова, Познані, Варшави та ін.) продовжували перебувати в братствах. Їхні члени мали виключне право торгувати в певному місті.

Унаслідок скорочення прибутків від транзитної торгівлі польські купці й міщани прагнули компенсувати втрати за рахунок внутрішніх резервів і зокрема шляхом одержання привілеїв на влаштування ярмарків і базарів. З розвитком фільварочного господарства почали проводитися (із середини XVI ст. у Познані, з кінця століття в Кракові, а потім і в інших великих містах) щорічні господарські з'їзди шляхти, що отримали в XVII ст. назву контрактів. Вони існували у XVIII ст. і навіть XIX ст. На них укладалися різні угоди, підписувалися кредити тощо. З'їзди заміняли собою біржі⁸. Схожі процеси відбувалися на території Правобережної України в магнатських господарствах⁹.

Із зрозумілих причин у 50 - 70-ті роки XX ст. радянська історіографія вдавалася до фальсифікації, коли йшлося про величезний вплив на розвиток вітчизняного купецтва "возз'єднання" Гетьманщини з Росією (1654) та приєднання Правобережжя до імперії в кінці XVIII ст., унаслідок чого переважно більшість міст на їх території (крім Східної Галичини) було "включено" в систему всеросійського ринку та "ліквідовано обмеження в торгівлі" (?), встановлені польсько-шляхетським урядом¹⁰.

Очевидно, окремо слід сказати про напрацювання в цій царині І.Гуржія, який одним з перших спробував висвітлити проблеми еволюції купецтва та розвиток товарного виробництва й торгівлі в Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.), а також визначити місце нашої країни в системі всеросійського ринку (60 - 90-ті рр. XIX ст.). Для його праць характерні не лише виклад фактичного матеріалу, а й спроби теоретичного обґрунтування положень, широких узагальнень.

Зокрема в одній зі своїх статей, спеціально підготовлених для "Радянської енциклопедії історії України" (т. 2), він дотримувався таких основних позицій¹¹. Купецтво представляло собою соціальний стан чи прошарок вищих класів, який займався торгівлею в умовах "приватної власності на товари"(!). Зародки його з'явилися в період розкладу первіснообщинних відносин, але перетворення на соціальний прошарок сталося за доби рабовласництва. У Російській імперії цей стан остаточно сформувався в другій половині XVIII ст., коли визначився організаційно, об'єднавшись у Гільдії, одержавши з рук царського уряду деяке самоуправління (магістрати), судочинство (словесні й совісні суди). Наприкінці XVIII - на початку XIX ст. воно об'єднало не тільки гільдійську, а й сільську торговельну та промислову буржуазію. Останні тези історик ґрунтовно відстоював і у своїх більш ранніх студіях¹².

Отже, більшість дослідників пов'язують виникнення та формування купецтва з існуванням гільдій, що також залишається до кінця нез'ясованим в історіографії.

Детально не зупиняючись на процесі цього явища, зазначимо лише характерні риси й виділимо аспекти, що так чи інакше стосуються нашої теми. За деякими даними, купецькі гільдії - від німецького слова *Gilde* - корпорація, цех, у ширшому значенні - об'єднання (політичне, економічне, релігійне, оборонне тощо) - з'явилися в Англії й набули особливого поширення

за Генріха II (1133 - 1186, король з 1154) і Генріха III (1207 - 1272, король з 1216). Потім вони розвинулися в Німеччині, Данії, Франції та інших країнах. Їх появу в Росії вчені пов'язують переважно із законотворчістю Петра I, який прагнув оформити різні прошарки торговельно-ремісничого населення міст у особливий стан, щоправда, спочатку як інституцію політично-державну, а не фінансову, бо купці сплачували подушний податок разом з іншими неслужилими станами.

Тільки регламентом Головного магістрату від 16 (27) січня 1721 р. у Російській імперії, а значить, як уважав львівський дослідник В. Кульчицький, і на території Гетьманщини й Слобожанщини було організовано обов'язкові купецькі об'єднання та встановлено дві гільдії: 1-шу для банкірів, знатних торгових людей, міських лікарів, аптекарів, золотарів, сріблярів, іконописців і живописців; 2-гу - для дрібних торговців і ремісників.

Тож, коли підходити до питання не формально, то виходить, що у Російській імперії купецькі гільдії, отже, й сам стан їх законодавчо оформилися тільки в 1721 р. На Лівобережжі та Слобожанщині тоді цього так і не сталося.

2. Купецтво та його діяльність у сприйнятті сучасників

Населення по-різному ставилося до діяльності купців. Насамперед тому, що вона часто супроводжувалася негативними явищами: хабарництвом, лихварством, зростанням визиску посполитих тощо. Зокрема різко негативну оцінку їй дав видатний український письменник-полеміст із Львівщини Іван Вишенський (народився між 1545 і 1550 - помер після 1620). У памфлеті "Обличение дьявола миродержца" він устами диявола висловився так: "Если хочеш идолопоклонником, сребролюбом и лихоимцем быть, я тебе мытником, купцем и карчмарем учиню; там твою волю и пражнения забавлятися доколя сдохнеш, привяжу"¹³. І далі: "Даш ли зась, диаволе, купцем, лихоимцем, мытником, и карчмарем быть, да тим лихоимством и уражением разум свой погребу и ослеплю"¹⁴. Зосередження в руках купців великих багатств, на думку І.Вишенського, обумовлювало панування шляхти в Речі Посполитій, яке він називав "мантатством и здирством".

На противагу йому, російський економіст і публіцист, ідеолог купецтва Іван Посошков (1652 - 1726) уважав, що торгових людей "в ничтожность повергать не надобно", бо без них "никаковое, не токмо великое, но ни малое царство стояти не может". На його думку, купецтво було "воинству товариш", бо коли останнє воює, то перше "помагает и всякия потребности им уготовляет". А тому про купців "попечение неоскудное надлежит имети". Він наголосив: "Яко бо душа без тела не может быть, тако и воинство без купечества пробыть не может; не можно бо и воинству без купечества быть, ни купечеству без воинства жить"¹⁵.

І.Посошков засуджував ставлення тих "несмысленных" осіб, які "купечество ни во что ставят и гнушаются ими, и обидают их напрасно. Нет на свете такова чина, коему бы купецкой человек не потребен был". Тому російському купецтву слід було "дать торг свободной". Правда, під свободою автор розумів усунення для них будь-якої конкуренції: не лише з боку іноземців, а й "своїх" представників інших станів. Він пропонував заборонити торгівлю всім тим, хто не був купцем. Щодо зарубіжних "гостей" характерне таке його твердження: "Для нас хотя вовсе они товаров своих к нам возить не будут, мы можем прожить и без их товаров, а они без наших...и десяти лет прожить не могут"¹⁶.

І.Посошков був прибічником поповнення купецтва за рахунок представ-

ників інших прошарків населення без обмежень, але при наявності в них певного мінімуму коштів. За порушення цього передбачався великий штраф.

Про доцільність заборони дворянам і селянам торгувати виступали в Російській імперії й чиновники, зокрема Філіппов у своєму проекті, представленому Петру І.

Заслугує на увагу пропозиція І.Посошкова про встановлення однакової ціни на певні товари в різних магазинах¹⁷. За "установленной ценой" і якістю товарів мали наглядати відповідальні особи.

І.Посошков уважав, що купівлю-продаж іноземним купцям слід здійснювати лише з дозволу спеціально призначеного "командира" і за ціною, визначеною компанією. До останньої могли входити не тільки багаті люди, а й із середнім достатком і навіть малоїмущі. Причому купці повинні один одному допомагати, щоб "до нищеты никого не допускали". Державна скарбниця й ратуші мали позичати на торгові операції гроші під проценти.

Боротьба за міжнародні ринки збуту товарів існувала на той час у багатьох країнах і широко пропагувалася меркантилістами.

І.Посошков дуже применшував значущість торгівлі з іноземними купцями, ставився до них упереджено. "Сие странное дело, - писав він, - что к нам приехал с своими безделками, да нашим материальным товарам цену устанавливают нискую, а своим цену ставят двойную, а иным товарам и выше двойной цены... И приехал, они, иноземцы, засунут сильным персонам подарок рублев во сто - другое, то за сто рублев сделают они, иноземцы, прибыли себе по миллиону, почему что боря не ставили купечества ни в яишнюю скорлупу, бывало на грош все купечество променяют"¹⁸.

Ми навели найхарактерніші погляди відомого економіста щодо російського купецтва кінця XVII - першої чверті XVIII ст. Проте певною мірою вони стосувалися й українців, особливо Слобожанщини, на територію якої найшвидше поширювалися імперські погляди, сфера діяльності царських вельмож.

Важливим аспектом для з'ясування порушеного питання є політика щодо купецтва гетьманського правління й насамперед Б.Хмельницького, який започаткував її в межах Української козацької держави.

На Правобережжі й Лівобережжі вища влада з метою заохочення до торгівлі видавала універсали про охорону торгових людей, їхнього майна, дозволяла їм користуватися привілеями при купівлі-продажу, передавала міщанам право на збори від торгівлі тощо. Нерідко купецтво на пільгових умовах у містах користувалося спеціальним інвентарем, житловими будівлями, складами та ін. Йому дозволялося спорудження нових торгово-промислових приміщень.

Б.Хмельницький своєю економічною та соціальною політикою сприяв формуванню купецтва з числа українців. При ньому було задоволено вимоги щодо права контролю за торговельною діяльністю іноземців і сплату ними митного податку, від якого звільнялися місцеві купці. Проте, щоб не звужувати міжнародну торгівлю, уряд Гетьманщини дозволяв прибулим із-за кордону після сплати 2% ввізного мита вільну торгівлю своїми товарами у містах України. Вивізне мито також становило 2% від вартості наявних у купців товарів. Цікаво, що подібний порядок було встановлено і в сусідній Московії Торговельною уставною грамотою 1654 р.¹⁹

Значні пільги на території Української козацької держави мали грецькі та деякі інші іноетнічні купці, які займали особливе місце серед торгуючого люду.

Поступове розширення прав українського купецтва тривало практично до правління гетьмана І. Скоропадського, коли Петро І майже звів нанівець вільну торгівлю²⁰.

Яскраво проявилось ставлення до купецтва в ході діяльності Комісії по складанню нового Уложення (1767 - 1768). Так, депутат від м. Яранська І.Антонов, до якого приєдналися депутати ще від 16 міст, запропонував статус купців зрівняти з поміщицьким і зокрема дозволити їм володіти кріпаками, адже селяни, яких ті наймали з різних відомств для роботи, коштували дуже дорого²¹. Депутат від м.Серпейська Р.Глинов уважав за краще для розширення комерції й справності торгів купецтву 1-ої гільдії надати право на купівлю кріпосних робітників у кількості від 3-х до 5-ти душ²².

Однак депутат від козаків Слобожанщини, сам козак (служив у Хоперській фортеці) А. Алейников, навпаки, категорично наполягав на забороні купівлі кріпаків не тільки купцям, а й "приказним людям" і козакам. А тих, які вже ними придбані, пропонував "відписати на їх імператорську величність". Він уважав, коли багаті купці "накуплять" собі земель (сіл), то залишать торговий промисел, доведуть до відчаю кріпаків. А.Алейников також виступав проти купецької монополії й заборони селянам торгувати своєю продукцією. Це, на його думку, викликало б небажане зростання цін на сільськогосподарські продукти та ремісничі вироби²³. Депутат відстоював вільну торгівлю, котра велася через "малоросійські" митниці з європейськими й азійськими державами, що, безперечно, відповідало інтересам українців. Ратував за позитивне вирішення проблеми торгівлі з Кримом, бо вважав її не тільки економічною, а й стратегічною. Його позицію в цьому аспекті підтримували практично всі провінції Слобідської України²⁴.

Дещо інакше ставився до вирішення проблеми другий ідеолог купецтва - Михайло Чулков (1743 - 1793), який походив з різночинців, здобув освіту в гімназії при Московському університеті, певний час працював у Комерцколегії разом з О.Радишевим. Його головна економічна праця "Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времян до ныне настоящего, и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великия" (1781 - 1788) складається з 7 томів (21 книга). У наповненій багатим фактичним матеріалом праці, подано систематичну історію російської промисловості й торгівлі через призму інтересів купців. Останні дуже позитивно поставилися до її появи, а купці Голикови за власний рахунок розіслали першу книгу першого тому в кожний магістрат і ратушу Росії. Безперечно, знали про неї і в Україні.

Автор був переконаний у тому, що купецтво в імперії, маючи на озброєнні його план "великороссийской коммерции", зможе надійно використовувати свій капітал²⁵. Роль купецтва у розвитку країни, на його думку, дуже значна. "Безсильное государство, - писав він, - ничём в силу так не приводится, как земледельством и купечеством, к коему принадлежат и рукоделия: то всякое богатство, не из сих двух источников истекающее... можно почитать за некоторой род подати, которая аки бы у коммерции и земледельства отнимается, и следовательно в оных прилежание и работу останавливает"²⁶. На противагу меркантилістам, М.Чулков уважав, що без торгівлі із зарубіжними країнами Росія зможе не лише існувати, а й розквітати, бути могутньою та багатою, коли власні мануфактури і фабрики утримувати в "цветущем состоянии". Тоді її населення зможе повністю задовольнити свої потреби, навіть "внутренним отправлением торгов из одной провинции в другую"²⁷.

Становище й добробут торгових людей М.Чулков однозначно пов'язував з налагодженням процесу виробництва: "Число и шастие купцов зависит от числа и шастия рукоделия"²⁸. Одночасно він уважав, що уряд Катерини II недостатньо забезпечував незалежність внутрішньої торгівлі. Ним негативно сприймалася ідея існування компаній-монополістів, оскільки вони, з одного

боку, обмежували свободу конкуренції, з іншого, - збагачувалася лише невелика частина купців за рахунок "слабокапитальных".

М.Чулков також невдоволено зазначає, що "купцы у дворянства в презрении, их дети в числе подлаго народа почитаются, и между прочим в солдаты набираются; и потому они стыдятся своего состояния, стараются о получении честнейшаго чина, хотя сие и обществу и им самим вредительно"²⁹.

Автор "Исторического описания российской коммерции" на підставі конкретного фактичного матеріалу дійшов висновку, що краще було б, коли "выключая одних упражняющихся в нижнем классе коммерции и мелочной продажей торгующих, всем подданным... доступ ко всем чинам отворен быт имеет"³⁰.

Міркування М.Чулкова переконливо свідчать: у кінці XVIII ст. клас буржуазії, що зароджувався як нова економічна сила, ще не вступив у гострі суперечності з дворянством, поміщиками взагалі, а навпаки, прагнув пристосуватися до існуючих в імперії порядків.

Представлена нами палітра типових для XVII - XVIII ст. поглядів на купецтво хоча й не повна, але вона дає достатні уявлення як саме ставилися до нього різні представники суспільства і в Україні, і в Росії.

3. Структуризація та юридичне оформлення

Як свідчить конкретно-історичний матеріал, у період Національної революції середини XVII ст. і декілька десятиліть поспіль в Україні на визволеній від польської шляхти та магнатів території законодавчо оформленого купецького стану не було. Його прерогативи перебрали представники інших груп населення: селянство, козацтво, навіть духовенство, які нерідко професійно займалися торгівлею. На Лівобережжі й Слобожанщині "велике купецтво" представляла нова генерація українського панства - старшина. До неї традиційно примикала верхівка міщанства. Радянський дослідник М. Ткаченко такими вважав стародубського вйта С.Ширая, старшин Скорупу, Дем'янтювича, Чернігівця та деяких інших³¹. Ще до Хмельниччини на торжищах Речі Посполитої зі своїми товарами бував майбутній гетьман України Іван Виговський.

Аналізуючи інформацію тогочасних митних книг, переконуємося в тому, що торговці, як правило, становили самостійну комерційну одиницю й лише іноді для спільних подорожей утворювали тимчасові спілки, складаючи "друзини" свої капітали.

На думку О.Сидоренко, верхівку "гендльованого" прошарку займали купці, середину - торгові люди, а "крамар" представляв універсальний тип особи, що торгувала промисловими виробами - крамом. Напіввремисників, наприклад, різників, які закуповували й забивали худобу, вона зараховувала до окремої верстви міського купецтва³².

Майновий статус останнього закріплювали різні гетьманські універсали, листи полковників, розпорядження державних установ.

У той же час зміцнення економічного становища купців у Московії визначили почали законодавчі акти царського уряду: Торговий статут 1653 р., Новоторговий статут 1667 р. та ін. Наприкінці XVII - на початку XVIII ст. Петро I визначив купців (за його виразом - "розсыпаную храмину") як тяглий стан, що сплачував усілякі податки, виконував повинності, а головне - "отправлял" вигідні для країни промисли. 1709 р. він заборонив їм переходити до інших груп населення, хоча 1711 р. представникам останніх (окрім військових) дозволив професійно займатися торгівлею. "Гільдійні" особи звільнялися від служби в армії. Указом від 18 січня 1721 р. російським купцям дозво-

лялося, зокрема в Україні, купувати села й селян, приписувати їх до промислових підприємств, що поклато початок посесійному праву. Щоправда, іншим указом (1727) "великоросам" заборонили набувати нерухомість у Малоросії. З 1746 р. це вже можна було робити, але за спеціальним дозволом³³.

"Инструкция московского купечества старшинам и старостам с товарищи" від 19 січня 1742 р. поділила торговців на три гільдії, в які обиралися старшина, староста і товариш терміном на один рік. Причому керівництво третьої підпорядковувалося другій і першій, а другої тільки першій.

І коли в Росії на середину XVIII ст. купецтво вже склалося не лише фактично, а й законодавчо було оформлене в стан, то, скажімо, у Гетьманщині ці питання царат лише порушував перед місцевою владою. Характерна в цьому аспекті відповідь-"рапорт" Прилуцької полкової канцелярії від 24 жовтня 1749 р. її старшини зазначали, що "в ревизиялних давних и нынешних ревизей книгах Прилуцкого полку в городех и местечках градского звания обыватели писании неоднако. Иногда сами знатнейший показании мещанами, а убогшии и рукоделием питающийя, також подворчане пашеннии, писании были посполитими, а иногда все генерално знатний и убогий купечеством и ремеслом и паханием земли упражняющийя писании равно посполитими"³⁴.

Насамперед уривок з документа свідчить про: 1) застосування терміна "купечество" в тогочасному діловодстві; 2) купці, як соціальна група, не мали чітко визначеного статусу і нерідко приписувалися урядовцями до загальної маси посполитих.

Царський маніфест від 17 березня 1775 р. звільнив купців на території імперії від подушної податі, підтвердив їх поділ на три гільдії, відповідно до проголошеного ними власного капіталу. До першої гільдії були записані ті з них, хто мав понад 10 тис. руб., до другої - від 1 до 10 тис, до третьої - від 500 до 1000 руб. Усі, хто мав менше 500 руб. і мешкав у містах, зараховувалися до міщанства. Податки, які до того збиралися, було скасовано, а замість них встановлено особливий "гільдійський збір" у розмірі 1% "с капиталов по совести ими объявляемых", про що зазначалося в указі від 3 травня 1783 р.³⁵.

Ці та деякі інші аналогічного змісту укази й розпорядження царату поширювалися, зрозуміло, і на українські землі, що входили до складу імперії. Так, у грудні 1782 р. Роменський магістрат звітував перед Чернігівським намісницьким правлінням про отримання її імператорської величності указу від 29 листопада 1781 р. (№17270), яким "предписано, дабы впредь о записующихся ис Козаков и другого звания казенного ведомства людей, в мещанскія и купеческія общества, рапортовали без самомалейшого замедления в казенную палату и губернский магистрат..."³⁶. Схожі сюжети маємо й по багатьох інших повітах.

Проте, здавалося б, доволі зрозумілі й чіткі вказівки вищої влади з цього приводу на місцях інколи сприймали неоднозначно, а часом і порушували. Наприклад, у 1782 р. гадяцький полковий суддя Якубенко чинив усілякі перешкоди, щоб люди, які були приписані до тамтешнього замку, не записувалися в міщани та купці, не з'являлися за цим до магістрату. Погрожував їм "боем, отнятием недвижимых именій, наложением ченшы (чиншу - тобто певної плати. - *ОТ.*) и употреблением в далніе высылки и повинности". А деяких з них він захопив й утримував у кайданах у замку³⁷.

У відповідь на такі акти насильства було прийнято рішення відповідно до 5 пункту маніфесту 1775 р. Ним передбачалося застосування заходів, щоб "отвращено было всемерно всякое принуждение, паче же прикосновение к чией либо собственности, но чтоб добрая воля и убеждение в своей пользе служили руководством к составлению обществ мещанских и купеческих, и то потому и должен городовій Гадяцкій магистрат принимать желание, и записы-

вать в купечество и мещанство..., кому дана в том полная свобода...". Тоді ж урядників Гадяцького міського магістрату зобов'язали негайно провести слідство й винних покарати "по самой строгости законов"³⁸.

Цікаво те, що купці самі часто ставали посередниками в процесі переходу людей одного стану до іншого. Так, купець Козьма Святенко - мешканець м. Катеринослава - допомагав своєму родичу - козаку с. Ручек (Чернігівське намісництво) Олексію Клеценку - "прописатця" в число тамтешніх міщан. З цією метою останній надіслав копію паспорта й довідку, що його батько сплачує належні податки як козак (1783)³⁹.

"Грамота на права и выгоды городам Российской империи" від 21 квітня 1785 р. дещо підвищила майновий ценз для гільдій: для першої в межах 10-50 тис. руб., другої - 5-10 тис. руб., третьої - 1-5 тис. руб., проте податок з них залишився той самий (1%). У ній більш конкретно визначено права й привілеї купців відповідно до їх гільдій. Однак і надалі останні залишалися незорганізованими в окремі корпорації чи громади (на відміну від цехів)⁴⁰.

Правда інколи купці виступали всім товариством, коли виникала нагальна потреба відстояти свої права чи привілеї. Так сталося зокрема під час суперечки "общества" купців і міщан із селянами слободи Добрянки (Чернігівське намісництво) за вигони для худоби⁴¹.

Важливо зазначити, що царський уряд, прагнучи встановити на початку 60-х років XVIII ст. монополію на продаж тютюну в межах України, пояснював свої наміри тим, що місцевих "ни единого из купцов капиталистов не было, который бы купечеством знатен там учинился"⁴². Проте це не відповідало дійсності. Вже у 1708 - 1709 рр. у документах згадується купець містечка Опішні (Полтавщина) Яків Стефанів, який лише товару мав на 14 600 золотих⁴³. У 80-х роках XVIII ст. обіг оптової торгівлі чернігівського купця Івана Єнька досягав 200 тис. руб.⁴⁴ У слободі Злинка (Новгород-Сіверське намісництво) налічувалося 20 купців, які мали власні лавки й капіталу від 500 до 1000 руб.⁴⁵ У 1785 р. на території Новгород-Сіверського намісництва проживало 3640 чол., які були записані до 2 і 3 гільдій (тобто з капіталом від 1 до 10 тис. руб.). Причому тамтешня казенна палата дала розпорядження всім магістратам і ратушам, щоби "состоящих под видением их купцов, против висшеписанного положения отобрали на письме желания, в какую кто оних гилдій записаться похочет, с каким точно... капиталом и по отобрании таковых желаний учинили б в немедленном времени писменные ведомости со включением суммы с капиталов; и семейства их душ, означив особо великороссийских, а особо малороссийских(!) для внесения с будущего, 1786 года, в окладную генеральную книгу..."⁴⁶.

У м. Ромнах наприкінці XVIII ст. найбільше капіталів зосередилося в руках купців В.Андрусяченка, К.Петровського (Лукосія), В.Троянського (Мими), В.Дерія, П.Терновецького, Бурляя (Кислого), І.Маченка, М.Овсієнка, С.Пушкаря, а у м. Києві - С і Г.Балабух, Ю.Митюка, М.Григоренка, Я.Гудими⁴⁷.

1785 р. став важливим і переломним у процесі формування лівобережного та слобідського купецтва. Згідно з настановами, які мала "Грамота на права и выгоды городам...", почалася реорганізація всієї справи. Так, постановою Чернігівського намісницького правління, підписаною 4 листопада Андрієм Милорадовичем, Опанасом Шафонським і Яковом Волватським, наказувалось усіх осіб, записаних у повітах до гільдій, неодмінно переселити із сільських місцевостей до міст, причому щоб ті залишилися "при промыслах и упражнениях званію их свойственных"⁴⁸. У зв'язку з цим виникли серйозні проблеми із забезпеченням переселених житлом.

Одночасно вирішувалися питання, як бути із селянами, якщо ті виявлять

бажання перейти в купецтво. Зокрема стосовно підданих графа П. Рум'янцев-Задунайського, котрі були б записані в міщани чи купці, планувалося їх переселення в міста, щоб там вони займалися відповідною справою. Характерно, що в царському указі від 23 лютого 1786 р. зазначено: вже відпала сама собою необхідність "разделять городских с уездными, ибо те и другие, избравши мещанское и купеческое состояние, не могут полковаться поселенскими привилегиями и жить в крестьянских селениях, но переселясь в города и городския предместия, останутся при промыслах и упражнениях званію их свойственных"⁴⁹. За даними Чернігівського магістрату, до його відомства з повіту різного звання людей перейшло 39 сімей. З них мали власні житлові будинки й інші прибудови 27, а 12 - "никакой своей оседлости".

У м. Зінкові розроблявся спеціальний план забудови окремих районів для новоприбулих. Проте його виконання дещо затяглося, бо, як повідомляв тамтешній городничий Бутович, старі будинки переселенців, котрі перевозилися на нові місця, відразу "не построить" і вони можуть "прийти в порч". Тим часом їхні власники прийдуть "в крайное разорение и лишатся своих промыслов"⁵⁰.

У містечку Опішня (Полтавщина) мешкали Григорій Сутковський, Тимофій Штупа, Степан Пашенко та Василь Гриєпич, які в 1784 р. записались у купці. Згідно із законом 1785 р., вони мали перебраться до міста (у даному випадку в Зінків) і продовжити там займатися торгівлею та промислами. Однак через "неудобность" (відсутність житла) їм цього здійснити не вдалося навіть у наступному році⁵¹.

Крім того, новоприбулі на постійне місце проживання відразу вступали в конкуренцію з тими, хто раніше вів там торгівлю. Проте, так би мовити, корінні мешканці - різного звання люди, котрі офіційно не оформлювали свого переходу в купецтво чи міщанство - починали потерпати за таких обставин. Між першими й другими, як, наприклад, свідчать матеріали Київського намісницького правління, розпочиналися конфлікти, які розглядалися в магістраті, міським головою чи гродським судом. Від цього страждала торгівля. Подібне відбувалося й у Новгород-Сіверському намісництві, де "разного званія людцы, не поступая в званіе купеческое или мещанское, пользуются всемы промысламы для купцов и мещан предоставленными..."⁵². Тому виникла необхідність у видачі магістратами усім купцям і міщанам відповідних "білетів по законам" з фіксацією в них їх офіційного статусу⁵³.

Певною мірою розвиткові фінансової справи в Україні сприяла діяльність банків, які функціонували в межах державної монополії. З кінця XVIII ст. на території Лівобережжя та Слобожанщини працювали вимінні контори Державного асигнаційного банку - у Харкові, Ніжині, а також у Києві, Херсоні, Одесі⁵⁴. Вони надавали інформацію про наявність грошей в їхніх касах, закріплення земель за поміщиками, захоплення казенної землі різними особами⁵⁵.

Деякі аспекти поповнення купецького стану нами вже розглянуто. Дослідимо це питання більш докладно, а також з'ясуємо, як і хто виходив з купецтва.

Насамперед, як про це свідчать документи, у стан купецтва переходили заможні міщани та селяни, а також козаки. Інколи до нього записували осіб під загальною назвою "обивателі" (1781)⁵⁶.

Особливо багато нарікань, суперечок і невдоволення з боку можливо-владців викликав запис у купецтво їхніх підданих. Так, 1782 р. бунчуковий товариш Яновський подав скаргу спочатку прилуцькому городничому, майору Дурново, а потім у міський нижній суд і магістрат на урядників Прилук, які "зробили" купцями трьох його підсусідків, що мешкали на землі хазяїна.

Один з них (у минулому козак) Кіндрат Каленик, а два інші - посполиті Данило і Гаврило Шаповаленки - мешкали в Прилуках і ще ревізією 1764 р. були визначені як піддані. Відповідно до свого статусу, декілька років виконували повинність на господаря. Проте з виходом у світ іменного указу від 16 жовтня 1781 р., пунктом 3 якого нібито було дозволено людям казенного відомства "записуватися под магістрата", вони разом з іншими "мужиками" почали чинити опір і втекли до міста, шукаючи захисту в цехмейстра ткацького цеху В.Федорченка. За ревізією ж 1782 р. трьох підсусідків записали "за продавцов"⁵⁷, яких уже не так легко було повернути назад.

Того ж року в Прилуцькому магістраті ґрунтовно з'ясовувалося питання, що робити з тими, хто записався в міщанство та купецтво, а перед тим тривалий час були козаками, посполитими і, навіть, "зажили десятилетнюю давность" як піддані. А губернський магістрат сповістив про запис до глухівського купецтва багатьох мешканців м.Білопілья⁵⁸.

Протягом 1782 - 1783 рр. Прилуцький магістрат склав досить великий список бажаючих поповнити кількість тамтешніх торгових людей. І серед них було багато вихідців з інших губерній. Так, одним з таких був калужський купець Василь Мамонтов, який у Прилуках мав свій власний двір, торгував з давнього часу, зосередивши у своїх руках капітал до 600 руб. Міщанин із Сум Іван Лихогрев мешкав у місті декілька років "по наемным дворам в купеческом промысле", бо його будинок там згорів, а свою землю він продав (капітал до 550 руб.)⁵⁹. Тоді ж купець з м.Болхова Андрій Шестунов і міщанин Сергій Леонов мешкали у Глинську в своїх будинках. До Лохвиці переселилися з Кременчука купець Степан Кордов, міщанин Іван Соловйов і калужський "степной слободи" житель Іван Каширинов⁶⁰. Після переселення окремі особи на час проведення ревізії 1782 р. уже прожили на своїх місцях і найманих дворах 16-18 років, тобто вважалися за постійних мешканців⁶¹.

У 1783 - 1785 рр. місцеві чиновники активно листувалися з Прилуцьким намісницьким правлінням про виключення з тамтешніх міщан родини Пономарьових і зарахування їх до "товариства" конотопських купців. А міщан російського посаду Єлїонки Григор'єва та Матвеева приписали до стародубських купців, торговців Чеботарьових з Тули - до глухівських⁶².

19 листопада 1785 р. у Чернігівське намісницьке правління від Роменського магістрату надійшов "рапорт" про бажання кременчуцького купця 3-ої гільдії Василя Хлебникова разом з родиною записатися до відповідної гільдії торговців м.Ромни. Причому, як підстава для здійснення такого акту, називалися причини: 1) за власним бажанням з 1777 р. до 1782 р. займався торгівлею; 2) сплатив міські податки; 3) факт одруження й проживання в Ромнах декілька років і заборгованість тамтешнім мешканцям грошей "немало"; 4) разом з тим відсутність боргів Хлебникова у Кременчуці⁶³. Проте серйозною перешкодою цьому стали його недоїмки в державну скарбницю:

- за 1784 і 1785 рр. "рекрутських" - 6 руб.;

- за 1786 р. "казенних по міщанському званню" - 2 руб. 44 коп., "загальнонародних" - 6 руб., "на мости" - 15 руб., "на коні" під час мандрівки Україною Катерини II — 10 руб., "на десятників" - 1 руб.;

- за 1787 р. - "казенних" - 2 руб. 44 коп., "загальнонародних" - 10 руб.;

- а всього 53 руб.48 коп. - "то самая причина есть препятствием..."⁶⁴.

У 1786 - 1787 рр. продовжувався активний запис у роменське купецтво українців і росіян, незважаючи на численні порушення правил прийому. Це зазначила у своїй відомості Чернігівська казенна палата, вимагаючи від чиновників Роменського магістрату "взыскания" за присилку невірних даних про кількість купців і міщан, самочинне до них записання осіб, які не виявили бажання, і, навпаки, "виключку" московських купців тощо⁶⁵.

1786 - 1787 рр. у Роменському магістраті слухалася справа купця І.Свечникова, який багато років жив в українському місті, але був записаний до товариства м.Калуги, куди й податки зі свого капіталу надсилав увесь час. Проте він, нарешті, вирішив вступити до місцевого купецтва 3-ої гільдії, маючи капітал 1 тис. 205 руб. Одночасно з ним того ж добивалася вдова колишнього калужського купця Пантелеймона Любченка Марія, яка зі своєю ріднею на той період проживала у Ромнах близько 20 років, однак числилася зі своїм чоловіком серед купецтва 2-ої гільдії м.Калуги. На руках у неї була 1 тис. 30 руб. Чиновники налаштовані були вирішити їх справу позитивно, лише треба було з'ясувати, що в Калужському намісницькому правлінні за ними не значиться боргів⁶⁶.

У 90-х роках XVIII ст. цей процес тривав, хоча й набув деякої специфіки. Остаточо було скасовано ознаки етнічної державності на території обох регіонів, а також на Запорожжі (полковий устрій, козацтво перетворене на звичайних "обивателів").

Мав тенденцію до зростання майновий ценз усіх трьох гільдій. 1794 р. його мінімум становив для першої - 16 тис. руб., другої - 8 тис. і третьої - 2 тис. руб. У 1807 р., відповідно: 50, 20 і 8 тис. руб. Тобто порівняно з 1785 р. він збільшився у 4 - 8 разів.

Очевидно, вже на той час переселення купця, скажімо, з Росії до "Малоросії", мало лише географічне поняття й не передбачало якоїсь особливої специфіки регіональної торгівлі. Як і раніше, наприклад, калужський купець міг записатися до відповідного товариства м.Стародуба (1790 - 1791), а козак і міщанин м. Кременчука міг потрапити до 3-ої гільдії місцевого купецтва (1792 - 1793). До кременчуцького купецтва також записувалися вихідці з Речі Посполитої (Правобережної України), Молдови та ін.⁶⁷.

В окремих містах, наприклад у таких, як Сосниця (Новгород-Сіверське намісництво), незважаючи на існування в них торгів і нерідко значних, купці не селилися⁶⁸.

Часом місцева влада безпосередньо зверталася до купецького "товариства" з питаннями, чи бажає воно прийняти до себе певну особу. Про це, зокрема, йшлося у 1795 р., коли до торгового люду Зінькова спробував записатися селянин Захар Петров зі своїм сімейством⁶⁹.

Купецький стан, зрозуміло, не був не тільки однорідним, а й сталим. Розорюючись, або з особистих міркувань, окремі його представники поповнювали інші верстви населення. Особливо це стосувалося осіб 3-ої гільдії, капітал у яких був досить обмеженим і не дозволяв проводити значні фінансові операції. З першої ж гільдії чимало людей прагнуло перейти у дворяни.

Так, купці Маркови з м.Клинці (Новгород-Сіверське намісництво) перейшли в московське купецтво 3-ої гільдії (1782 - 1786). А Єремія Бураков - мешканець того ж міста - "приписався" до могилевського купецтва. У 1784 - 1785 рр. "наводилися справки" про мешканця слободи Середня Буда Павла Кистерова, який прагнув приєднатися до московського купецтва. 1795 р. П. Свечникова (чи, бува, не сина, згадуваного вище І. Свечникова) перевели з роменських міщан у купці 3-ої гільдії М.Белгорода. Тоді ж до московського купецтва перейшли купці м. Кременчука В. Єфимов і К. Кадурін⁷⁰.

Подібних прикладів можна навести багато. Однак, незважаючи на вихід з купецтва, переселення його окремих представників за межі України, загальна кількість торговців на території Лівобережжя та Слобожанщини неухильно зростала. Більш-менш докладні відомості, які свідчать про це, маємо лише для другої половини XVIII ст. У 1764 р. на Лівобережжі, за приблизними підрахунками, проживало близько 2,8 млн осіб, серед яких 98,8% - українці. Росіян було понад 11 тис. На Слобожанщині тоді мешкало близько 1 млн осіб, з них 98,9% - українців⁷¹.

1782 р. на території Чернігівського намісництва серед 746 850 осіб налічувалося 1483 купця (чоловіків і жінок), з них 896 - росіян і 587 - українців⁷². У багатьох містах місцеві купці кількісно переважали над представниками інших національностей. Зокрема з роменських 71 купця 64 були українцями і 7 росіянами. Їх число помітно не змінилося до кінця XVIII ст. 1792 р. у Ромнах значилося 33 козаки, 401 міщанин, 12 казенних і 894 поміщицьких селян, 80 купців⁷³. Незабаром було зафіксовано серед 109 тамешніх купців 10 росіян, 1 вірменина, 1 єврея⁷⁴. Тоді ж у Полтаві проживали 142 купці, з них 100 - українці⁷⁵. В 1798 р. у Києві українські купці становили понад 50% (а всього 114)⁷⁶. У 1781 р. російських купців у м. Сосниці було 2, Мглині - 3, Коропі - 8, Стародубі - 27.

У п'яти основних містах Слобожанщини - Харкові, Сумах, Охтирці, Ізюмі, Острогозьку - в 1773 р. проживав 591 торговець. У 80-х роках уже значилося понад 700 купців і близько 9 тис. ремісників⁷⁷.

Цікаво, що новоутворені міста на Півдні досить швидко наздогнали за кількісними показниками старі торговельні осередки Лівобережжя та Слобожанщини. Так, в Одесі 1797 р. уже торгували 134 купці⁷⁸. Правда, за деякими даними, очевидно неповними, в 1798 р. серед 5 тис. мешканців міста було 80 купців (14 іноземних)⁷⁹. Тут на показник могла вплинути епідемія чуми 1797 р.

Окремі населені пункти ніби притягували торгових людей через вигідність свого географічного розташування та наявність великих торгів. Наприклад, на час відкриття ратуш у листопаді 1782 р. у слободах Климовській (Новомеський повіт) значилося 374 купця і 324 міщанина, Клинці (Суразький повіт) - відповідно 250 і 592, Зибкій (Новомеський повіт) - 310 і 650, Єлїонці (Стародубський повіт) - 275 і 333⁸⁰.

Для порівняння: в Росії в 1766 р. усього торгового люду налічувалося 189 тис. (або 2,56% населення). Гільдійських купців було 183,5 тис.⁸¹.

Таким чином, можна стверджувати, що на кінець XVIII ст. українське купецтво в межах обох регіонів фактично структуризувалося, набуло юридичного оформлення як стан і чисельно представляло значну силу не лише в місцевій економіці, а й загалом у Російській імперії.

4. Деякі особливості торгівлі й умови існування купецтва

На підставі аналізу джерел другої половини XVII - XVIII ст. можна з певністю твердити, що постійною торгівлею на Лівобережжі чи Слобожанщині займалися представники практично усіх верств суспільства, незважаючи на певні обмеження з боку влади. Активну конкуренцію купцям, які формувались як стан, становили міщани, селяни, козаки, старшини, а з кінця XVIII ст. і дворяни. Прагнуло не поступатися їм і духовенство. Проте в процесі секуляризації земельної власності, монастирі поступово втрачали головні важелі в торгівлі (порівняно, скажімо, з другою половиною XVII ст.). Крім того, український торговий люд помітно "тіснили" іноетнічні купці, особливо російські й грецькі. Значні пільги останні почали здобувати за Петра I, коли той неабияк обмежив вільну українську торгівлю. У великих містах вони мешкали у власних будинках, про них складалися окремі відомості за розпорядженнями вищих регіональних установ, наприклад Генеральної військової канцелярії⁸². Набагато незалежнішою, прибутковішою й просторішою їхню торгівлю зробив царський указ про ліквідацію внутрішніх митниць від 15 липня 1754 р.⁸³ Звільнялися вони від постойів і багатьох інших місцевих загальнодержавних повинностей та податків (1769 - 1770)⁸⁴.

Грецькі купці, особливо ті, що мешкали своїми громадами (скажімо, в

м. Ніжині), починаючи від Б. Хмельницького, користувалися спеціальними привілеями, законодавчо закріпленими гетьманськими універсалами, жалуваними грамотами та іншими актами. У разі суперечок вони користувалися власним судом⁸⁵. Тамтешнім урядовцям категорично заборонялося утискувати їх. На підставі попереднього статусу, визначеного гетьманами, 11 березня 1710 р. вийшла жалувана грамота ніжинським грекам, де зокрема йшлося: "... Понеже они греки сей нашей жалованной грамоты не имеют, то для универсалов гетманских тамошние начальствующие не слушают, а их утесняют немалыми налогами и в дачах в подводы лошадей и от непрестанных постоев, чего прежде сего не бывало...". Крім того, у ній наводився уривок з універсалу І. Скоропадського від 17 жовтня 1709 р., яким дозволялося "вольно им, грекам, в Нежине при церкви своего пресвитера держать, и онная церковь и пресвитеры имеют надлежать до митрополии Киевской, а нежинской протопоп, ни прочие игумены до них ничем не вступаются..."⁸⁶. Першоджерела зафіксували, що окремі з них у деяких полках могли протягом багатьох років утримувати в своїх руках відкуп на збір усіх грошових і хлібних прибутків. Зокрема в кінці XVII - першій половині XVIII ст. у Чернігівському полку так діяли грецькі купці Ніжина Кошбуря, Шупа та ін.⁸⁷.

Царський уряд дозволяв засновувати власні заводи, займатися промислами, зокрема винокурінням. У той же час у Росії поступово набувала гостроти боротьба за встановлення державної монополії на продаж спиртного. У 1766 - 1767 рр. вийшли указ Сенату й розпорядження Малоросійської колегії про заборону прирівнювати до векселів "облики", які видавали грецькі купці м. Ніжина росіянам⁸⁸.

Для міщан і купців Києва, Ніжина та ін. існувала практика отримання спеціальних паспортів для проїзду в російські міста з метою торгівлі (1738)⁸⁹.

У першій половині XVIII ст. обмеження української торгівлі йшло по кількох напрямках. Так, 9 жовтня 1714 р. гетьман І. Скоропадський своїм універсалом заборонив російським і українським купцям у селах Погарської сотні скуповувати вроздріб коноплі та деякі товари. Схожі заходи мали місце в інших сотнях лівобережних полків. Робилося це з метою, щоб місцеві жителі не зазнавали збитків. Скоропадський у випадку з погарцями наказав так: "...Торговым людем приказуем, абы нхто з них неважился, ездючи по селах...сотни Погарской, у людей тамошних пенки и иных товаров драбыщею куповати, непсуючи давних порядков", які царськими грамотами визначені. А треба так, щоб "гуртом оніе на вагу збували" і податки сплачували до ратуші⁹⁰.

До кінця 30-х років XVIII ст., незважаючи на окремі заборонні заходи влади, жителі Лівобережної України та Слобожанщини їздили торгувати в Річ Посполиту хлібом. Проте 1738 р. у зв'язку з необхідністю наповнити продовольством "магазини" російської армії, що воювала з турецькою, таку торгівлю царський уряд тимчасово заборонив. А вже 1745 р. генерал І. Горчаков доповідав київському губернатору М. Леонтьєву, що купівля-продаж товарів з "Польською областю" йде досить активно. В кінці 40 - на початку 50-х років деякі конфліктні справи між польськими й українськими торговцями доводилося вирішувати на міждержавному рівні⁹¹.

1754 р. Сенат в односторонньому порядку видав указ про зменшення податків на продаж конопель, воску й сала, що ввозилися в Україну з Росії⁹².

Протягом першої половини XVIII ст. погано розвивалася торгівля жителів Лівобережжя та Слобожанщини із Запорожжям, а через нього з Кримом. Часом через непримиренну антиросійську політику низовиків царський уряд категорично забороняв їм в'їзд з товарами на підлеглий йому українській землі. Навіть незважаючи на деякі наполегливі прохання І. Скоропадського та інших гетьманів, вирішення цього питання затягнулося до середини 50-х

років. І лише у відповідь на чергову скаргу "о великом отягощеніи"***кошового отамана Григорія Федорова із старшинами до Київської губернської канцелярії від 21 січня 1755 р., Сенат видав указ 28 квітня того ж року, яким дозволялося "покупные в Малой Россіи хлеб и другіе харчевые и питейные припасы,... впредь до будущаго о том определенія, в Сеч Запорожскую, для собственнаго запорожцам употребленія, также и из Сечи Запорожской в Малую Россію собственнаго ж их запорожцев промысла, всякую рыбу и мягкую рухлядь чрез пограничныя таможи пропускать, без взятія портовых и внутренних пошлин"⁹³.

1765 р. знову загострилося питання про конкуренцію в м.Погарі. Невдоволені міщани звернулися до Малоросійської колегії, яка видала розпорядження заборонити торгівлю вродзіб конопляною олією, прядивом та іншими товарами всім іногороднім купцям. Наступного року роздрібну купівлю-продаж російським купцям заборонили здійснювати у Полтаві⁹⁴.

Це робилося через те, що часом "чужі" торгові люди, які приїздили торгувати в якесь окреме місто, скуповуючи, скажімо, хліб, викликали різке його подорожчання, чим завдавали великої шкоди інтересам місцевих жителів. Як повідомив у 1787 р. стряпчий Гадяцького повіту, іногородні "покупщики" в м. Гадячі, скуповуючи хліб, "возвысили несоразмерно цену оного"⁹⁵.

У 80-х роках XVIII ст. деяким представникам населення, як заохочення, все ж таки дозволялося вести самостійну торгівлю поряд з міщанами й купецтвом. Так, П.Рум'янцев-Задунайський, генерал-губернатор і президент Малоросійської колегії (1764 - 1794), дозволив виборним козакам, що перебували на дійсній службі, займатися різними міськими промислами й торгівлею (1782)⁹⁶.

Разом з тим, незважаючи ні на які обставини й попередні дозволи, прерогатива в торгівлі мала завжди залишатися за скарбницею, тобто за державою. Наприклад, якщо у місті купці мали право вільно торгувати сіллю, то коли одночасно з нею продавалася казенна, продаж першої тимчасово заборонявся - "пока казенная сойдет" (м.Ромни, 1783). Уже у 60-х роках XVIII ст. Головна соляна контора підписала контракт з калужькими купцями про доставлення солі з Дмитріївських складів у "Малоросію" й Слобідську губернію⁹⁷.

З 1785 р. помітно активізувалися заходи імперського уряду, спрямовані на обмеження (а то й повне усунення) осіб, які торгували, не будучи міщанами чи купцями⁹⁸.

Зрозуміло, що певною мірою штучні обмеження в торгівлі породжували всілякого роду зловживання з боку чиновників різних ланок. Так, 1789 р. виникла справа про неправомірні дії Гадяцької думи, яка за торгівлю в місті збирала з козаків і "другого звання людей, не в числе купечества и мещанства состоящих", несанкціоновані збори грошима⁹⁹. Калужький купець Фалеев, який платив значні податки "к воспособленію неимущим гражданам по общественному согласію", вимагав від вищих органів влади не дозволяти втручатися в його професійну діяльність Мглинському міському магістрату та місцевому городничому Воробйову. Зокрема він скаржився, що урядники прагнуть "причинить ему... в торговой комерції помешательство и разстройку", збільшуючи сплату податків удвічі й насильно утримуючи під вартою його збіражчика¹⁰⁰.

Коли ж чиновники на місцях самі здійснювали недозволені закупки вівса, сіна, хліба тощо, то торговими людьми такі акти розцінювались як спрямовані "на подрыв общества" (м. Лохвиця, 1794)¹⁰¹.

Часом ратуші й магістрати змушені були захищати своїх купців і міщан, навіть порушували питання про недоцільність виконання деяких розпоряджень центральних установ. Зокрема 1786 р. у зв'язку з загальною урядовою

політикою, спрямованою на переселення до великих міст купців і міщан, урядовці ратуші містечка Середньої Буди висловилися проти виконання цього наказу, бо тоді зменшаться їхні прибутки, не можна буде купити канцелярського приладдя, а місцеве управління зубожіє¹⁰².

Фактично з 80-х років XVIII ст. торговельні взаємини купців багато в чому набули рис капіталістичних: великі обсяги контрактів на купівлю-продаж товарів, поширення вексельної системи (і, зокрема, між українцями та іноземцями), вироблення законодавчих засад для повернення боргів і обов'язкового виконання угод тощо. Тоді ж було розроблено статут купецького судноплавства¹⁰³.

Щоправда, залишалися значні обмеження в набутті купцями великої земельної власності. У 1789-1790 рр. до попередніх додалася заборона для нововписаних купців і міщан "заводить в продажу" казенні маєтки¹⁰⁴.

Цікаво, що за рекомендаціями купецьких товариств їхніх представників обирали до губернських і місцевих магістратів ратманами, визначали "в духовные звания", а церковників записували в купці¹⁰⁵. Крім того, останні разом з міщанами і "цеховими людьми" утримували ратуші й магістрати, а їхні довірені особи засідали в судових установах тощо.

Таким чином, юридично оформившись в окрему соціальну групу в кінці XVIII ст., купецтво перебрало на себе значні функції в розвитку народного господарства, посіло одне з провідних місць в ієрархічній структурі тогочасного суспільства, надало йому передових буржуазних ознак.

¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 21.

² Топографическое описание Харьковского наместничества. — Харьков, 1888. — С. 42.

* Якщо вірити перекладачам XIX ст.

³ Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века). — СПб., 1870. — С. 49.

⁴ Багрянородный Константин. Об управлении государством // Известия Государственной академии истории материальной культуры. — М., Л., 1934. — Вып. 91. — С. 8—10.

⁵ Рознер І.Г. Економічний розвиток ранньофеодальної древньоруської держави — Київської Русі (IX-XII ст.) // Історія народного господарства Української РСР. У 3-х тт., 4-х кн. — К., 1983. — Т. 1. — С. 82, 83.

⁶ Торгівля на Україні XIV - середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. — К., 1990. — С. 44.

⁷ Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX - середина XVII ст.). — К., 1992.

⁸ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. — М., 1980. — С. 186, 189.

⁹ Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). — К., 1961; Её же. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII - 60-е годы XVIII в.). — К., 1971.

¹⁰ Нариси стародавньої історії Української РСР. — К., 1959; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. — К., 1959. — Ч. 1. Ремесло і мануфактура та ін.

¹¹ Гуржій І.О. Купецтво // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1970. — Т. 2. — С. 534.

¹² Див.: Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII ст. - першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. - 1959. - № 5. - С. 36-52; Його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). — К., 1962.

¹³ Вишенский И. Сочинения. — М., Л., 1955. — С. 13.

¹⁴ Там само. — С. 14.

¹⁵ Посошков И.Т. Книга о скудности и богатстве и другие сочинения. — М., 1951. — С. 17, 113.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — С. 120.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Акты ЮЗР. — СПб., 1862. — Т. 3. — С. 548; Веселаго S.S. Принципы економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. — К., 1956. — С. 96.

²⁰ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 98-100.

- ²¹ Мнение депутата от города Яранска Ивана Антонова // Сб. РИО. -Т. 8. - С. 76-78.
- ²² Там само. - С. 94. Схоже: С. 86, 87.
- ²³ Там само. - С.80-82, 170, 171, 214, 215.
- ²⁴ Там само. - С.53, 54; Т. 147. - С. 21, 32, 33, 56, 67, 72-74.
- ²⁵ Чулков М.Ф. Историческое описание российской коммерции... — СПб., 1785. — Т. 2. - Кн. 1. - С. 2.
- ²⁶ Там само. - М., 1786. - Т. 6. - Кн. 4. - С. 18-19.
- ²⁷ Там само. - Т. 6. - Кн. 3. - С. 39, 40.
- ²⁸ Там само. - Т. 6. - Кн. 4. - С. 12.
- ²⁹ Там само. - С. 13.
- ³⁰ Там само. - С. 373.
- ³¹ Ткаченко М.М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII - початок XVIII ст.) // Укр. іст. журн. - 1964. - №1. - С. 81.
- ³² Сидоренко О.Ф. Торгівля // Історія української культури. У 5-ти тт. - К., 2003. - Т. 3. Українська культура другої половини XVII-XVIII ст. - С1074, 1075.
- ³³ Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ). - СПб., 1830. -Т.6. - № 3711. - С. 311, 312; Т.7. - № 5077; —Т. 11. — №9267.
- ³⁴ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів. - Ф. 1. - №54556. - Арк. 1 зв. - 2.
- ³⁵ ПСЗ. -Т.20. - № 14275; Т. 21. - №15724. - С 908.
- ³⁶ ЦДІА України в М.Києві. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 546. - Арк. 17, 20, 21-26, 27-51.
- ³⁷ Там само. - Спр. 314. - Арк. 14.
- ³⁸ Там само. - Арк. 14 зв.
- ³⁹ Там само - Спр. 1274. - Арк. 2-5.
- ⁴⁰ ПСЗ. -Т. 22.-№16188.
- ⁴¹ ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 204. - Оп. 6. - Спр. 5. - Арк. 1.
- ⁴² ПСЗ. -Т. 16. -№11777.
- ⁴³ * Золотий (або злотий) - назва польської лічильної одиниці в 30 грошів.
- ⁴⁴ ЦДІА України (Київ). - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 1456. - Арк. 22 зв.
- ⁴⁵ Шафонский А. Указ. соч. - С. 249.
- ⁴⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва. - К., 1931. - С. 261.
- ⁴⁷ ЦДІА України (Київ). - Ф. 206. - Оп. 3. - Спр. 2370. - Арк. 3-4.
- ⁴⁸ Курилов И. Роменская старина. - Ромны, 1898. - С. 68.; Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII - першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. - 1959. - №5. - С 43.
- ⁴⁹ ЦДІА України в М.Києві. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 1530. - Арк. 4.
- ⁵⁰ Там само. - Арк. 7.
- ⁵¹ Там само. - Арк. 8.
- ⁵² Там само. — Арк. 8-8 зв.
- ⁵³ Там само. - Ф.206. - Оп. 3. - Спр. 1891. - Арк. 1-5.
- ⁵⁴ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 1579. - Арк. 1-9.
- ⁵⁵ Див.: Боровой СЯ. Кредит и банки России (середина XVII в. - 1861 г.). - М., 1958.
- ⁵⁶ ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 1959. - Оп. 1. - Спр. 68. - Арк. 1 і далі.
- ⁵⁷ Там само. - Ф. 1820. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 1-15.
- ⁵⁸ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 200. - Арк. 1.
- ⁵⁹ Там само. - Спр.315. - Арк. 1-Ю; Ф. 206. - Оп. 3. - Спр. 461. - Арк. 1-4.
- ⁶⁰ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 6857. - Арк. 1.
- ⁶¹ Там само. - Арк. 1 зв.
- ⁶² Там само. - Арк. 2.
- ⁶³ Там само. - Ф.206. - Оп.3. - Спр. 7531. - Арк.1; Спр. 7536. - Арк.1; Спр.8116. - Арк.1; Спр. 1696. -Арк. 1.
- ⁶⁴ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 1825. - Арк. 1-7 зв.
- ⁶⁵ Там само. — Арк. 10-11.
- ⁶⁶ Там само. - Спр. 1955. - Арк.1; Спр.2359. - Арк. 1; Спр.2364. - Арк. 1; Спр. 2656. - Арк.1-18.
- ⁶⁷ Там само. - Ф. 205. - Оп. 5. - Спр. 2364. - Арк. 1,3,5 і далі.
- ⁶⁸ Там само. - Ф.209. - Оп.3. - Спр.143. - Арк. 1-22; Спр. 222. - Арк. 1-8; Спр. 123. - Арк. 1; Спр.600. - Арк. 1-4; Ф. 206. - Оп.3. - Спр. 2138. - Арк. 21.
- ⁶⁹ Там само. - Ф.206. - Оп. 3. - Спр. 2138. - Арк. 21.
- ⁷⁰ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 6630. - Арк. 1-5.
- ⁷¹ Там само. - Ф.206. - Оп.3. - Спр.460. - Арк. 1-7; Спр. 468. - Арк.1; Спр. 1705. - Арк. 1; Ф.204. - Спр. 6531. - Арк. 1-3; Ф. 209. - Оп. 2. - Спр. 1244, 1940.
- ⁷² Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. - К., 1999. - С 70,75.
- ⁷³ Шафонский А. Указ. соч. - С. 78.
- ⁷⁴ ЦДІА України в м.Києві. - Ф. 1749. - Оп. 1. - Спр. 235. - Арк. 30 зв.
- ⁷⁵ Шафонский А. Указ. соч. - С. 573; Труды Полтавской ученой архивной комиссии. - Полтава, 1906. - Вып. 2. - С. 78.
- ⁷⁶ Полтавские губернские ведомости. - 1851. - № 4 (часть неофициальная).

- ⁷⁶ Гуржій 1.0. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України... - С.42.
- ⁷⁷ Гуржій А.И. Города // История Украинской ССР: В 10-ти тт. - К., 1983. - Т. 3. - С. 428.
- ⁷⁸ Бернштейн С. Одесса. - Одесса, 1881. - С. 26.
- ⁷⁹ Одесса. Очерк истории города-героя. - Одесса, 1957. - С.19.
- ⁸⁰ ЦДІА України в М.Києві. - Ф. 207. - Оп. 1. - Спр. 61. - Арк. 13, 15, 16, 18, 21, 23, 27, 29.
- ⁸¹ Яковцевский В. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. - М., 1953. - С. 49.
- ⁸² ЦДІА України (Київ). - Ф. 51. - Оп. 1. - Спр. 74. - Арк. 1.
- ⁸³ ПСЗ. - Т. 14. - С. 181-183.
- ⁸⁴ ЦДІА України (Київ). - Ф. 54. - Оп. 3. -г Спр. 3406.
- ⁸⁵ Там само. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 11036. - Арк. 48 зв.
- ⁸⁶ ПСЗ. - Т. 4. - № 2260. - С. 481-482.
- ⁸⁷ ЦДІА України в М.Києві. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 1728. - Арк. 1.
- ⁸⁸ Там само. - Спр. 3992. - Арк. 1; Спр. 996. - Арк. 1.
- ⁸⁹ Там само. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 643. - Арк. 1-22.
- ⁹⁰ Там само. - Ф. 51. - Оп. 1. - Спр. 9324. - Арк. 52.
- ⁹¹ Там само. - Ф. 59. - Оп.1. - Спр.637. - Арк. 1-3; Спр. 1248. - Арк. 2-3; Спр. 1684. - Арк. 1-69.
- ⁹² Там само. - Ф. 51. - Оп. 1. - Спр. 1167. - Арк. 1-4.
- *** Мається на увазі надмірні податки на товари, що ввозилися до Запорозької Січі й вивозилися.
- ⁹³ ПСЗ. - Т. 14. - №10400. - С 354-355. В оригіналі ж стоїть дата 8 квітня // ЦДІА України (Київ). - Ф. 269. - Спр. 1773. - Арк. 1.
- ⁹⁴ Там само. - Спр. 1597. - Арк. 1.
- ⁹⁵ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 3283. - Арк. 1-3.
- ⁹⁶ Там само. - Ф. 206. - Оп. 3. - Спр. 446. - Арк. 1.
- ⁹⁷ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 861. - Арк. 1 -4; Ф. 54. - Оп. 3. - Спр.3588. - Арк. 1.
- ⁹⁸ Там само. - Ф. 206. - Оп. 3. - Спр. 1891, 2399.
- ⁹⁹ Там само. — Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 4054. - Арк. 1-3.
- ¹⁰⁰ Там само. - Ф. 206. - Оп.3. - Спр. 493. - Арк. 1.
- ¹⁰¹ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 6293. - Арк. 1.
- ¹⁰² Там само. - Ф. 206. - Оп. 3. - Спр. 2671. - Арк. 1.
- ¹⁰³ Там само. - Спр. 547. - Арк. 1.
- ¹⁰⁴ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 4004. - Арк.1.
- ¹⁰⁵ Там само. - Спр. 3331, арк. 1-5; Ф. 206. - Оп. 3. - Спр. 584. - Арк. 1-3; Оп. 5. - Спр. 200. - Арк. 1; Ф. 209. - Оп. 2. - Спр. 1571. - Арк.1-3.

Резюме

В статті висвітлено умови та процес формування купецтва як стану, схарактеризовані основні параметри його діяльності.

The conditions and the process of the merchant state establishment are being elucidated, the basic parameters of its activity are being characterized in the article.

Я.В.Верменич (Київ)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ УРБАНІСТИКИ

Головними осередками цивілізації впродовж тисячоліть виступають міста. Історія містобудування, способів самоорганізації міських спільнот, становлення специфічної міської культури є одним з найцікавіших аспектів історичного знання. Разом з тим історія співжиття людей у містах становить невичерпне джерело відомостей про розвиток виробництва, поділ праці, про специфіку "ділового спілкування". Упродовж віків міста відігравали роль політичних, адміністративних, культурних, релігійних центрів країн і

регіонів. Саме у містах концентрувалися унікальні історико-культурні цінності, які нині є ланцюгом, що з'єднує минуле, сучасне і майбутнє. Кожне місто - це водночас мікромодель Всесвіту і макросвіт окремої людини, окультурене соціальне середовище, матеріальний вияв життєдіяльності певної суспільної системи.

Саме тому історія міст посідає чільне місце в тих галузях історичного знання, де в основу дослідження закладаються просторово-географічні ознаки. Йдеться насамперед про історичну регіоналістику, яка ставить своїм завданням нагромадження і популяризацію наукових знань про певний край (регіон, область, місто, село). Історика-регіоналіста передусім цікавлять сутнісні характеристики регіону та його специфіка, що знаходить свій вияв у особливостях колонізаційних, міграційних, модернізаційних, соціальних, демографічних, екологічних та інших процесів на даній території. Природно, що історія міст і сіл як соціального, політичного, економічного, культурного, релігійного середовища та відповідних архітектурних і побутових комплексів становить ядро історичної регіоналістики.

Багатовіковій історії міст присвячено велику кількість літератури, однак теорія містознавства, його понятійний і категоріальний апарати лишаються, принаймні в Україні, слабо розробленими. Чимало неясностей і розбіжностей існує в системі визначення віку конкретного міста, оцінки історичної значимості міської топоніміки. Відсутні методики розрахунку допустимих навантажень урбанізації, транспортного тиску на старовину, що підлягає збереженню й оновленню. Навіть критерії віднесення певного населеного пункту до міст неусталені.

Зусилля істориків, теоретиків архітектури, містобудування, культурологів слабо координуються. Тенденція розгляду пам'яток містобудування в руслі дослідження пам'яток архітектури звужує межі першого поняття, стає на заваді розвитку урбаністики як комплексної сфери наукового пошуку.

Слабка розробленість теоретичних проблем містознавства в Україні випливає насамперед з її багатовікової бездержавності та розчленованості. Держави-метрополії були мало зацікавлені у справді науковому дослідженні міського життя в Україні, оскільки його виразні національні особливості руйнували імперські міфи, що ґрунтувалися на невизнанні українського етносу як такого. Особливо негативну роль відіграли пропаговані радянською владою аксіологічні (інструментальні) підходи до міської історико-культурної спадщини, внаслідок якої міська топоніміка виявилася вкрай перевантаженою назвами, пов'язаними з комуністичними знаками і символами, а історія міст втрачала національні ознаки й перетворювалася на апологію діяльності правлячої комуністичної партії. Будь-який акцент на національних аспектах життєдіяльності міських спільнот у кращому разі кваліфікувався як самозамилування старовиною, а в гіршому - як прояв буржуазного націоналізму.

Сьогодні кожне історичне місто виступає як складний, багатофункціональний соціальний організм, в якому химерно переплітається старе і нове, природне і рукотворне. Завдання модернізації тут часто входять у конфлікт із потребами збереження й охорони старовини. Щоб осучаснити історичні міста і водночас не порушити зв'язок століть, потрібно не лише враховувати увесь комплекс естетичних вимог, але й перебувати у всеозброєнні історичного знання.

У кожному історичному місті є пам'ятки, які створювались із суто утилітарними цілями, але з плином часу стали свідками світовідчуття поколінь, втіленими у камені символами певної доби в історії народів. Кращі з них є частиною архітектурного літопису людства. Ніякі модернізаційні завдання, навіть продиктовані турботою про комфорт нинішніх жителів міста,

не можуть мати пріоритет перед завданнями збереження для майбутніх поколінь архітектурного образу минулих епох.

Свого часу академік Д. Лихачов порушив питання про засади культурної (моральної) екології. Між біологічною й культурною екологіями, вважав він, немає чіткої грані. Ландшафт і пам'ятник входять в душу останньої в їх гармонійному поєднанні, збагачуючи уявлення про прекрасне. А проте, зауважував Лихачов, питання моральної екології "не тільки не вивчається, воно навіть не поставлене нашою наукою як щось цілісне і життєво важливе для людини"¹.

Недавні дискусії щодо Софії Київської й сучасної інфраструктури у безпосередній близькості від шедеврів світового значення засвідчили пробудження у значної частини суспільства відчуття культурного середовища та його впливу на людину. Історична наука може і повинна озброювати екологів культури чіткими уявленнями про ті межі, які не можна переступати, оновлюючи обличчя історичних міст. Одним з першочергових завдань для неї є осмислення засобами науки містобудівної практики, дослідження ритмів міського життя та його етнічної картини на різних етапах, висвітлення політичних і національно-культурних процесів, що відбувалися в містах упродовж століть.

Дана стаття не претендує на осмислення проблеми історичних міст в усій її багатогранності - це завдання під силу лише великим колективам дослідників. Автор намагається лише окреслити в загальних рисах власне бачення завдань історичного містознавства. Ряд статей з даної проблематики, написаних автором у співавторстві з відомим знавцем проблем міської історико-культурної спадщини П.Троньком, спонукали до спроби бодай побіжного окреслення проблемного поля історичної урбаністики.

* * *

В сучасних умовах, коли глобалізаційні процеси роблять умовними державні кордони й істотно обмежують державний суверенітет, окремі міста виявляються значно глибше інтегрованими у світову економіку, ніж країни, до складу яких вони входять. Міста дедалі більше стають самодостатніми суб'єктами розвитку власної території. Їх роль не обмежується концентрацією людських, фінансових, інфраструктурних, організаційних ресурсів. Оскільки ці ресурси організовані у загальносвітову мережу, "ми тут маємо справу з новим ресурсом всередині нової структурної організації світу". Сильний гуманітарний розвиток міст, зазначає Л.Парцхаладзе, надійний шлях подолання провінційності національної еліти. А це означає, що роль учених, істориків, архітекторів у міських процесах має бути незрівнянно більшою².

Наукове містознавство в глобалізованому світі виконує як містоформуючу, так й охоронну функції. Кожне місто є природно-техногенним комплексом, складовою частиною ландшафтною сфери, перетвореної зусиллями багатьох поколінь людей. Його основу становлять техногенні комплекси - оборонні вали, рови, стіни, житлові будинки, промислові і культові споруди, водосховища з греблями, мости тощо. Але загалом місто - це не лише вписані в природний ландшафт споруди різного призначення, а й своєрідні форми співжиття людей, осередки цивілізації, центри культурного притягання. Міське історико-культурне середовище - це завжди уособлення національного духу, вияв історичної пам'яті народу (або історичного безпам'ятства). Нашарування залишків різних епох створює своєрідну ауру, яка допомагає збагнути зв'язок часів і наступність поколінь. Навіть якщо на перший погляд це нашарування уявляється еkleктичним, порушення гармонії, що склалась історично, загрожує значними втратами.

Саме тому в цивілізованому світі проблема історичних міст перебуває у центрі державної і громадської уваги. Київ був у числі перших, хто підтримав на початку 70-х рр. ініціативу Кіото про створення Асоціації історичних міст. Нині Всесвітня ліга історичних міст (WLHC) є впливовою міжнародною організацією, яка опікується насамперед завданнями охорони міської історико-культурної спадщини. Ці ж проблеми перебувають у полі постійної уваги Асоціації європейських міст (Eurocities), Міжнародного союзу місцевих влад (IULA), Організації об'єднаних міст (UTO) тощо³.

У кожній країні, яка поважає своє минуле, існує власна система пам'яткоохорони. У Великобританії, наприклад, функціонує Національний форум історичних міст, систематично проводяться огляди та комплексні обстеження міст з метою збереження їх спадщини й туристичного освоєння. У США і Канаді спеціалізовані комісії й асоціації при департаментах штатів, урядах провінцій та муніципалітетах розробляють перспективні бізнес-плани використання історико-культурних об'єктів міст та їх збереження, здійснення контролю за переобладнанням, знесенням і будівництвом споруд в історичних зонах⁴.

В Україні робота по науковому освоєнню, охороні та використанню містобудівної спадщини проводиться під егідою багатьох наукових установ, зокрема інститутів історії України та археології НАН України, Центру пам'яткознавства НАН України й Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Київського науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування, Українського державного інституту проектування міст ("Діпромісто"), Державного науково-дослідного інституту будівельних конструкцій Інституту архітектури, Львівського інституту "Укрзахідпроектреставрація", Національного університету "Львівська політехніка" тощо. Розпочато процес створення на базі сучасних інформаційних технологій банку даних про історико-культурну спадщину України. Проте термінологічний інструментарій вітчизняного містознавства лишається не досить унормованим.

Система понять, які дають можливість визначити місто як функціональну і пізнавальну систему, а також охарактеризувати структурні особливості його підсистем (території, населення, господарства, культури тощо) фокусується навколо ключового поняття "місто". Хоча його походження сягає сиової давнини, чіткої дефініції міста немає й досі.

Поняття "місто" поряд з "градом" уже фігурувало у "Повісті времінних літ". "Градами" на Русі називались укріплені фортеці та замки-вотчини ("Вишгород град Вользін"), містами - здебільшого поселення навколо них, пізніші посади. С.Юшков ототожнював з "бургами" лише власні князівські гради, які він типологічно відрізняв від ТЗВ. "племянних" і тих, що перебували в загальній адміністративній системі землі⁵. За Б.Грековим, князівський замок-фортеця з гарнізоном - це ще не місто, містом він стає тоді, коли у фортеці чи навколо неї починають селитися ремісники, а їхня продукція стає товаром⁶.

Чимало дискусій у різний час точилося навколо співвідношення понять "град" і "городище". Кількість відомих давньоруських городищ обчислюється тисячами. Ще у XVIII ст. польський етнограф А.Чарнецький (3. Доленга-Ходаковський) зібрав відомості про 15 тис. городищ. Він убачав у них насамперед святилища. Інші дослідники позначали поняттям "городище" укріплені форпости і просто міста⁷. Нині це поняття найчастіше вживається як збірне; ним об'єднують залишки укріплених поселень, починаючи від неолітичних і кінчаючи феодальними градами, святилища родових общин, протоміста. Одне з найдавніших на Русі Київське городище являло собою і господарсько-

адміністративний, і релігійний центри, і систему фортифікаційних споруд. Городище-замок перетворювалось на місто в ході розвитку торгівлі та ремесел.

Типологія українських міст належним чином не розроблена. Щодо міст XVIII ст., приміром, існує тенденція віднесення до великих тих міст, в яких ремісники становили не менш 50% населення; ті, де вони становили 40%, відносять до середніх, від 20 до 30% - до малих. Навряд чи це досить об'єктивний критерій віднесення певного поселення до розряду міст; в усякому разі він далеко не всеосяжний. Необхідно, як вважають фахівці, брати до уваги спеціалізацію міст, їх стратегічне розташування, наявність релігійних святинь, культових споруд, функціонування органів влади, системи освіти тощо⁸.

У XIX ст. критерії віднесення певних населених пунктів до категорії міст у різних країнах також визначалися по-різному. Міжнародні статистичні конгреси рекомендували як чисельний критерій для міст 2000 жителів. Такий критерій був прийнятий в Австрії, Франції, Шотландії. Але в Бельгії, приміром, містом вважався населений пункт з 5-тисячним населенням, у Швейцарії, Іспанії, Ірландії - з 10-тисячним. В Україні чітких критеріїв не було взагалі. Тут, особливо в південній частині, було чимало сіл, одна вулиця в яких тягнулася на кілька кілометрів, а кількість жителів обчислювалася тисячами. Чимало труднощів виникало у зв'язку з нечітким визначенням меж міста, з проблемою віднесення до нього прилеглих хуторів тощо. Одні й ті самі передмістя то причислялися до міської території, то вилучалися⁹. Внаслідок цього порівняльні дані про кількість міського і сільського населення на різних історичних етапах можуть бути лише приблизними.

Єдиних підходів до визначення міста у світовій практиці і досі не існує. У багатьох країнах надання поселенню міського статусу закріплюється законодавчо. Але є чимало і таких країн, де при віднесенні того чи іншого населеного пункту до категорії міст прийнято орієнтуватися лише на чисельність населення. Організація Об'єднаних Націй пропонує відносити до міст поселення з кількістю жителів понад 20 тис, але цей критерій витримується далеко не скрізь. В Україні, приміром, найменше місто Угнів Львівської області має всього 1,2 тис. жителів. Єдиного, загальноприйнятого визначення міста поки що не запропонувала жодна з наук, які цим займаються. Економісти критерієм міста вважають характер основного джерела засобів існування населення, географи - морфологічні особливості території, соціологи - наявність і функціонування окремого міського співтовариства. Критерії поділу населення на міське і сільське в різних країнах різні і не завжди чітко визначені.

Своєрідний метод "соціальної діагностики" у містобудуванні має включати вивчення історії заселення й освоєння даної території, того, як складався і змінювався соціальний склад місцевого населення в минулому, чим займалися, які традиції успадковували люди, що там жили, як відбивалися зміни населення на організації життєвого середовища. Особливо важливим уявляється вплив управлінських рішень на формування соціального профілю міст. Шляхом спеціальних ситуаційно-біографічних інтерв'ю легко з'ясувати, як люди сприймають середовище, в якому живуть, наскільки вони прив'язані до збережених (або навпаки, стертих з лиця землі) слідів минулого, як ставляться до новобудов. Такі дослідження стимулюватимуть тих, хто формує обличчя міст, змусять більш дбайливо ставитися не лише до ландшафтів і містобудівної спадщини, а й до людей, які становлять ядро соціокультурного потенціалу місцевих міських спільнот.

Управління такою розгалуженою геосистемою, якою є сучасне місто, ставить завдання виняткової складності. Доводиться постійно дбати про оп-

тимізацію її промислових, транспортних, торгових, культурних, наукових, адміністративно-господарських функцій і водночас - про гармонію сучасної інфраструктури та завдань збереження історико-культурної спадщини. Чим більший вік міста, тим складніше узгоджувати містообслуговуючі й містоохоронні функції. Цим продиктоване виділення історичних міст в окрему категорію, яка потребує особливої уваги до інформації про стан містобудівної спадщини, проблем її вивчення й охорони.

Поняття "історичне місто" з'явилося в лексиконі політиків, істориків, пам'яткознавців порівняно недавно. Чітке усвідомлення того, що принципи, якими необхідно керуватися при консервації й реставрації історичних пам'яток, повинні визначатися спільними зусиллями міжнародного співтовариства і що кожна нація має дбати про їхнє застосування у рамках власної культури і традицій, вперше було чітко висловлене у Міжнародній хартії, прийнятій II Міжнародним конгресом архітекторів і технічних спеціалістів з питань історичних пам'яток, який проходив у Венеції з 25 по 31 травня 1964 р. ("Венеціанська хартія"). Хартія чітко визначила зміст категорії "історична пам'ятка". "Поняття історичної пам'ятки, - зазначалося в ній, - включає в себе як окремі архітектурні твори, так і міське чи сільське середовище, що мають характерні властивості певної цивілізації, особливого шляху розвитку, або ж історичної події"¹⁰. Отже, історія міст вводилася в контекст історичного пам'яткознавства як спадщина, за збереження якої кожне покоління несе свою частку відповідальності перед майбутнім.

Питання охорони історико-культурної спадщини міст регулюються цілим рядом міжнародних угод, прийнятих з ініціативи Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Серед них насамперед слід назвати Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972), в якій чітко визначаються об'єкти, що охоплюються поняттям "культурна спадщина". До цієї спадщини належать: пам'ятки (твори архітектури, монументальної скульптури та живопису, елементи або структури, що мають значну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва, науки); ансамблі (групи самостійних чи об'єднаних будівель, архітектура, спільність або зв'язок з пейзажем яких становить значну універсальну цінність), визначні місця (творіння людини чи спільні творіння людини і природи, а також зони, що включають археологічно визначні місця й становлять велику універсальну цінність з точки зору історії, естетики, етнографії або антропології)¹¹.

Отже, у Конвенції йшлося переважно про захист історично сформованого міського середовища, хоча термін "історичні міста" не фігурував. Зміст поняття "культурна спадщина" приблизно відповідав тому наповненню, яке в сучасній туристичній практиці охоплюється поняттям "історико-культурні ресурси". Відповідно до згаданого документа при ЮНЕСКО був утворений Комітет по охороні всесвітньої культурної і природної спадщини, який складає списки найцінніших пам'яток світової культури і надає державам-учасникам Конвенції міжнародну допомогу для забезпечення їх схоронності. До цих списків у 1990 р. було занесено дві пам'ятки - Софійський заповідник і Києво-Печерську лавру, а в 1998 р. - історичний центр Львова.

У 1976 р. з ініціативи ЮНЕСКО було прийнято Рекомендацію про збереження і сучасну роль історичних ансамблів, в якій ідеї Конвенції дістали дальший розвиток. Поняттям "історичний або традиційний ансамбль" охоплювалася сукупність будівель, споруд і відкритого простору, що становить певну цілісність і являє собою цінність з археологічного, архітектурного, історичного, естетичного або соціокультурного поглядів. Особлива увага зверталася на захист, збереження, реставрацію, відновлення таких ансамблів. Для

містобудівної практики особливе значення мала регламентація нового будівництва, широка пропаганда спадщини і залучення до справи збереження неповторності історичних ансамблів не лише фахівців, а й широких кіл громадськості¹².

Своєрідним доповненням до Венеціанської хартії стала т.зв. Флорентійська хартія, що стосувалася історичних садів. Вона була розроблена Міжнародним комітетом по історичних садах і ландшафтах ІКОМОС/ІФЛА в 1981 р. і визначала статус історичного саду як пам'ятки. Зокрема в ній зазначалося: "Будучи виразником тісних стосунків між цивілізацією і природою, місцем відпочинку, що сприяє роздумам і мріям, сад набуває, таким чином, космічного змісту, ідеалізованого уявлення про світ, "paradis", але який несе в собі відбиток культури, стилю, епохи і, можливо, особистості творця". При цьому підкреслювалося, що будь-який захід по дотриманню, реставрації, консервації чи відновленню історичного саду повинен зважати на всі його елементи. Певні застереження стосувалися й туризму. Якщо історичний сад призначений для відвідування, зазначалось у Хартії, то необхідно розраховувати можливий до нього доступ, щоб зберегти його сутність і культурне призначення¹³.

Таким чином, упродовж 60 - 80-х рр. під егідою ЮНЕСКО було здійснено низку заходів, спрямованих на унормування та збереження природно-культурної субстанції міст, що історично склалися. Проте саме поняття "історичне місто" вперше було зафіксоване як пам'яткоохоронна категорія лише в 1987 р. у спеціальній "Міжнародній хартії про охорону історичних міст". Міжнародна рада з питань пам'яток та історичних місць (ІКОМОС) бачила її призначення у збереженні гармонії індивідуального і суспільного життя, охороні тієї частини міської культурної спадщини, що є пам'яттю людства. Спонукали до цього загрози її зруйнування, пошкодження і навіть знищення під впливом урбанізації, небезпеки втрат культурного, соціального і навіть економічного характеру, що випливають з недбальства і некомпетентності.

Сама дефініція "історичне місто" у Хартії дещо розмита. На її початку йдеться про те, що, "поставши внаслідок більш-менш стихійного розвитку чи за продуманим планом, усі міста світу є матеріальним виявом різних суспільних систем, що існували протягом усього історичного процесу і тому всі вони є історичними". Але далі автори все ж розмежували поняття "місто" й "історичне місто", зауваживши, що Хартія "конкретно стосується історичних міст, великих і малих, історичних центрів і кварталів з їх природним чи створеним людиною оточенням, котрі, крім власних якостей історичного документа, уособлюють цінності, властиві традиційним міським цивілізаціям". Акцент на традиційності означав особливу увагу до тих міст, які пройшли певний, тривалий у часі період історичного розвитку, набувши своєї автентичності.

"Образ міста" - ще одне емне поняття, яке у Хартії визначається як найважливіший об'єкт охорони. Йдеться про історичний характер та сукупність матеріальних і духовних складових, які виражають цей образ, а саме:

а) форма міста, яка визначається мережею вулиць і розплануванням на ділянки;

б) зв'язок між різними міськими просторами: забудованими, вільними й озеленими;

в) форма і вигляд (внутрішній і зовнішній), обумовлені своєю структурою, об'ємом, стилем, масштабом, матеріалом, кольором і декором;

г) зв'язки міста з навколишнім середовищем, природним і створеним людиною;

д) різні призначення міста, набуті ним у ході історичного розвитку.

Пропонуючи докладний комплекс методів і засобів вирішення проблем історичних містобудівних утворень, Хартія наголошує на необхідності сприяння підвищенню знань про минуле історичних міст, заохочення дослідження їх археології та належного показу знахідок. Щоб залучити до справи охорони усіх жителів міста, слід налагодити дієву програму інформації, починаючи зі шкільного віку. Особлива увага звертається на підготовку фахівців, причетних до охорони, заохочення діяльності пам'яткоохоронних організацій¹⁴.

Всі документи ЮНЕСКО, про які йшлося вище, мають рекомендаційний характер. Держави, які згодні з цими рекомендаціями, мають вводити у своє правове поле відповідні ухвали і створювати власні центри охорони історико-культурної спадщини. У нашій державі з 1992 р. функціонує Український національний комітет ІКОМОС. Україна співпрацює з Міжнародною радою музеїв (ІКОМ), створеною у 1964 р., а також з Міжнародним центром досліджень у галузі консервації та реставрації культурних цінностей (ІККРОМ, або ТЗВ. Римський центр), який функціонує з 1960 р. З багатьма державами Україна підписала угоди про охорону і збереження культурної спадщини. Поняттям "культурна спадщина" у підписаній у березні 1994 р. угоді між урядами України і США охоплюються культурні заклади, місця історичного значення, пам'ятники, кладовища та меморіали загиблим, а також архівні матеріали, які мають до цього відношення¹⁵.

Поняття "історичний населений пункт", "історичне населене місце" з'явилося впродовж останніх років і в нашому законодавстві. У законі "Про охорону культурної спадщини" (2000 р.) введено терміни "історичне населене місце" та "історичний ареал населеного місця" з відповідними визначеннями. Ознакою історичного населеного місця визнається збереженість у ньому повністю або частково історичного ареалу, а також занесення його до Списку історичних населених місць України. Історичний ареал населеного місця характеризується як його частина, що зберегла старовинний вигляд, розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку, а також традиційний характер середовища - історично успадкований вигляд й об'ємно-просторовий устрій історичного населеного місця.

Термін "історичний населений пункт" знаходимо й у новій редакції закону України "Про основи містобудування" (8 лютого 2001 р.). У ньому йдеться про містобудівну діяльність, яка включає "реконструкцію історичних населених пунктів при збереженні традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини".

Скільки ж історичних населених пунктів існує в Україні? До недавнього часу на це запитання неможливо було дістати чітку відповідь. У колишній Українській РСР існувало кілька офіційних списків історичних міст, їх число коливалося від 19 до 375. Підготовлений Державним науково-дослідним інститутом теорії та історії архітектури й містобудування на початку 90-х рр. список містив 1399 історичних поселень. Кінець розбіжностям було покладено постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р., якою затверджено Список історичних населених місць України (міста і селища міського типу) у кількості 401.

Для історичного ареалу кожного населеного місця розробляються й за погодженням з органами місцевого самоврядування затверджуються Держбудом "Правила охорони і використання історичного ареалу" - ними конкретизується його загальний охоронний статус. У межах певного населеного місця може бути виділено один або кілька історичних ареалів. Будь-які містобудівні перетворення в їх межах можливі лише на засадах комплексної реконструкції. Історичний ареал розглядається як окрема, спеціально виділена територія історико-культурного значення із затвердженими межами, яка має

фіксуватися в усіх землепорядних і містобудівних документах і розглядатися як специфічний об'єкт містобудівного проектування.

Унормування понять "історичне населене місце", "історичний населений пункт", "історичне місто", безперечно, має велике як теоретичне, так і прикладне значення. Робота містобудівників, пам'яткоохоронців, індустрії туризму дістала стрижень, який дає змогу узгоджувати різноспрямовані інтереси, забезпечувати гармонію у співіснуванні старого з новим. Адже кожне історико-культурне середовище не існує саме по собі, воно є частиною динамічної системи, яка забезпечує життєдіяльність людей сьогодні. Неможливо зупинити природний процес відмирання і руйнування старого, та й метод відновлення тут також не завжди ефективний. Але справа честі кожного нового покоління - не тільки зберегти, а й донести до сучасників неповторну аuru первинної планувальної структури кожного міста, осмислити засобами науки його образ і призначення, дослідити ритми міського життя та його етнічну картину на різних етапах, висвітлити політичні й національно-культурні процеси, що відбувалися в містах упродовж століть.

Далеко не завжди завдання узгодження інтересів містобудівників і пам'яткоохоронців розв'язуються легко і природно. Як правило, найцінніші з точки зору історії і культури об'єкти знаходяться в центрі міста, саме там, де проектувальники мріють розмістити найбільш престижні об'єкти міської інфраструктури. Через центр, як правило, прокладаються лінії метро, інші транспортні магістралі. Надто спокусливим буває елементарне звільнення від непоказних споруд, які до того ж потребують великих коштів на підтримання їх у пристойному стані. Але як тільки вони зникають, зразу ж виявляються ваді простих рішень. І справа не лише в тому, що втрачаються цінні об'єкти туристичного показу. Руйнується образ міста, єдність природного й історико-культурного середовища.

Для України ці завдання стоять особливо гостро - насамперед тому, що коефіцієнт схоронності міської спадщини у нас в кілька разів нижчий, ніж, наприклад, у Франції чи Іспанії. Географічне розташування на межі "двох світів", двох цивілізацій перетворило наш край на арену спустошливих війн, і в полум'ї їх у першу чергу гинули культурні скарби міст. Багатовікова бездержавність провокувала повстання й революції, які поглинали енергію народу, спрямовуючи її у руйнівне русло. Внаслідок цього цілі століття української історії, приміром XIV ст., майже неможливо досліджувати за вцілілими історичними пам'ятками. Лише поодинокі міста, такі як Львів, Кам'янець-Подільський, Жовква та інші, можуть похвалитися збереженістю середньовічної міської забудови. Збереженню пам'яток не сприяла і політика радянської влади, яка, оголосивши релігію "опіумом для народу", вела лінію на мало не тотальне зруйнування культових споруд. Трагічна доля Михайлівського Золотоверхого монастиря, знищеного 1934 р. - промовистий символ історичного безпам'ятства й освяченого владою варварства.

Методологічні принципи і критерії віднесення тих чи інших населених пунктів до категорії "історичних міст", "історичних сіл" в Україні відпрацьовувалися в ході роботи по створенню багатотомної "Історії міст і сіл Української РСР". У наступні роки, в процесі переосмислення історичної спадщини нашого народу, ці критерії неодноразово уточнювалися. Нині до категорії історичних прийнято відносити всі міста, історія яких налічує понад 300 років, а також всі обласні центри України як такі, що несуть у собі великий культурний потенціал. Зберігається і принцип індивідуального підходу до визначення статусу історичного міста.

Питання критеріїв віднесення того чи іншого населеного пункту до категорії "історичних міст" не зняте повністю і після затвердження Кабміном

Списку історичних населених місць. Адже в цьому списку є нинішні селища міського типу, які у свій час були містами. Чи правомірно, приміром, відносити до історичних міст Гурзуф, Брацлав, Галич, Любар і багато інших селищ міського типу, які сьогодні не потрапляють у категорію міст? Очевидно, що поняття "історичне місто" потребує додаткового унормування; у багатьох випадках це поняття виявиться ширшим, ніж поняття "місто".

На думку П.Тронька, під поняття "історичне місто" мають підпадати ті населені пункти незалежно від їх нинішнього статусу, які акумулюють успадковані від минулого неперехідні соціокультурні цінності, вирізняються автентичністю й оригінальною планувальною структурою, мають власний неповторний образ, що накладає відбиток на всі аспекти їхньої життєдіяльності. Найбільш загальні критерії віднесення населених пунктів до категорії "історичних міст" мають враховувати його вік, наявність визначних історико-культурних пам'яток, його роль як політичного і духовного центру для прилеглої території на певному історичному етапі. Отже, нинішній статус селища міського типу Галича чи Брацлава не повинен перешкоджати віднесенню їх до історичних міст¹⁶.

Хоч дослідження історичних міст в Україні має майже двохсотлітню історію, теоретичні питання містознавства відпрацьовані далеко не достатньою мірою. Виходячи з важливості завдань збереження й охорони містобудівної спадщини в умовах неминучої модернізації історичних міст, правомірним є виокремлення історичного містознавства з комплексу наукових дисциплін, що досліджують міста як природно-техногенні і соціокультурні системи. Об'єктно-предметну сферу історичного містознавства становитиме еволюція міст, пов'язана з розвитком господарства, динамікою населення, культурною традицією. В фокусі уваги, природно, перебуватиме містобудівна, у тому числі архітектурна спадщина, історичний архітектурний простір з відповідним середовищем. Складовою частиною історичного містознавства виступатиме й узагальнений досвід дослідження історії міст.

Виникнення історичного архітектурного простору і відповідного образу того чи іншого міста - результат складного взаємопроникнення ландшафтного та історико-культурного середовища. В усі часи містобудівники намагалися максимально використати особливості ландшафту для створення функціонального й естетично привабливого середовища людської життєдіяльності. Як зазначає Л.Прибега, кожна історична епоха виробила свою архітектурно-пластичну мову, стильову систему, яка визначає характер архітектурного твору, закономірності його форми. Архітектура чітко реагує на перебіг соціальних, економічних, культурних процесів, час від часу відбувається девальвація визначених раніше архітектурно-стильових прийомів та засобів художньої виразності. Відповідно виникала потреба трансформації просторової структури нових об'єктів, модернізації їх архітектурно-пластичного рішення, конструктивного зміцнення, а то й використання не за первісним призначенням. Неодноразові перебудови з відступом від первісного задуму в термінах історико-архітектурної науки оцінюються як спотворений твір¹⁷.

Втім, для фахівців значення має не стільки архітектурна форма пам'ятки (яка створює можливість пізнання минулого шляхом художньо-образного сприйняття), скільки її матеріальна структура - будівельний матеріал, система зведення, організація конструктивного остова. Оскільки відтворити матеріальну структуру пам'ятки в принципі неможливо, відбудовані собори у кращому разі є просто копіями. З цього погляду руїни, які є автентичними, дають науково-історичної інформації більше, ніж відтворені сучасними засобами пам'ятки.

Сучасні вимоги до дослідження й охорони об'єктів історико-культурної спадщини ґрунтуються на переосмисленні національного культурного надбання під кутом зору просторових підходів. Якщо раніше увага містобудівників і пам'яткоохоронців зосереджувалася на окремих архітектурних спорудах і ансамблях, то тепер вона концентрується на великих просторових системах. Згідно з підходами, започаткованими Венеціанською хартією 1964 р., поняття "пам'ятка архітектури" не обмежується рамками окремої споруди - йдеться про охорону культурної спадщини як комплексу історичного архітектурно-просторового середовища в межах містобудівельно-ландшафтних комплексів. Так звана рядова забудова міста іноді формує його історичний образ не меншою мірою, ніж окремо взята архітектурна споруда.

З погляду сказаного важливим є введення в науковий обіг поняття "територіальна форма охорони культурної спадщини", тісно пов'язаного з терміном "історичний ареал населеного місця", про який уже йшлося вище. Під історичним ареалом, за Л.Прибеґою, розуміється частина міста чи іншого поселення, яка зберегла старовинний характер. Інакше кажучи, це історично успадкована сукупність об'єктів міської чи сільської забудови, у тому числі й пам'яток, організованих територіально. Форма охорони історично успадкованого утворення, що займає певну територію і відзначається специфічною планувальною структурою й забудовою, має бути також територіальною. В історичних ареалах маємо поєднання різних видів і типів об'єктів нерухомої культурної спадщини: пам'яток архітектури, історії, археології, монументального мистецтва, локальних ансамблів і комплексів зі статусом архітектурних чи історико-культурних заповідників, садово-паркових комплексів. "Тобто історичний ареал - це комплексний інтегрований об'єкт культурної спадщини"¹⁸.

Кожне місто являє собою своєрідний сплав пам'яток містобудування та архітектури і природних та штучних ландшафтів, які виникли, розвивалися, зазнавали змін на протязі століть. Часто ці зміни відбувалися не шляхом природного еволюційного розвитку, а під впливом воєн, революцій, волюнтаристських рішень. Зазнаючи руйнувань, міста перетворювались на села, а слободи, козацькі зимівники ставали містами. Відтворити цей процес в історичній ретроспективі надзвичайно складно. Але без цього неможливо вирішити цілий ряд методологічних проблем містознавства.

Головна серед них - проблема критеріїв визначення самого поняття "місто". Очевидно, що більшість міст на зорі свого існування були звичайними поселеннями, забудованими землянками або напівземлянками. Ознакою перетворення поселень на міста можуть бути захисні стіни та башти, поява вулиць, наземних житлових будинків, ремесел. Археологи, які досліджують Ольвію, вважають, що певні елементи містобудівної регламентації з'явилися там в останній чверті VI - першій чверті V ст. до н.е. У той час на центральному теменосі міста був збудований храм, присвячений Аполлону Лікарю. Але регулярної системи планування Ольвія тоді ще не мала, не знайдені досі й залишки тогочасних оборонних споруд. Лише своєрідний будівельний бум, який пережила Ольвія в IV ст. до н.е., дає змогу говорити про неї як про велике античне місто¹⁹.

Очевидність містоформуючих ознак, проте, не забезпечує вироблення чітких критеріїв міста навіть стосовно значно більш близьких до нас історичних часів. М.Кавун, наприклад, звертає увагу на розмитість поняття "місто" в працях різних дослідників південноукраїнських теренів. "Окремі фортеці, замки, споруджені для потреб оборони, іноді вважаються істориками за міста, а іноді ні. Якщо увага надається степовій частині, тут у категорію міст прийнято зараховувати і об'єкти військового призначення, побудовані переважно

як фортеці, економічні функції яких були мінімальними. Це яскраво свідчить про те, що система критеріїв визначення ознак міста не вироблена повністю, і що різні дослідники вживають термін "місто" у власному тлумаченні²⁰.

Проблема міського літочислення - одна з найскладніших у містознавстві. Піки її загострення припадають на часи відзначення ювілеїв міст - у переддень ювілеїв, справжніх та уявних, вік міста стає об'єктом нестримної політизації. Всім пам'ятне гучне святкування 1500-літнього ювілею Києва у 1982 р. А проте навряд чи хтось може представити бодай якесь наукове обґрунтування дати 482 р. як часу заснування столиці України.

Чимало курйозів пов'язано з відначенням 900- і 925-річчя Кам'янця-Подільського. Дата заснування міста - 1062 р. - упродовж тривалого часу вважалася науково обґрунтованою. Але Я.Дашкевич переконливо довів, що ця "найдавніша згадка" про місто - фальсифікат, виготовлений місцевими вірменами у XVI ст. з метою обґрунтування тривалості свого перебування на Русі. Численні згадки про Кам'янець у літописах і хроніках також не можуть слугувати надійним орієнтиром, оскільки Кам'янців у Волинській землі та Галицько-Волинській державі було декілька. Єдино надійними є дані археологічних та археолого-архітектурних досліджень, які дають змогу простежити історичну топографію Кам'янця з другої половини XII ст. Концепція "дако-римського періоду" в історії Кам'янця, яка відсуває початки міста до II - III ст. н.е., зустрінута в середовищі істориків неоднозначно і потребує додаткових аргументів для свого підтвердження²¹.

Відділу регіональних проблем історії України досить часто доводиться виступати арбітром у суперечках істориків і краєзнавців щодо віку того чи іншого міста. Справа ця досить невдячна. Вік міста - категорія умовна, за винятком тих рідкісних випадків, коли існують відповідні рескрипти чи укази про заснування міста в незаселених до того місцях. Але навіть тоді, коли історики орієнтуються на ці укази, немає впевненості, що при цьому не втрачаються дорожочинні сторінки передісторії міського життя. Найбільш показовий щодо цього приклад - Одеса, заснування якої пов'язують з містобудівною діяльністю О.Суворова та Й.Дерибаса і датують 1794 р. Але якщо уважно проаналізувати відповідні документи, неважко дійти висновку, що в них ішлося фактично про перейменування та перепланування фортеці, яка існувала там з кінця XIV ст. Перша згадка про поселення Коцюбіїв (Качибей) як торговий порт відноситься до 1415 р. Пізніші згадки про це поселення (Казакенов, Казубінів, Качибей, Качібіїв, Казібінов) фіксують наявність замку, порту, маяка, навіть мосту (часто як "давністю зруйнованих"). На цій підставі деякі дослідники стверджували, що у XVI - XVII ст. Качибей як замок і порт припинив своє існування, а його наявність на старих картах була лише даниною традиції. Втім, опублікований нещодавно Ю.Мициком польський документ XVI ст., складений, очевидно, для дипломатів, не тільки засвідчує наявність Качибей, а й визначає відстань до нього від Сангрода (ймовірно, Самбора на Дністрі)²². На користь гіпотези про безперервність існування значного поселення на місці Одеси свідчить і те, що залишки замку-фортеці Качибей можна було бачити ще в середині XVIII ст. У царському указі, з яким пов'язують заснування Одеси, прямо вказується на Хаджибей як місце розташування військової гавані²³.

Чимало міст України виникло на місці сторожових пунктів, козацьких слобід, зимівників. Приміром, Артемівськ (Бахмут), достовірна історія якого простежується з 1701 р., виник на місці селища Бахмут, відомого як сторожовий пункт з 1571 р. На місці Нікополя знаходилася Микитинська Січ. Катеринослав було побудовано на місці козацької слободи Половиці.

З історичного погляду відсутність точних дат заснування того чи іншого

міста не повинна дивувати: адже виникнення поселення - не одномоментний акт, а тривалий у часі процес. Як правило, вік міста відраховується від першої згадки в писемних джерелах, а ця згадка може бути віддаленою від справжньої дати заснування на десятиліття і навіть століття. Справа ускладнюється, коли виникає політична потреба у точному визначенні віку міст - адже кожне з них намагається відзначати якийсь ювілей. У 70 - 80-х рр., приміром, визначалася ціла серія 200-літніх ювілеїв міст півдня України, і далеко не завжди ювілейна хронологія спиралася на достовірні дані науки.

В дискусіях з проблем екохронографії, які особливо активно ведуться в Україні в останнє десятиліття, висловлено чимало слушних думок щодо критеріїв, які мають становити основу літочислення історичних міст. Пропонується насамперед більш чітко розмежувати поняття "утворення міста" та "заснування міста" - з врахуванням різних етапів генези і розвитку поселень. Про заснування міста можна говорити на основі відповідного правового акту, який фіксує початок будівництва. Заснування міста - правова категорія, утворення - історична. Зміст останньої може визначатися не лише конкретними правовими документами, а й сукупністю непрямих свідчень джерел. При цьому до уваги мають братися безперервний розвиток поселення з моменту виникнення, а також час виникнення його історичного центру і час поглинення ним тих поселень, які виникли раніше й спочатку не входили до складу його території²¹.

Останнє міркування є слушним для тих випадків, коли територія міста складається із залишків кількох поселень, які виникли в різний час. Приміром, до складу Катеринослава увійшли, крім запорозької слободи Половиці, що виникла в 1743 р., більш давні поселення - Нові Кодаки і Лоцманська Кам'янка. Чи правомірно у таких випадках "задавнювати" вік міста?

Більшість дослідників схиляється до того, що цього робити не варто: доцільніше брати до уваги вік того поселення, яке стало ядром майбутнього міста, і то лише в тому разі, якщо існує прямий зв'язок між ними, і міська традиція не переривалася. Але тут потрібен диференційований підхід у кожному конкретному випадку. Загалом же проблема історичної спадковості у розвитку міст є такою, що потребує додаткових дослідницьких зусиль та обов'язкового узгодження після нових дискусій.

Кабінет Міністрів України зробив велику справу, не тільки затвердивши своєю постановою від 26 липня 2001 р. Список історичних населених місць України, а й закріпивши офіційно визнані дати їх заснування або першої писемної згадки. Кабмін зобов'язав Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики продовжити цю роботу з визначенням меж історичних ареалів населених місць, включених до списку. Треба сподіватися, що в її ході поступово усуватиметься різнобій у датах, а вік міста фіксуватиметься з врахуванням думок, висловлених у ході численних дискусій. Поки що цього не досягнуто, про що можна судити хоча б з того, що заснування Кам'янця-Подільського у списку датується II століттям.

Солідний обсяг інформації про міста станом на 1999 р. містить довідник "Міста України", складений А.Івченком. Тут подано дані не лише про рік заснування або першої згадки про місто, а й про надання йому магдебурзького права чи статусу міста, а також про зміну назв міст. Проте якщо порівняти наведені у довіднику дані з тими, які потрапили до щойно згаданого Списку історичних населених місць, в очі впадає багато неузгоджень. Стосовно того ж Кам'янця-Подільського тут фігурують дві дати - 1062 і 1196 рр.

Чимало складностей у теоретичному і практичному містознавстві пов'язано з відсутністю чіткості у визначенні ключових понять "культурна спадщина", "культурні цінності", "пам'ятка" ("пам'ятник"), "пам'ятка історії і культури", "пам'ятка містобудування", "пам'ятка архітектури" тощо.

Поняття "культурна спадщина", закріплене в Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972), відносить до культурної спадщини лише нерухомі об'єкти, у тому числі:

- пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури та живопису, елементи або структури археологічного характеру, написи, печери й групи елементів, що мають значну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва або науки;

- ансамблі: групи самостійних або об'єднаних будівель, архітектура, спільність або зв'язок з пейзажем яких становить значну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва та науки;

- визначні місця: твори людини або спільні твори людини і природи, а також зони, що включають археологічно визначні місця й становлять певну універсальну цінність з погляду історії, естетики, етнографії або антропології²⁵.

У такому трактуванні під поняття "культурна спадщина" не потрапляють археологічні знахідки, рукописи, книги, архівні документи - для них існує поняття "культурні цінності". Але відповідно до Конвенції про охорону культурних цінностей останнім поняттям охоплюються і рухомі й нерухомі пам'ятки. Введення в обіг ще й поняття "культурна власність" (cultural property) навряд чи сприятиме термінологічній чіткості²⁶.

А поки що термінологічна неузгодженість створює додаткове поле напруги, яке широко використовується в політичних цілях. Приміром, прийняття Верховною Радою закону України "Про охорону культурної спадщини" від 8 червня 2000 р. подекуди подається не тільки як "прикрий ляпсус нашого законотворення", але й як "антиукраїнщина в законі", "гучний ляпас українським патріотам". Підставою для таких звинувачень є обмеження кола пам'яток, що охоплюються поняттям "культурна спадщина" лише нерухомими пам'ятками. В.Кузьменко вбачає в цьому засіб "заохотити і захистити українжерів у паплюженні нашої культурної спадщини, пов'язаної із словом та духовністю"²⁷. Те, що обмежують поняття "культурна спадщина" нерухомими пам'ятками не українжери, а Конвенція ЮНЕСКО 1972 р., з якою Україна повинна рахуватися, шанований професор лишив поза увагою.

Інша річ, що в законі 1978 р. "Про охорону і використання пам'яток історії та культури" дійсно йшлося про охорону більш широкого кола пам'яток (як нерухомих, так і рухомих). Втім, поняття "пам'ятка історії та культури" теж викликало чимало дискусій. Багато хто доводив, що можна обмежитися поняттям "пам'ятка культури", оскільки ним охоплюються і пам'ятки історії. Але це не зовсім так, оскільки, наприклад, пам'ятки воєнної історії під дефініцію "пам'ятка культури" підвести неможливо. Тому термін "пам'ятка історії і культури" здобув права громадянства і юридичний статус.

Тут доречно згадати, що і саме поняття "пам'ятка" утверджувалось у культурному дискурсі з неабиякими труднощами. У радянському термінологічному арсеналі перевага віддавалася поняттю "пам'ятник" (а, отже, і сенс культурної політики вбачався у тиражуванні монументів). Початок дискусіям з приводу співвідношення понять "пам'ятка" і "пам'ятник" та їх закоріненості в українській і російській культурних традиціях поклали статті В.Акуленка²⁸. За необхідність більш чіткого розрізнення цих двох понять і надання поняттю "пам'ятка" родового (більш широкого) значення порівняно з поняттям "пам'ятник" на сторінках журналу "Пам'ятки України" пізніше висловилися С.Кот, Д.Гринишин і Я.Дашкевич, В.Русанівський та інші фахівці²⁹. З врахуванням думок, висловлених у ході дискусій, укладачі Зводу пам'яток історії і культури України застосовують поняття "пам'ятка" як більш широке й узагальнююче у порівнянні з поняттям "пам'ятник".

Розрізненням понять "пам'ятки" і "пам'ятники" дискусії не завершилися.

Адже обидва поняття надзвичайно місткі й охоплюють різні категорії пам'яток - археології, історії, містобудування, архітектури, монументального і прикладного мистецтва тощо. Дискусійними стали нещодавно поняття "пам'ятка містобудування" та "пам'ятка архітектури". Урбаністика, за Б.Колоском, виросла з архітектури і знаходиться в процесі остаточного відокремлення від неї. Ще зовсім недавно існувала стійка традиція розглядати пам'ятки містобудування як продукт суто архітектурної діяльності. В офіційних документах поняття "пам'ятка архітектури" та "пам'ятка містобудування" застосовуються зазвичай як тотожні. Проте у процесі підготовки матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури виникла проблема розмежування цих двох понять, причому питання про підпорядкування одного іншому розв'язувалося неоднозначно. Відомий фахівець з питань охорони історичного середовища Ю.Ранінський вважає ознакою розширення поняття "пам'ятка архітектури" включення в нього понять "пам'ятка містобудування", "історичне міське середовище" тощо. Натомість Б.Колосок обґрунтовано доводить, що не архітектура як діяльність включає в себе містобудівництво, а містобудівництво, як більш складна галузь, включає в себе архітектуру. Архітектурні споруди в своїй основі статичні, а урбаністичні утворення динамічні. Вони поведуть себе як складна багатфункціональна система, що має свою інерцію розвитку. Тому і завдання охорони містобудівної спадщини складніші, ніж завдання охорони пам'яток архітектури. Вони передбачають не консервацію, а вдосконалення на основі врахування традицій спадкового розвитку³⁰.

Цікавий погляд на зміст поняття "архітектура й містобудування" пропонує В.Вечерський. Архітектуру й містобудування він розглядає як умовно-безперервний ряд матеріальних об'єктів антропогенного середовища та систем цих об'єктів - як тих, що збереглися до нашого часу, так і втрачених, але відомих нам з джерел - у комплексі з ідеологічними засадами, теоретичними поглядами, знаннями і професійними уміннями творців тогочасної архітектури й містобудування (замовників, архітекторів, військових інженерів, артільних майстрів тощо)³¹. Застосування такого підходу здатне відкрити перед містознавством нові, незрівнянно ширші, обрії, вивести його в кінцевому рахунку на аналіз впливу середовища щодо темпів і ритмів міського життя на різних історичних етапах.

Спрямування дальшого містобудівного розвитку України визначатиметься завданнями збереження традиційного характеру середовища, містоформуючої ролі архітектурної спадщини. Природно, що вплив містознавчої науки на збереження історичного образу наших міст невинно зростатиме. Особливу роль у цьому процесі мають відіграти Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування, який упродовж багатьох років розробляє методичні рекомендації по дослідженню міської історико-культурної спадщини. Поміж іншим вони містять класифікацію історичної забудови, виходячи з її композиційної ролі в оточуючому та історичному середовищі, основи методики досліджень історико-культурної спадщини й історико-архітектурного потенціалу міського середовища³². Наголошується на значенні первісного планування населеного пункту як основи архітектурно-просторової композиції, зазначається, що вже само по собі планування міста може мати самостійну історичну й наукову цінність і розглядатися як пам'ятка містобудування. В процесі роботи над Зводом пам'яток історії та культури ці рекомендації оновлювалися й модифікувалися³³.

Відповідно до законів України "Про охорону культурної спадщини" та "Про основи містобудування" останнім часом цей же інститут розробив но-

вий нормативно-правовий акт, що встановлює порядок визначення меж і режимів використання історичних ареалів населених масивів, обмеження господарської діяльності на цих територіях. Історичні ареали визначаються тільки в населених місцях, затверджених Списком Кабінету Міністрів України. Режим використання території історичного ареалу визначається його історико-культурним потенціалом - кількістю, видами, типами й категоріями об'єктів культурної спадщини, наявністю заповідників, загальною містобудівною структурою, а також встановленими зонами охорони пам'яток.

З утворенням Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК містознавці дістали координаційний центр, який опікується виробленням сучасних наукових підходів до виявлення та визначення категорійності пам'яток, відновлення історико-культурного середовища міст. Проте справа створення української національної бази даних по пам'ятках архітектури та містобудування, як і взагалі справа інформаційного забезпечення архітектурно-історичних досліджень (а лише цей шлях дасть змогу піднести дослідницьку і пам'яткоохоронну роботу на якісно новий рівень) в останні роки загальмувалася³⁴. Гостро дається взнаки слабка розвинутість менеджменту історичної архітектури, який передбачає складання бізнес-планів інвестування в реставрацію об'єктів цінної забудови і наступної їх ефективної експлуатації.

Очевидною є потреба надати історичному містознавству нового дихання - насамперед шляхом координації зусиль істориків, археологів, фахівців у галузі містобудування та архітектури, географів, краєзнавців навколо створення принципово нової системи обліку пам'яток містознавства, історії та культури й наукового опрацювання різнопланової текстової і відеографічної інформації про історичні міста. Уявляється надзвичайно важливим, щоб історичне місто розглядалося не лише як комплекс пам'яток, але й як живий організм з цілісним, притаманним лише йому історико-культурним образом, особливостями ментальності тощо. Історична інформативність міста цілком вито залежатиме від того, наскільки точно буде відтворено характер взаємозв'язків містобудівної спадщини, природного оточення і життєдіяльності людини на різних історичних етапах. Належить визначитися з типологією історичних міст, простежити специфічність їх типових ознак. Значення цієї роботи особливо зростає в контексті прийнятого рішення про видання енциклопедії "Історія міст і сіл України".

Завдання, які постають у зв'язку із створенням енциклопедії міст і сіл України, значно складніші і масштабніші, ніж уявляється на перший погляд. Адже йдеться не про просте оновлення, а про кардинальне переосмислення територіальної організації суспільного життя в Україні на протязі багатьох століть. Причому робити це доведеться в інших формах, на принципах сучасного енциклопедизму. Безумовно, має рацію Ю.Данилюк, коли пише про те, що підготовка такого видання можлива лише на основі Державної програми, яка б об'єднала зусилля Національної академії наук, вищих навчальних закладів, архівів, бібліотек, музеїв, об'єднаних краєзнавців. Уповати на те, що сили і ресурси кількох інститутів НАНУ будуть достатніми для виконання цього завдання, значить завести справу у глухий кут³⁵. Досвід підготовки "Історії міст і сіл Української РСР" переконливо свідчить про необхідність централізованого бюджетного фінансування цього проекту з урахуванням великої роботи, яку належить провести на місцях.

Історичні міста - своєрідні згустки позитивної енергії, залишені нам у спадок нашими пращурами. В них закодовано секрети оптимальної взаємодії людини і довкілля, нев'янучої у віках краси. Піклування про історичні міста й пропаганда їх безцінних надбань - це турбота про вічність і продовження нашого буття в ній.

- ¹ Лихачев Д. Заметки о русском // Советская культура. - 1988. - 27 августа.
- ² Парцхаладзе Л. Перспективы для городской власти // Зеркало недели. - 2003. - 17 мая.
- ³ Яловий В. Поріднені міста Києва: досвід і перспективи регіональної дипломатії // Всесвіт. - 2002. - № 5-6. - С 137 - 141.
- ⁴ Див.: Катаргіна Т.І. інтеграція пам'яток історії та культури в структуру індустрії туризму (зарубіжний досвід) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип. 17. - К.;Донецьк, 2001. - С 273 - 280.
- ⁵ Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. - М.;Л., 1939. - С. 23.
- ⁶ Греков Б.Д. Киевская Русь. - М., 1949. - С. 100.
- ⁷ Див.: Брайчевський М. Коли і як виник Київ // Вибрані твори. - Нью-Йорк-Київ, 1999. - С. 127 - 128.
- ⁸ Див.: Жданович А. Архитектура белорусских и украинских городов Речи Посполитой: организация и анализ информации в базах данных // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. - 4.6(7). - 4.1. - К., 2001. - С 388 - 390.
- ⁹ Туха М.В. Очерки по статистике населения. - М., 1960. - С. 280.
- ¹⁰ Праці Центру пам'ятокознавства. - Вип. 1. - К., 1992. - С. 53 - 54.
- ¹¹ Конвенции и рекомендации ЮНЕСКО по вопросам охраны культурного наследия. Сб. документов. - М., 1990. - С. 42 - 43.
- ¹² Докладніше див.: Прибега Л.В. Міжнародна охорона історико-культурної спадщини // Праці Центру пам'ятокознавства. - Вип. - С 46 - 47.
- ¹³ Праці Центру пам'ятокознавства. - Вип. 1. - С 56-58.
- ¹⁴ Там само. - С 60 - 62. ~*
- ¹⁵ Див.: Заремба С.З. Українське пам'ятокознавство: історія, теорія, сучасність. - К., 1996. - С 425 - 426.
- ¹⁶ Тронько П.Т. До питання про статус історичного міста // історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - К., 1996. - С 10.
- ¹⁷ Прибега Л.В. До питання морфологічного аналізу пам'яток архітектури // Праці Центру пам'ятокознавства. - Вип. 3. - К., 2001. - С 35.
- ¹⁸ Прибега Л.В. Методологічні засади територіальної охорони об'єктів культурної спадщини // Міжнародний семінар "Проблеми та досвід збереження історичних традицій та об'єктів культурної спадщини". 30 вересня — 2 жовтня 2002 р. Україна, м. Київ. — Тези доповідей. - К., 2002. - С. 11.
- ¹⁹ Крижницький С.Д., Зубар В.М., Русаєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я // Україна кризь віки. - 1.2. - К., 1998. - С 84, 139 - 140.
- ²⁰ Кавун М. Актуальні питання літочислення міст Півдня та Сходу України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей), - Вип. 16. - К. - Донецьк, 2001. - С 262.
- ²¹ Огляд дискусій з цього приводу див.: Винокур І., Петров М. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // Краєзнавство. - 1999. - № 1-4. - С 10-21.
- ²² Див.: Саложников І. Нове письмове джерело середини XVI століття з історії та археології Північного Причорномор'я // Київська старовина. - 2002. - № 5. - С 110-113.
- ²³ історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. - К., 1969. - С 86.
- ²⁴ Див., напр. Мицик Ю.А. Про необхідність перегляду дат заснування міст України // Краєзнавство. - 2000. - № 1-2. - С 78-80; Жуковский М. Про літочислення населених пунктів України, заснованих запорозьким козацтвом // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип. 16. - С 264 - 270.
- ²⁵ Конвенции и рекомендации ЮНЕСКО по вопросам охраны культурного наследия. - С. 42-43.
- ²⁶ Див.: Молчанов СИ. К вопросу об использовании в законодательстве понятий "культурное наследие" и "культурное достояние" // [http: www.patrimony.ru/rus/science/ on terms/htm](http://www.patrimony.ru/rus/science/ on terms/htm).
- ²⁷ Кузьменко В. Антиукраїнщина в законі // ПІК. - 2002. - № 41. - С. 44 - 46.
- ²⁸ Акуленко В. Про наукові критерії визначення й оцінки пам'яток історії та культури // Укр. іст. журн. - 1971. - № 6; Його ж. "Пам'ятки" чи "пам'ятники"? Про мову законодавчих актів // Літературна Україна. - 1976. - 21 вересня; Його ж. історія несе надію // Старожитності. - 1991. - 10 листопада.
- ²⁹ Кот С. Пам'ятка чи пам'ятник // Пам'ятки України. - 1986. - № 4. - С 29-31; Гринишин Д., Дашкевич Я. Ще раз про слова "пам'ятка" і "пам'ятник" // Там само. - 1987. - № 3. - С 20-22; Русанівський В. Усе ж таки пам'ятка // Там само. - 1988. - № 4. - С 25 - 26.
- ³⁰ Колосок Б. Про поняття "пам'ятка архітектури" і "пам'ятка містобудування" // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. - Вип. 17. - К.-Донецьк, 2001. - С 260 - 263; Його ж. Пам'ятки містобудування та їх охорона // Праці Центру пам'ятокознавства. - Вип. 3. - С 49 - 72.
- ³¹ Вечерський В. Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини. Автореф. дис. ... канд. архітектури. - К., 2001.
- ³² Методические рекомендации по исследованию историко-культурного наследия в городах Украины. - К., 1982.

³³ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. - К., 1993; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. - 4.1.2. - К., 1999.

³⁴ Див.: Заремба С.З. До десятиліття Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК // Праці Центру пам'яткознавства. - Вип. 3. - С 3 - 13.

³⁵ Данилюк Ю.З. Дослідження історії міст і сіл України в контексті набутого досвіду // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип. 19. - К.; Донецьк, 2001. - С. 262.

Резюме

В статті розглядаються концептуальні проблеми сучасної історичної урбаністики, пропонується власне авторське бачення ряду дискусійних питань, зокрема вироблення методологічних підходів до проблеми літочислення міст. Особлива увага приділена розробці теоретичних аспектів містознавства у контексті історичної регіоналістики.

The conceptual problems of the modern historical urbanistics are being examined in the article, the author's own opinion about the number of discussive questions is being proposed, among their number the development of the methodological approach to the problem of the system of chronology of the cities.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

С.О.Кириленко (Ніжин)

ПРИЧОРНОМОРСЬКО-АЗОВСЬКА РУСЬ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Однією з ключових проблем вітчизняної історії є питання походження Давньоруської держави та її назви. Це питання по-різному трактувалося в історичній науці, що й стало результатом наявності кількох десятків різних теорій з цієї проблеми.

Ще у XVIII ст. професор Санкт-Петербурзької академії наук, німець за походженням, Г.-З.Байєр, у 1735 р. у латиномовному трактаті „De varagis", спираючись на Бертинські аннали та руські назви порогів у працях Константина Багрянородного, висловив думку, що давньоруська літописна назва "варяги" — це назва скандинавів-норманів, котрі й принесли державність на Русь¹. Цю тезу підтримали Г.Ф.Міллер, А.Л.Шлецер, І.Е.Туннман, А.А.Кунік та ін. Створена ними велика кількість наукових праць значною мірою закріпила позиції норманізму².

На протигагу норманській історичній школі сформувалася не менш потужна школа істориків-антинорманістів, не схильних до пошуків початків Русі на півночі Європи і виведення руського імені від скандинавів-варягів. Свої погляди вони звертали в бік балтійських слов'ян, фінів Поволжя, литовців, угорців, мадяр, готів, євреїв, кельтів, арабів, тюрків або ж уважали русь автохтонним слов'янським населенням Середнього Подніпров'я. Поступово в історіографії вкорінилося уявлення про те, що на південному сході Європейської рівнини, далеко за межами основного масиву слов'яно-руської етнокультурної спільності і задовго до включення Південного Приазов'я до складу Київської держави мешкало плем'я русь - двійник русі подніпровської.

Витоки початкової Русі в цьому регіоні спробував обґрунтувати ще М. В. Ломоносов. Поставивши під сумнів байєрівську й міллерівську інтерпретації скандинавських джерел, углядевши в їх концепції прогалину, не заповнену свідченнями античних і середньовічних авторів, він наважився висловити власне бачення цієї проблеми, чим і започаткував антинорманську теорію походження Русі. У висновках на дисертацію Міллера М.В.Ломоносов зазначав, що ім'я і рід росів походить від роксолан, котрі, за даними писемних джерел, мешкали в районі Приазов'я, а потім під час міграційних процесів, які зачепили їх, разом з готами переселилися на північ до Балтійського моря і почали називатися "варяго-русами". Учений вважав зміну назви "роксолани" на "росіяни" виправданою через перестановку літер *a* на *ç* в грецькій мові, яка й призвела до зміни терміна "россолани" на "ро|олани"³. Такі здогадки М. В. Ломоносов підтвердив свідченнями античних джерел, зокрема Плінія, в роботах якого алани поєднуються з роксоланами в "один народ сарматський", а також Христофора Целларія. На думку останнього, це слово могло утворитися від двох основ - "роси" й "алани", про що згадував і автор Київського Синопису, локалізуючи давній народ "роси" на території між Дніпром і Доном. Питання чергування голосних [o] - [u] в слові "рос" - "рус" ("русь") М. Ломоносов пояснював дифузією фонетичних систем давньопольської та давньоруської мов, яка, у свою чергу, підсилювалася територіальною близькістю та шлюбно-династичними зв'язками польського й руського правлячих домів⁴.

Такою вочевидь довільною системою припущень учений ілюстрував

прихід роксолан з Північного Причорномор'я на територію Східної Прибалтики і трансформацію їх у балтійських русів. Ідеї, висловлені М. В. Ломоносовим, були неоднозначно оцінені в історіографії⁵. Проте саме вони неодноразово повторюватимуться в подальших пошуках початкової Русі, іноді з наведенням нових даних або ж навпаки, з ігноруванням залучених ним джерел і висловлених міркувань. Але, незважаючи на його запальний патріотизм, який досить часто заважав тверезо подивитися на реальний стан речей, слабе структурування філологічного матеріалу, своєрідне поводження з джерелами та вибіркоче їх залучення, слід відзначити спроби вченого показати всю складність і багатогранність вивчення проблеми.

Проти канонізованої А. Шлецером на початку XIX ст. норманської теорії виступив Густав Еверс. У 1807 р. він опублікував книгу "Vom Ursprünge des russischen States. Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen"⁶ ("Про походження російської держави. Досвід вивчення історії за джерелами"). Починаючи цю книгу епіграфом з роботи Шлецера — "Ніколи не треба жодному автору, чи носить він прославлене чи невідоме ім'я, чи називається він Кромером, чи Шлецером, чи Мавро-Орбино, беззастережно вірити"⁷, — він відразу підводить читачів до основної мети дослідження — спростувати скандинавське походження перших засновників Руської держави.

Праця Г.Еверса спрямована проти норманської теорії Байєра і Шлецера. В ній указувалося на неймовірність прикликання недавніх ворогів Русі — варягів. Г.Еверс, заперечуючи аргументи норманістів щодо північного походження Русі, наполягав на тому, що в Причорномор'ї задовго до покликання варягів існувало державне утворення, відоме як Тмутараканська Русь. Подальші міркування з проблеми Причорноморської (Приазовської) Русі він обґрунтував у своїй наступній монографії "Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen"⁸. Вважаючи за неможливе пояснити походження Руської держави на основі лише північних чи західних писемних даних, Г.Еверс пропонував звернути увагу на східні взагалі й візантійські джерела зокрема, оскільки лише останні, на його погляд, писалися досить ґрунтовно⁹. Аналізуючи свідчення арабських та візантійських авторів, він робив припущення, що "первісні руси, можливо, були турецького й, очевидно, хозарського племені", оскільки терміни "руси" і "козари" вважалися синонімічними, а Ібн ел-Варді згадував, що руси відокремилися від східних турків¹⁰.

Шукаючи найдавніші звістки про "руське плем'я", Г.Еверс звертався до пророка Іезекиїла, який говорив про росів (Ros), що мешкали поблизу двох народів (масох і фовель) за 600 років до Різдва Христового й вважалися жителями Причорномор'я та Кавказу. Це так звані каппадокійці та іверяни. Саме в цих росах Г.Еверс схильний бачити все тих же роксолан, які з перших століть нашої ери є основним народонаселенням між Азовом і Дніпром. Але як тоді пов'язати росів-роксолан з хозарами, від яких учений виводив русів? З цієї ситуації Г.Еверс вийшов доволі просто. Оскільки роксолани в писемних джерелах досить часто згадуються поряд з аланами, наприклад у Плінія, Амміана Марцелліна, і оскільки вони мешкали поблизу алан, то їх зазвичай вважали аланським племенем, яке, на відміну від інших, називалося роксами. І хоча автори давніх джерел у цьому питанні не однозначні, Г.Еверс зазначав, що чи не краще було б погодитися з Туннманом, який вважав, що "узи і козари часто розумілись під аланами". Це в свою чергу пояснює зв'язок між роксоланами та іменем Рос, яким Агафемер (близько 215 р. н. е.) називає Волгу¹¹.

З метою подальшого обґрунтування своєї теорії Г.Еверс залучив свідчення "Повісті временних літ". І хоча, на його думку, Несторові повністю довіряти не можна, оскільки той писав через два століття після приходу Рюрика,

зерно істини у словах літописця все ж є. В будь-якому разі останній принаймні не намагався пояснити більше, аніж знав сам. Найбільше приваблювало його те місце в літописі, де літописець, описуючи Понтійське море, називає його Руським. Тому-то і логічно, на думку Г.Еверса, було б шукати русів поблизу Руського моря, а не Варязького¹².

Таким чином, Г.Еверс дійшов висновку, що між Каспійським і Чорним морями руси проживали ще до того як історія зафіксувала цей народ деінде.

Незважаючи на різку розбіжність з А.Шлецером у висновках, Г.Еверс залишився його вірним учнем у методах дослідження, для якого джерело було основою концептуальних побудов. І хоча деякі аргументи Г.Еверса були відхилені більшістю тогочасних учених, важливо підкреслити його сміливість, з якою він, незважаючи на молодість і невідомість у наукових колах, наважився піти проти теорії славновісного А.Шлецера у всеозброєнні того ж таки критичного методу. В цілому ж ґносеологічні основи ідеї Г.Еверса є зрозумілими. Він намагався з позицій, близьких до ломоносовської концепції, пояснити автохтонність русів у Північному Причорномор'ї та їх зв'язок з Тмутараканським князівством, а відтак і з Києвом. І хоча турецько-хозарська концепція Г.Еверса не закріпилась у вітчизняній історичній науці, але думка про існування долітописної Русі в районі Керченської протоки стала популярною в історіографії. Тому-то під впливом слов'янофільської ідеології в другій половині ХІХ ст. склалась історична система Д.І.Іловайського, яка увібрала в себе численні докази на захист гіпотези Приазовської Русі.

Наслідуючи ідеї М.В.Ломоносова та Г.Еверса, Д.І.Іловайський у збірнику праць "Разыскания о начале Руси"¹³ піддав критиці норманські погляди своїх попередників і сучасників, мобілізувавши для цього величезну і значною мірою новаторську аргументацію, зокрема дані молоді на той час науки — археології. Остаточні результати своїх пошуків він виклав у статті "Откуда пошла Русская земля и как она впервые собралась?"¹⁴. Наголошуючи на тому, що в 1906 р. виповниться рівно дві тисячі років з моменту появи руського імені на скрижалях світової історії і пропонуючи співвітчизникам поставити пам'ятник чи колону в Керчі на вершині Мітрідатової гори, де відбулася описана Страбоном зустріч роксолан з військом понтійсько-боспорського царя, Д.І.Іловайський окреслив свій власний шлях пошуку відповіді на "несторівське питання".

За цією схемою Д.І.Іловайський, подібно до М. В. Ломоносова і Г.Еверса, виводив русів від тих же скіфо-сарматських (пізніше слов'янських або слов'яно-болгарських) племен роксолан або росо-аланів, які мешкали в степах між Дніпром і Доном, а також на берегах Меотійського озера (Азовського моря). Вперше в історії роксолани з'явилися під час війни молодого понтійського царя Мітрідата VI із сусіднім племенем тавроскіфів, на допомогу яким і прийшло плем'я роксолан, що детально описував Страбон. Подальші свідчення ми відшукаємо в Тацита, який описав вторгнення роксолан на територію римської подунайської провінції Мезії. Поеднуючи свідчення цих двох авторів, Д.І.Іловайський схематично зобразив портрет роксоланина і зокрема його озброєння, що складалося зі списа, лука, довгого меча, щита, плетеного з очерету, шолома і панцира з волячої шкіри, а у знатних людей, як підкреслював учений, траплялися панцирі із залізних пластин. Цим самим Д. І. Іловайський прагнув довести зовнішню тотожність руського воїна з його давнім предком. Як народ, який ще не вийшов з кочового побуту, роксолани у своїй більшості були вершниками. Подібно до інших кочівників, вони мешкали у повстяних шатрах і займалися скотарством. Саме в такому вигляді, на думку Д. Іловайського, постали наші предки під власним іменем¹⁵.

Звістки про роксолан повторюються і в наступні століття. Саме завдяки

тому, що ці сміливі вершники часто турбували набігами кордони римських придунайських провінцій — Дакії та Мезії — вони й примусили говорити про себе латинських і грецьких авторів. З метою утримання варварів від набігів деякі римські імператори, підкреслював Д. І. Іловайський, вступали в договори з роксоланськими князями. Першим відомим роксоланським князем, ім'я якого зберіг латинський напис часів імператора Публія Елія Адріана, був Распарасан.

У IV ст. роксолани зустрічаються серед народів, які сплачували данину готському царю Германаріху. Йордан зображував роксолан народом віроломним, який знищив короля готів Германаріха під час його боротьби з гуннами. Д.І.Іловайський припускав, що навіть сам рух гуннів (яких вважав слов'яно-болгарами) із-за Дону відбувся у зв'язку з повстанням роксолан або слов'янської Русі проти панування німецьких готів. Далі Д.І.Іловайський дійшов ще більш фантастичного висновку: описуючи боротьбу готів з антами, яку змалював Йордан, Д. І. Іловайський бачить в антах саме роксолан. Назва ж антського правителя Божа, на думку Д. І. Іловайського, є близькою до руського імені Богша, яке зустрічалось в XI — XIII ст., а жіноче роксоланське ім'я Санелга нагадувало вченому пізніше руське ім'я Ольга або Хельга, як вона називалась у візантійських джерелах.

Коли ж панування готів у Скіфії змінилося пануванням слов'яно-болгарського племені гуннів, роксолани, без сумніву, входили до складу царства Атілли і брали участь у завоювальних походах. Доказом того, що роксолани не залишилися поза межами руху племен, відомого під назвою "Велике переселення народів", назва південно-французької провінції Руссільйон, куди, подібно до інших германських і слов'янських народів, була спрямована ГОТ-гуннами і частина роксолан.

Після смерті Атілли роксолани не лише встигли звільнитися від гунської залежності, але й знову зайняли пануюче становище на північ від Азовського і Чорного морів. Принаймні так, судячи зі слів Йордана, тривало до VI ст. Таким чином, автор дійшов висновку, що сукупність греко-латинських джерел I - VI ст. яскраво вказує, що роксолани як сильний, великий народ зосередилися поблизу Дніпра, а окремі гілки його простягалися, з одного боку, до Азовського моря, а з іншого, — приблизно до Дністра. Ті ж самі звістки, без сумніву, свідчать про наявність у цього племені князівської влади і пов'язаного з нею боярського стану, який відрізнявся під час війни багатшим озброєнням. Отже, як наголошував Д.І.Іловайський, князь і дружина — це звична основа державного устрою у слов'янській Русі, така ж давня, як і у народів германського кореня. Під час безперервної боротьби зі спорідненими слов'янськими та з іншими племенами, руський народ здобував перевагу, крок за кроком осідаючи на середній течії Дніпра, подалі від небезпечних південних степів. З усіх здібностей, якими природа наділила слов'яно-руське плем'я, найбільш цінною була здатність до державної організації. Саме на території Середнього Подніпров'я й утвердився найбільш енергійний і підприємливий роксоланський народ "рось" (від назви річки Рось), або "поляни", і саме звідси дружини русо-полян розпочали процес консолідації слов'янських племен¹⁶.

Вихід у світ робіт Д.І.Іловайського, який взяв на себе обов'язок на кожному кроці воювати з норманізмом і літописною традицією в історіографії, викликав жвавий інтерес серед науковців. Його ідеї критикували і ними захоплювалися, вбачаючи в ньому найвидатнішого адвоката антинорманізму. Однак чи не найяскравішу характеристику його поглядам, методам дослідження та внеску в історичну науку дав М.С.Грушевський. "...Фільольогія, котрою Іловайський хотів побивати фільольогію норманістів, бувала

часто страшна; його науковий метод дуже слабкий — він розрубував питання, замість розв'язувати (як напр., поправка *Slavorum* замість *Sueoinum* в звітці 839 р.); його власні теорії (роксоляни — русь, гуни і болгари — слов'яне та ін.) були ще менш щасливі як норманська, і проповідь сих безвихідних теорій разом з антинорманізмом не виходила на здоровле сьому останньому; адже енергія Д.Іловайського і ширення антинорманської теорії через підручники робили своє. Ще важніше було, що Д.Іловайський не обмежився, як переважна більшість антинорманістів, толкуванням на власний спосіб "Повісти", а виступив проти самої її легенди, признавши саме призначення вигадкою пізнішого книжника..."¹⁷.

Хоча в кінці XIX - на початку XX ст. щодо Причорноморсько-Азовської Русі почали лунати все більш реалістичні судження, що базувалися на науковій інтерпретації джерел, критичному їх аналізу та археологічних даних¹⁸, але ця проблема й надалі продовжувала хвилювати уяву істориків. Одним з них був В.О.Пархоменко. З його ім'ям пов'язано становлення напрямку в розвитку історичної науки взагалі та проблеми походження Русі зокрема¹⁹.

Обґрунтовуючи тезу трицентровості східного слов'янства (Куявія, Славія та Артанія), конструюючи нову схему утворення Руської держави, автор наголошував на виключному значенні південно-східної групи східно-слов'янських племен, до якої входили поляни, сіверяни, в'ятичі і радимичі. Спираючись на великий комплекс арабських та візантійських історико-писемних джерел, В.О.Пархоменко дійшов висновку про те, що населення цієї групи - це зниклі з візантійських джерел анти, які внаслідок тиску на них протоболгарських племен вимушені були відійти від Дунаю до Дону і далі на схід. Тому цей центр і став називатись Артанією. Потрапивши у вир "Великого переселення народів", антські племена змушені були об'єднатися в союз і у зв'язку з особливою інтенсивністю тиску кочівників шукати підтримки у Хозарського каганату, що на VIII ст. досяг свого політичного й економічного розквіту. За релігійної і національної толерантності хозарської влади ця Південно-Східна Русь легко переносила свій зв'язок з каганатом, приймаючи основні риси суспільно-політичного устрою і здійснюючи службу в його війську, маючи при цьому можливість робити самостійні військові виправи.

Запозичивши від хозар основи державності, Південно-Східна Русь на початку XI ст. утворила свій самостійний центр - Тмутаракань. Сприяли цьому зміна релігійної політики і занепад хозарського царства. Користуючись перевагами географічного становища, Південно-Східна Русь легше за інші племінні утворення вступила у тісні контакти із сусідніми кочовими народами й увібрала в себе східні риси та впливи, і тому порівняно з іншими гілками східного слов'янства розвинула войовничість, схильність до набігів та грабежів і дуже рано втяглась у волзько-кавказьку торгівлю. Саме ця Русь, на думку історика, прославилася своїми військовими походами в IX - першій половині X ст. по Чорному та Каспійському морях, і саме вона залишила іноземцям термін "Русь", який і зберегли одне з південно-східних племен хозарської групи - поляни. Щодо етнічності, то автор схильний бачити цей військовий союз поліетнічним²⁰.

Черговий імпульс трансформації південно-східної групи племен В.О.Пархоменко бачив у подіях IX ст., коли відбувався рух зі сходу угрів, печенігів, узів і торків, що призвів до падіння Хозарського каганату. Саме тоді, близько середини X ст., частина населення південно-східної групи слов'янських племен почала просуватися до Дніпра і, витіснивши древлян на захід, зайняла Середнє Подніпров'я та Подесення, принісши сюди термін "Русь"²¹.

В.О.Пархоменко, слідом за Д.І.Іловайським, бачив Чорноморську Русь власне слов'янською і взагалі заперечував участь норманів у створенні Русь-

кої держави. Такий сміливий підхід до вирішення глобального питання було підкріплено великою кількістю праць, що вийшли з-під пера історика (більше 10) і викликали лавину критики на його адресу. Саме це свідчить про надзвичайну живучість та актуальність даної проблеми²².

Думка про існування Руського каганату у Причорномор'ї в середині 40-х рр. XX ст. була обґрунтована Г.В.Вернадським. Автор, виробивши власну концепцію, яка наскрізно проходить через усі праці, зробив спробу примирити норманістів і антинорманістів, відстоюючи концепцію народів-панів, які змінювали один одного, підкорювали й організовували інші, слабші племена, утворюючи в результаті пануючий клас, що виникав шляхом політичних об'єднань. Він прийшов до такої схеми етнічної історії: киммерійці - скіфи - сармати - готи - гуни - болгари - авари - тюрки - хозари - мадяри і — насамкінець — варяги шведського, датського і норвезького походження. Але на відміну від класичних поглядів норманістів, які бачили початкове ядро на півночі, за його схемою перша Руська держава виникла на півдні, в Приазов'ї. Називає він її "першим Руським каганатом".

Виявляється, на початку VIII ст. у Приазов'ї існувало алано-слов'янське політичне об'єднання Рухс-ас ("світлі аси" від слів *ors* чи *uors* ("білий") і *rukhs* ("світлий")). Автор припускає, що спочатку термін "рухс" на місцевих діалектах звучав як "рос" або "русь", у зв'язку з чим і можуть бути пояснені в джерелах терміни з грецьким „ροσς” чи слов'янським "русь". Ці світлі аси перебували у васальній залежності від хозарів, проте відігравали в їх політичній системі важливу роль до тих пір, поки їх не підкорили вікінги. Саме вони, відкривши шлях до Чорного моря, створили у Приазов'ї асо-слов'яно-норманський каганат з центром у Тмутаракані²³.

Як бачимо, ця концепція являє собою синтез протилежних думок щодо етнічної історії Азово-Причорномор'я, які було вироблено протягом XVIII — першої половини XX ст. За влучним висловом А.Гадло, "вона поєднає поміркований слов'янофільський автохтонізм в дусі В.О.Пархоменка з іранофільством В. Ф. Міллера - А. А.Спіцина і войовничим норманізмом Є.Є.Голубинського, який в 30-х рр. був відновлений у роботах В.О. Мошина"²⁴.

В радянській історіографії теза про принесення державності ззовні була рішуче відкинута, хоча В. В. Мавродін з позиції яфетичної теорії Н. Я. Марра спробував обґрунтувати появу Приазовської Русі завдяки перетворенню яфетичного давнього населення Південного Сходу на слов'янське, руське²⁵.

У повоєнний період інтерес до походження Русі хоч і помітно зріс, але базувався виключно на позиціях середньодніпровського автохтонізму, що значною мірою було зумовлено як офіційною ідеологією, методологічними принципами радянської історичної науки, так і відсутністю комплексних матеріалів стосовно слов'ян у Причорноморсько-Азовському краї. Ті ж пам'ятки культури полів поховань, знайдені в Криму археологами, які мали спільні риси в поховальних комплексах з черняхівською культурою, на думку дослідників, належали долітописним слов'янам, котрі заселили Тавриду з III ст. н. е.²⁶. Але автори цієї компромісної теорії опинилися в залежності від своїх попередників, оскільки вони у своїх працях не вдалися до критичного комплексного аналізу писемних джерел, залишивши їх інтерпретацію в тому ж вигляді, який мали і в XIX ст. Це й стало першопричиною появи цілого ряду праць, в яких на основі аналізу писемних та археологічних джерел заперечувалася теза про існування слов'яно-руського населення до кінця X ст. у Південному Приазов'ї, а відтак і про вирішальне значення цього регіону в становленні Давньоруської держави²⁷.

Але були й такі вчені, котрі намагалися, вносячи чергові конструктивні зауваження, засновані на введенні в обіг нових джерел (зокрема фольклор-

них) і новому прочитанні старих, повернути призабуту роксоланську теорію. Так, С.П.Толстов, надавши роксоланській теорії нової форми, дійшов висновку, що за новітніми археологічними дослідженнями історія культури подніпровських племен, того центру, де пізніше сформувалася слов'янська Київська Русь, являє собою в перші століття нашої ери процес інтенсивного схрещування місцевих елементів, пов'язаних з культурною традицією "полів поховальних урн" і степових сармато-аланських (роксоланських. - С. К.) елементів"²⁸.

Свій варіант проблеми про первинну Русь, що базується на використанні пізньоантичних та візантійських джерел, які знають народ рос (русь) на півдні Східної Європи запропонував М.Ю.Брайчевський. Спираючись на сирійські, арабські, біблійні джерела, він упевнено стверджував, що "ім'я рос було позначенням якоїсь етнічної групи, розташування якої здавна припадає на північно-східне Причорномор'я, Приазов'я, Кавказ, і яка мала тісні ранні зв'язки з країнами Сходу (зокрема, Закавказзям)"²⁹. Що ж до етнічної ідентифікації, то М.Ю.Брайчевський схильний бачити цю групу сармато-аланською, історія якої в певному розумінні була пов'язана з історією слов'ян, але ототожнювати яку зі слов'янами (як це робили ранні представники антинорманізму - М.В.Ломоносов, І.Е.Забелін, Д.І.Іловайський та ін.) неможливо"³⁰.

Надзвичайно близько до місця первинної локалізації Русі підходили і прихильники кельтської гіпотези. Її автор - Сергій Шелухін, наслідуючи французького письменника П'єра Шаррона, бачив предків Київської Русі у кельтському племені rutheni (кельто-русини), які прийшли на "Вкраїну" з річки Рона в Провансі, де знаходилася їх держава під назвою Ruthena civitas. У V ст., під час великого переселення народів, вони оселилися у провінції Норік, а також на узбережжі Адріатичного моря, де проживали близько 150 - 200 рр., змішуючись зі слов'янами. З VII ст. їх рух відбувався у двох напрямках. Перша хвиля - в Чехію, Словаччину і Галичину (яка й отримала від них свою назву - земля галлів). Друга - в Нижнє Подунав'я, причорноморські степи та на Таманський півострів. Оскільки в цій таманській групі переважали кельти, то вони і зберегли за собою ім'я rutheni, від якого С.Шелухін і будував етимологічну конструкцію rutheni - русини - рус - русь. Саме ця Таманська Русь, що нараховувала майже сто тисяч жителів, мала важливе значення в Причорномор'ї і здійснювала напади на Сурож, служила Греції і Хозарії. В IX ст. частина кельто-русинів піднялася по Дніпру до полян у Київ і злилася з "українським слов'янським народом антів кровно і духовно в антропологічну оригінальність..."³¹.

Живучість кельтській теорії дає сильна етимологічна основа, оскільки в кельтському походженні етнонім "рус" тлумачиться як "поле". У давньо-кельтському ареалі також знаходять багато відповідних топонімів: Русяна, Руссільйон, Русцино, Русітон тощо. Крім того, за дослідженнями АТ.Кузьміна, переважна більшість власних імен соціальної верхівки в Київській Русі були кельтського походження"³². На думку Ю.Павленка, філологічно це здається цілком вірогідним зіставленням, але історична побудова, що з цього має випливати, виглядає штучною, оскільки спочатку необхідно обґрунтувати опанування кельтами-рутенами/русенами Лісостепового Правобережжя (археологічно це ніяк не підтверджується), а потім показати інтеграцію цих кельто-слов'ян з аланами (або нащадками місцевих гелонів, які перейняли сарматську культуру), а за сучасного стану джерел це зробити неможливо"³³.

Своєрідною підсумковою віхою у вирішенні проблеми походження Русі є ґрунтовна монографія Ю.Павленка "Передісторія давніх русів у світовому контексті". Користуючись новими методиками досліджень, автор ще раз

довів зв'язок роксоланів з Дніпровською Руссю. Так, на його думку, "внаслідок відповідних етноінтеграційних процесів у Середньому Подніпров'ї південніше Києва поступово утворюється слов'янський (за всіма етнокультурно-господарськими ознаками) соціальний організм, в назві якого зберігається свідчення спадкоємного зв'язку з роксоланським об'єднанням. У третій чверті IV ст. його представники відомі як "р о с о м о н и", а із середини VI ст., особливо після розгрому антів-полян аварами, як "н а р о д р о с", що володіє "Руською землею" — Середнім Подніпров'ям"³⁴.

Отже, виходячи зі стислого історіографічного аналізу, представники причорноморсько-азовської групи гіпотез базують свої висновки на:

- даних пророка Іезекиїла, який говорить про народ росів (ros), що проживав у Причорномор'ї;
- повідомленні Псевдозахарія, який називає народ рос;
- свідченнях арабських та візантійських джерел, які локалізують росів у причорноморо-азово-кавказькому регіоні й називають їх роксоланами;
- факті існування руського князівства у Приазов'ї в XI ст., а отже і споконвічності росів на Південному Сході.

Усі вони сходяться в тому, що ім'я і корені державності були перенесені на Середнє Подніпров'я саме звідти. Дослідники розходилися лише в поглядах на етнічну належність цього населення, вважаючи його:

слов'янами; слов'яно-протоболгарами; слов'яно-роксоланами; протоболгарами; іранцями; турко-хозарами; норманами; кельтами.

¹ Славяне и Русь: Проблемы и идеи: Концепции, рожденные трехвековой полемикой в хрестоматийном изложении. — М., 1999. — С. 246.

² Шаскольский И.П. Норманская теория в современной буржуазной науке. - М.-Л., 1965. - С. 9-11.

³ Ломоносов М. В. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера "Происхождение имени и народа российского" // Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. — М.-Л., 1952. — С. 26; Его же. Древняя Российская история // Там же. - С. 209-213.

⁴ Ломоносов М.В. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера "Происхождение имени и народа российского". - С. 26.

⁵ Див., напр.: Грушевський М.С. історія України-Руси. - В 10-ти т., 12-ти кн. - К., 1994. - Т.1. - С. 603; Очерки истории исторической науки в СССР. - М., 1955. - Т.1. - С. 193 - 204; Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII — XVII вв. - М., 1973. - С. 5-16; Славяне и Русь: Проблемы и идеи: Концепции, рожденные трехвековой полемикой в хрестоматийном изложении. — М., 1999. - С. 246-247.

⁶ Evers G. Vom Ursprünge des russischen States. Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen". - Riga und Leipzig, 1808.

⁷ Нечкина М.В. Густав Эверс // Русская историческая литература в классовом освещении. Сборник статей с предисловием и под редакцией М. Н. Покровского. — М., 1927. —Т.1. - С. 27.

⁸ Evers G. Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen. - Dorpat, 1814. У перекладі російською: Эверс Г. Предварительные критические исследования для российской истории. - М., 1826.

⁹ Эверс Г. Предварительные критические исследования ... - С. 157.

¹⁰ Там само. - С. 185.

¹¹ Там само. - С. 195.

¹² Там само. - С. 205.

¹³ Иловайский Д. Разыскание о начале Руси. - М., 1876.

¹⁴ Иловайский Д. Откуда пошла русская земля и как она впервые собралась? // Иловайский Д.И. Исторические сочинения. - Ч. 2. - М., 1897.

¹⁵ Там само. - С. 5.

¹⁶ Там само. - С. 9.

¹⁷ Грушевський М.С. Назв. праця. - С. 607-608.

¹⁸ Детальніше див.: Вестенберг Ф.К. Записка готского топарха // Византийский временник. - 1909. - № XV. - С.227-235; Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды. - К., 1914. - С.85-87; Середонин С. М. Историческая география. - Петроград, 1916. - С.86-87; Спицин А.А. Историко-археологические разыскания // Журнал Министерства народного просвещения. - 1909. - № 1. - С.79-90.

¹⁹ Свої концептуальні засади бачення історії початкової Русі В.О. Пархоменко виклав у монографіях та статтях: *Пархоменко В.* Начало христианства на Руси. Очерки из истории Руси IX-X вв. - Полтава, 1913; *Пархоменко В.* У истоков русской государственности (VIII - IX вв.) - Л., 1924; *Пархоменко В.* Початок історично-державного життя на Україні. - К., 1925.

²⁰ *Пархоменко В.* У истоков русской государственности (VIII - IX вв.). - С. 39-41.

²¹ *Там само.* - С. 42-46; *Пархоменко В.* Початок історично-державного життя на Україні. - С. 16-18.

²² Найбільш різко проти запропонованої В. Пархоменком схеми утворення Руської держави виступили: *Tomaszewski St.* Nova teoria o początkach Rusi // Kwartalnik Historyczny. - 1929. - Roc. XLIII. - Т. 1. - Zesz. 3. - S.301-324.; *Korduba M.* Najnowsze teorje o początkach Rusi // Przegląd Historyczny. - 1930. - Т. 30. - S. 74; *Заїкін В.* Спів про початки Русі (з приводу нових праць Володимира Пархоменка) // Записки чина св. Василя Великого. - 1930. - Т. III. - Вип. 3-4. - С. 591-614.

²³ *Вернадский Г. В.* Древняя Русь. - Тверь, 1996. - С. 115-127, 164, 250-254, 267-269, 271-298.

²⁴ *Гадло А.В.* Проблема Приазовской Руси и современные археологические данные о Южном Приазовье VIII-X вв. // Вестник Ленинградского университета. - Серия "История". - 1968. - № 14. - С. 57.

²⁵ *Там само.*

²⁶ *Рыбаков Б.А.* Славяне в Крыму и на Тамани. Тезисы доклада на сессии по истории Крыма. - Крымиздат, 1952; *Веймарн Е.В., Стрелецкий С.В.* К вопросу о славянах в Крыму. // Вопросы истории. - 1954. - № 4. - С. 94-95; *Смирнов А.П.* К вопросу о славянах в Крыму // Вестник древней истории. - 1953. - № 3. - С. 32-34; *Смирнов А.П.* К вопросу об истоках Приазовской Руси // Советская археология. - 1958. - № 2. - С. 270.

²⁷ *Левченко М. В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956; *Карышковский П.О.* Лев Диакон о Тмутороканской Руси // ВВ. - 1960. - Т. XVIII. - С. 39-51; *Гадло А.В.* Проблема Приазовской Руси и современные археологические данные о Южном Приазовье VIII - X вв. // Вестник Ленинградского университета. Серия "История". - 1968. - № 14. - С. 53-65.

²⁸ *Толстов С.П.* Из предистории Руси // Советская этнография. - 1947. - № 6-7. - С.49.

²⁹ *Брайчевський М.* Походження Русі. - К., 1968. - С. 160-161.

³⁰ *Там само.* - С. 161.

³¹ *Шелухін С.* Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. - Прага, 1927. - С. 4.

³² *Кузьмин А.Г.* Древнерусские имена и их параллели // Откуда есть пошла Русская земля. Века VI-X. - Кн. 2. - М., 1986. - С. 639-655.

³³ *Павленко Ю.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. - К., 1994. - С. 264.

³⁴ *Там само.* - С. 320.

Резюме

У розвідці розглядається питання про історіографічну долю гіпотези про причорноморсько-азовське походження Русі.

In this prospecting, the author examines the historiographical question about the destiny of the hypothesis about the Prychornomorie-Azov origins of Rus'.

І.М.Старовойтенко (Київ)

**З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА:
ЛИСТУВАННЯ ІЗ СЕРГІЄМ ЄФРЕМОВИМ**

Протягом останнього десятиріччя помітно зріс інтерес дослідників до епістолярної спадщини відомих історичних діячів, на матеріалах якої можна всебічно відтворити недописані сюжети нашого минулого, яке тривалий час спотворювалося тенденційними оцінками як історичних явищ взагалі, так й окремих постатей зокрема. Завданням сучасних дослідників є з'ясування реальних подій і фактів, дійсної ролі тієї чи іншої особи в історії. Для науковців стали доступними раніше засекречені особові фонди відомих сьогодні, а ще

кілька десятків років тому непопулярних творців української історії початку ХХ ст., за більшістю з яких у радянській історіографії закріпилися ярлики "ворогів радянської системи", або "українських буржуазних націоналістів". У сучасних історичних дослідженнях спостерігається актуалізація антропологічного підходу, який полягає у з'ясуванні ролі й значення тієї чи іншої особи в історії. В реалізації цього завдання, безперечно, важливе значення відіграє листування відомих діячів, оскільки в ньому відображається їхня участь у подіях, факти громадської діяльності та особистого життя.

Кількісно велику й інформативно багату епістолярну спадщину своїм нащадкам залишив відомий громадський діяч кінця ХІХ - початку ХХ ст., видавець українських щоденних газет "Громадська думка" (1906) й "Рада" (1906-1914), популяризатор агрономічних знань і мемуарист Євген Чикаленко. В Україні з початку 1990-х рр. її почали вводити у науковий обіг, публікувати у періодичних виданнях і наукових збірниках. Опубліковано листування Є. Чикаленка з В. Винниченком до 1912 р.¹, частково з П. Стебницьким², Д. Яворницьким³, А. Ніковським⁴, листи до Є. Чикаленка за 1917 р. В. Леонтовича⁵ та П. Саксаганського⁶, листи Є. Чикаленка до Д. Мордовия⁷, В. Липинського 1920-х років⁸ та до Є. Лукасевича⁹ за 1921 р., а також листи В. Винниченка до Є. Чикаленка 1919-1929 рр.¹⁰. Але це лише невелика частина з кількатисячного масиву збереженої взаємної й односторонньої кореспонденції. Переважна ж більшість листів ще чекає на свого видавця.

Предметом даної розвідки є джерелознавчий аналіз листування Є. Чикаленка з публіцистом, громадським діячем, а в 1920-ті рр. академіком ВУАН, літературознавцем С. Єфремовим. Воно лише частково опубліковано в "Українському історичному" в 1973-1975 рр.¹¹ Це зокрема листи С. Єфремова до Є. Чикаленка 1920-х років. Їх виявив і підготував до друку В.В.Міяковський. Він скопіював листи з автографів, зробив їх археографічний опис, певною мірою підготував науково-довідковий апарат. Але упорядник дещо не встиг закінчити і завершив його роботу над листами та опублікував їх Марко Антонович. Це 19 листів і листівок, які охоплювали період від травня 1922 р. до кінця лютого 1928 р. Упорядники допускали, що були листи і після лютого. Але Є. Чикаленко у листі до С. Стечишина від 9 квітня 1929 р. писав¹², що йому перестав через підозри за листування із закордоном, писати з України С. Єфремов і він йому також не писав, щоб не наражати приятеля на неприємності. Тому, очевидно, початок 1928 р. став кінцем довготривалого листування.

Автографи опублікованих листів зберігаються в архіві-музеї ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук (далі - УВАН) у Нью-Йорку, куди їх передав з Німеччини професор П. Феденко. Він же отримав архів Є. Чикаленка від його дочки Ганни Чикаленко-Келлер, яка його передала, перебуваючи у Тюбінгені (Німеччина) у притулку для тяжко і безнадійно хворих. На початку 1960-х років архів потрапив до Нью-Йорка і вже тут В. Міяковський виявив кореспонденцію С. Єфремова й почав готувати її до публікації.

У вітчизняних архівах збереглася і кореспонденція Є. Чикаленка до С. Єфремова того ж періоду. Її виявлено в Інституті архівознавства НБУ ім. В. Вернадського, у фонді С. Єфремова 257¹³. Це 24 поштові відправлення, які можна вважати поки що найбільш хронологічно повним джерелом в Україні для відтворення біографічних фактів та умов життя Євгена Чикаленка в еміграції й приятельських стосунків кореспондентів до кінця 1920-х рр.

В епістолярній спадщині Є. Чикаленка листування із С. Єфремовим за тривалістю й регулярністю займає одне з перших місць. Воно охоплює період від 1903 до 1928 рр. Взаємна кореспонденція до 1917 р. включно зберігається в архівах м. Києва: 17 листів і листівок Є. Чикаленка - у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф.120, №№ 474-487). Основний же масив листів і листівок зберігається в

Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського у різних фондах: листи Є. Чикаленка - у фонді С. Єфремова 317 (№№ 1448-1511) та один лист у фонді І (№ 35822). Листи С. Єфремова до Є. Чикаленка виявлено у фонді газети "Рада" 44 (№№ 373-434) і один лист у ф. 317 (№ 121).

Вся виявлена кореспонденція добре збереглася. Лише кілька листів Є. Чикаленка великого формату мають механічні пошкодження: надриви знизу та збоку, посередині по лінії складання їх. Зокрема це листи №№ 1448, 1459, 1469. Виявлене листування охоплює період з 2 серпня 1903 до 11 березня 1928 рр. (Чикаленко - Єфремову) та з 29 серпня 1906 до 26 лютого 1928 рр. (Єфремов - Чикаленку).

У кількісно великій взаємній кореспонденції (а це всього 142 одиниці) до 1917 р. переважають листівки з короткою інформацієюповідомного характеру: у кореспонденції С. Єфремова їх налічується 33, а Є. Чикаленка - 44. Серед поштових відправлень можна виділити :

1) листи, написані на звичайних аркушах із зошита, або на офіційних бланках з відбитком у лівому кутку "Редакція та головна контора газети "Рада";

2) поштові листівки, які мали вигляд карток цупкого жовтого паперу з написом "Почтовая карточка". Вони були чотирьох типів: а) марочні; б) з наклеєними марками; в) з фотографіями відомих діячів того часу або місця перебування кореспондента; г) листівки також з відбитком "Редакція та головна контора газети "Рада", рекламними заставками про передплату на газету або агітаційним чотирикутником збоку "Жертвуйте на пам'ятник Т. Шевченку"; д) закриті листівки, що мали вигляд спеціальних поштових бланків сіроголубого паперу із зубчатими краями і перегорталися вдвоє.

Регулярність і кількість поштових відправлень по роках відображено у таблицях, що подаються нижче: у першій - кількісні дані по листуванню за 1903-1917 рр., у другій - по листуванню еміграційного періоду Є. Чикаленка.

Таблиця 1

Кількість поштових відправлень по роках (1903-1917)

1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	Загальна кількість листів
2	7	10	-	6	-	1	-	5	3	4	6	11	20	4	79
-	-	-	3	2	1	1	-	5	1	3	7	13	15	12	63
2	7	10	3	8	1	2		10	4	7	13	24	35	16	142

У верхньому рядку таблиці подаються роки листування адресатів, у другому - кількість листів Є. Чикаленка до С. Єфремова, третьому - С. Єфремова до Є. Чикаленка, а в останньому - загальна кількість листів по роках. Як бачимо, взаємне синхронне листування між адресатами зав'язалося з 1911 р. У наступні роки вони в основному дотримувались епістолярного правила: "лист - відповідь", а тому кількість поштових відправлень у кореспонденціях 1911-1916 рр. та еміграційного періоду майже збігається.

Переважно всі листи та листівки у виявлених кореспонденціях датовані, за винятком одного листа С. Єфремова (ф. 317, № 121). Але за змістом його можна датувати липнем - початком серпня 1907 р. У кореспонденції Є. Чикаленка два листи також мають неповні дати: № 1511 (ІР НБУВ) та № 490 (ВР ІЛ, ф. 120), але за змістом перший лист датуємо 1908 р., а другий - 1905 р. Кількісна невідповідність листів у початковий період наводить на думку, що листи С. Єфремова того часу не збереглися. В названих архівах вони відсутні, в Інституті рукопису НБУВ перший його виявлений лист датовано серпнем 1906 р.

У листуванні до 1917 р. включно виділяємо наступні провідні теми та сюжети:

1) видання Є. Чикаленком щоденної української газети "Рада"; співробітництво з "Радою" С. Єфремова, його занепокоєння у 1914 р. рішенням Є. Чикаленка не видавати закритий у липні 1914 р. український щоденник;

2) оцінка Є. Чикаленком літературних здібностей молодого С. Єфремова, його поради щодо написання публіцистичних статей; турботи про розвиток таланту публіциста та про стан його здоров'я;

3) літературно-публіцистична праця С. Єфремова, його співробітництво в інших часописах, видання ним у 1911 р. "Історії українського письменства";

4) інформація про настрій, психологічний та фізичний стан кореспондентів, основні події їхнього особистого життя; напівлегальне становище Є. Чикаленка у роки Першої світової війни;

5) події 1917 р. у Києві та участь у них С. Єфремова, їх оцінка кореспондентами, безвір'я й песимізм щодо перспективи українського державотворення.

Особливістю листування до березня 1917 р. було те, що інформація мала переважно конспективний характер, адресати обмінювалися діловими повідомленнями. Очевидно, їх широке обговорення переносилося до зустрічей, оскільки час від часу С. Єфремов запрошував Є. Чикаленка на невідкладну "дружню розмову-пораду" в Київ, або писав, що мав цікаві новини, "але все такі, що не при хаті згадуючи"¹⁴. Є. Чикаленко також запрошував свого адресата відпочити від міського життя, буденних клопотів та обговорити невідкладні справи.

С. Єфремов був близькою людиною великій родині Чикаленків: його як рідного приймали і в київській оселі, і в маєтках у Кононівці й Перешорах та підтримували матеріально. Збереглися листи дочок Євгена Харлампійовича - Вікторії¹⁵, Ганни¹⁶ та дружини Марії Вікторівни¹⁷. Ганна, як студентка Единбурзького університету, ділилася із Сергієм Олександровичем своїми успіхами у навчанні, просила фахової поради та консультації, готуючи переклади для "Ради". Приятельські стосунки підтримувалися листуванням і в 1920-ті рр., коли Г. Чикаленко-Келлер уже жила в Німеччині. У листах вона запрошувала С. Єфремова переїхати жити й працювати до Берліна, де його, за її словами, всі з нетерпінням чекали. У 1923 р. вона писала: "Якби Ви знали, як ми Вас чекали і весь час чекаємо і будем чекати, аж доки не справдиться наше велике бажання бачити Вас тут"¹⁸.

Дружина Чикаленка Марія Вікторівна у листі за 27 квітня 1909 р.¹⁹ просила адресата приїхати і підтримати дітей, щоб вони не пропали як українці для рідного краю, коли Є. Чикаленко вдруге одружився у 1909 р. Вона вважала С. Єфремова найближчим приятелем, який міг підтримати родину в тяжкий для неї період.

Приятельські стосунки склались у С. Єфремова і з Вікторією Чикаленко, яка також листувалася з ним тривалий час і висловлювала в листах щирі думки як близькій для родини людині.

Є. Чикаленка з молодшим на 15 років С. Єфремовим також об'єднувало тісне приятельство, яке базувалося на спільних ідейних і громадських інтересах, безмежній відданості справі, якій вони присвятили кожний себе посвоєму: Є. Чикаленко як видавець, меценат, популяризатор, С. Єфремов також як видавець, талановитий журналіст та літературознавець. Обидва перебували в центрі подій свого часу, ініціювали важливі заходи і втілювали їх у життя. Й коли хворіючому на виразку шлунку Є. Чикаленкові закордонні лікарі у 1905 р. прописали моральну дієту, він сприйняв цю пропозицію як щось нереальне, бо не міг перейти на становище "дохлого рака". У листі від 10 березня 1905 р. він писав: "Одірватись від людей, заткнувши вуха від всяких суспільних течій, т. є. посадить себе на дієту я не зможу, хоч би й хотів се зробити. Мушу вже якось і так свій вік прожити"²⁰.

Спостережливий Є. Чикаленко рано запримітив неабиякі здібності С. Єфремова і першим його літературним спробам давав високу оцінку. Він писав у листі: "Наділив Вас Бог великим талантом [...] Як же ж нам з Вами зробити так, щоб сей талан розвився, щоб його використовувати так як слід? Щоб його видумати, аби Ви мали змогу писати, писати і писати[...]. Ваше ім'я повинно стати рядом з Драгомановим, Франком, у Вас на се є всі данні[...]"²¹. Тобто, кореспондент пророкував молодому С. Єфремову в'елике майбутнє й обіцяв його талант всіляко підтримувати та радив йому берегти себе для творчої праці.

Як свідчать листи, Є. Чикаленко ще з кінця 1904 р. почав клопотатися про заснування щоденної української газети. Він збирався їхати до Петербурга за дозволом на видання хліборобської газети "чисто народної, мужицької і по змісту і по ціні"²². Але у 1904 р. він такого дозволу не одержав. Його довелося чекати ще більше року й український щоденник "Громадська думка" побачив світ лише 31 грудня 1905 р. С. Єфремов став його поважною літературною силою, входив до складу редакційного комітету. Як видно з листів, протягом 8,5 років видання щоденної української газети було усього: і розчарування, й охолодження стосунків з Є. Чикаленком, яке іноді ледь не закінчувалося розривом. Але були й успіхи, популярність, які тісно зв'язали С.Єфремова-публіциста з газетою аж до 1914 р.

С. Єфремов у листах інформував видавця про свої дописи до газети, писав про співробітництво в інших часописах, висловлював невдоволення обмеженістю тем у періодичних виданнях, відсутністю оригінального матеріалу в українській газеті. Є. Чикаленко, в свою чергу, радив публіцистові писати спокійніше, притупити своє письменницьке перо, щоб не підвести газету під штрафи та не відштовхнути від своїх публікацій читачів. Він радив свої здібності трансформувати у такі статті, які б "палили серця", захоплювали читача змістом, приваблювали б передплатника, якого дуже бракувало українській газеті.

Відвертий Є. Чикаленко просив не ображатися на нього за щирі поради, а злагоджено працювати заради спільної для всіх українців мети. В одному з листів він писав: "Ви знаєте, що я Вас люблю всім серцем моїм і Ваші хитання та вагання глибоко мене вражають і болюче одбиваються на моїх нервах, а інших людей тільки дивують: здається чоловік був твердий як кремій, а почав розсипатись!"²³. У своєму щоденнику та листах до приятелів Є. Чикаленко кілька разів згадував про охолодження до "Ради" С. Єфремова і про свої переживання з цього приводу. Видавець боявся втратити кращого співробітника, який був не лише талановитим, а й надійним і безвідмовним, близьким спільником у заснуванні українського часопису, але охолов до нього, особливо після розриву співробітництва з "Радою" його приятеля Б. Грінченка. Є.Чикаленко вірив, що охолодження до газети у С. Єфремова тимчасове і з нетерпінням чекав його повернення до складу співробітників редакції та кращих її дописувачів. В іншому разі готовий був припинити з ним навіть усіякі особисті стосунки, бо неодноразово повторював, що себе від "Ради" не відокремлював і хто ставав байдужим до неї у складний період її становлення, той ставав чужим та байдужим і йому.

Дипломатична влада Є. Чикаленка протистояла будь-яким особистим непорозумінням, незгодам і конфліктам. Його принципом став девіз: працювати заради спільної мети в єдності та згоді, а не витрачати небагатий національний потенціал на розбрат і сварки. Всілякі непорозуміння, які іноді виходили на рівень інцидентів між представниками "неталановитої" нації, викликали у нього душевний і фізичний біль та глибокий песимізм. Так, як видно з листів, він не схвалював розриву С.Єфремова з "Літературно-науковим вісником" у 1907 р. лише тому, що редакція не опублікувала серію його статей "Відгуки з життя та письменства", в яких він різко критикував І. Фран-

ка і галичан. Є. Чикаленко з цього приводу писав: "Не можна, Сергію Олександрович, із-за дрібниць прощатись з ділом, якому ми всі служимо і думали служити все життя. Не переходьте Ви на тих "гетманів сьогобічної, тогобічної України", Галичини та Буковини, що держаться принципів: "як не по-моєму, то я й хатку розвалю!" Досить їх було в часи "Руїни"[...], не побільшуйте собою їх ряди й тепер"²⁴.

З листування стає відомо, що С. Єфремов входив до складу журі конкурсу на краще оповідання, який проводила "Рада" серед своїх дописувачів у 1911 р., і був невдоволений представленими творами, оскільки розчаровано писав, що серед відібраних на конкурс 26 оповідань він не знаходив справді талановитого, а тому оцінки ставив з тяжким почуттям. До цього сюжету Є. Чикаленко повернеться у листуванні 1920-х рр., коли закінчуватиме роботу над "Спогадами" і проситиме адресата згадати авторів конкурсних оповідань, які були премійовані й яких він сам не міг пригадати.

С. Єфремова глибоко обурило закриття "Ради" у липні 1914 р., а ще більше - рішення Є. Чикаленка найближчим часом не видавати газету. Він у листі переконував виснаженого матеріально і морально видавця у помилковості його рішення, назвавши його непоправною помилкою, "Берестечком, зробленим своїми руками". Кореспондент запевняв, що в часи лихоліття, невизначеності, розгубленості газета потрібна як ніколи, щоб не попустити національно малосвідомих українців "самопасом". Він писав: "Смерть газети тепер та ще з нашої ініціативи буде таким ударом по українству, матиме такі деморалізуючі наслідки, яких тепер ще й зважити уповні не можна. Я, принаймні, боюся й думати про таке банкруцтво"²⁵.

Своє рішення Є. Чикаленко мотивував відсутністю коштів і послав адресатові меморандум, який підтверджував, що через великі борги банк не видавав йому кредитів на видавничі потреби. Видавець закликав своїх приятелів та ідейних однодумців публікувати дописи з національного питання у прогресивних російських газетах, щоб компенсувати, хоча б частково, відсутність власного часопису.

Отже, в листах певною мірою відобразилося співробітництво С. Єфремова з "Радою": видно на яку тематику він подавав матеріали до газети, які з них йому замовляв видавець, які робив зауваження та застереження. Перш за все він радив не захоплюватися полемікою, а писати в доброзичливому тоні, не втручати серед цензурних тем, щоб не підводити газету під штрафи.

Як свідчать листи, С. Єфремов і в роки воєнного лихоліття продовжував активну літературно-публіцистичну діяльність. Він писав у вересні 1914 р., що працював "гірше од невольника"²⁶: взявся писати про національне відродження в Галичині й публікував ці матеріали в "Русских записках", "Русских ведомостях" та інших часописах, але був невдоволений тим, що його дописи редакція іноді змінювала до невпізнанності. Це його дуже розчаровувало й відбивало інтерес до творчої праці. Іншим гальмом була сувора цензура воєнного часу, яка всі писання пересівала через густе сито пересторог, заборон, обмежувала й звужувала теми. В одному з листів С. Єфремов писав: "Все це не те, що треба. І пишеш тепер тільки з песього обов'язку, а не од серця, бо наперед знаєш, що од серця пливе, все одно світа не побачить. [...] Гнів і обурення душать і не могли вилити їх!... Дарма - треба шукати й на це способів"²⁷. Тому свій стан називав невольничим, "бо й руки зв'язано і рота замазано"²⁸.

Важкі часи переживав у роки війни і Євген Харлампійович. Йому інкримінували державну зраду та звинувачували у германофільстві. Були проведені обшуки у Києві, Кононівці, очікував він "гостей" і в Перешорі та змушений був жити поза центрами громадського життя й займатися своїм "мотузним господарством", яке йому також завдавало багато клопоту. Неодноразово він писав езопівською мовою про не зовсім безпечний для нього "клімат" і в Києві, і в Перешорах, але ця тривога згодом змінилася на бай-

дужість: "Та якось воно буде". С. Єфремов співчував такому прикрому становищу свого приятеля й у листівці від 31 липня 1914 р. писав: "Трудне ваше діло, трудне і опасне"²⁹.

На настрої Є. Чикаленка впливали й інші проблеми: він не міг продати зібраного хліба, матеріально підтримати дітей, над ним висіли невідкладні платежі, на виплату яких могло не вистачити виручених від збуту зерна грошей. С. Єфремов у такі складні періоди запрошував "Пана" приїхати до Києва і розвіяти вічне "переношування в собі невеселих звісток та подій, які треба самому в селі обмірковувати"³⁰.

Особисті переживання, господарські клопоти, напівлегальне становище та "надзвичайні умови", що склалися навкруги, викликали у Євгена Харлампійовича загострення хвороби, яка кілька разів звалоувала його з ніг і зробила "форменним інвалідом". Він свій стан описував у листі так: "Ще буду вчитись ходити"³¹, або: "Перше було кажу, що я день біжу, а три дні лежу, а тепер доводиться казати день лажу, а тиждень лежу"³². Але коли хвороба відступала, він упорядковував до друку листи до нього І. Карпенка-Карого, зазначаючи у листівці, що не знаходив кореспонденції за 1882-1889 рр. Він був упевнений, що листи до 1885 р. конфіскували харківські жандарми, а листи з 1885 по 1889 рр. заховав так, що не міг і сам знайти"³³.

Єдиним віконцем у світ для нього були газети, які він регулярно читав, прочитане його більше дратувало, ніж тішило, бо відчував у настроях уряду до України примару указу 1876 р. З великим інтересом Є. Чикаленко перечитав публікацію С. Єфремова "Из истории возрождения Галичины". Він зізнався у листі, що читав її і плакав, бо нічого не міг без сліз читати про події в Галичині. Його найбільше цікавили результати війни, які не давали йому ані спокійно жити, ані видужати.

Є. Чикаленка-батька хвилювала доля дітей, перш за все сина Петруся, який воював у діючій армії, потрапив в оточення і випадково вибрався з нього з рештками армії О. Самсонова. Переживав він і за вислану разом з чоловіком до Пермської губернії дочку Ганну. Не давала спокою перереєстрація "білобілетчика" Левка восени 1915 р. Він не міг через хворобу дати ладу в своєму господарстві. Іноді його доводилося залишати на "Божу волю", бо не було управителя, не вистачало робочих рук, орендарів і панувала загальна байдужість. Є. Чикаленко свій тогочасний моральний стан описав так: "Якось не весело на душі. Може це від нездоров'я, а може від думок за майбутнє"³⁴. На початку 1916 р. він почав думати про ліквідацію своїх "статків-маєтків", але вагався, щоб не поспішити й не запізнитися.

У листівках за 1915 р. С. Єфремов повідомляв Є. Чикаленку про смерть відомих сучасників - О. Русова, В. Симиренка, К. Паньківського.

З кореспонденції С. Єфремова вимальовується його працелюбна вдача. Кореспондент зізнався, що, працюючи день і більшу половину ночі, все ж залишався невдоволеним собою та обсягом зробленого. Як бачимо, змістом його життя була не лише науково-публіцистична, а й широка громадська діяльність, яка не обмежувалася Україною, а простягалася до Петербурга і Москви. Він брав участь у нарадах, розробці видавничих проєктів, у зустрічах з українськими громадами. Особливо такі роз'їзди були інтенсивними в роки Першої світової війни. С. Єфремов з помітним роздратуванням писав про своє "циганське життя", бо був у безперервних поїздках і зізнавався, що ніколи ще не жив таким активним життям. "Роботи так багато, що не встигаю поробити навіть того, що порозпочинав"³⁵, - писав він у квітні 1915 р.

З листів видно над чим працював С. Єфремов у той чи інший період свого життя як публіцист і літературознавець. Адже з однаковою інтенсивністю та віддачею йому доводилося працювати і в підцензурні часи, і в часи доленосних подій 1917-1920 рр. Широке поле наукової діяльності він знайшов і в умовах радянської дійсності 1920-х рр. Став одним з кращих публіцистів, літературних критиків початку XX ст. Дописами С. Єфремова щедро рясніли

сторінки українських часописів - "Громадської думки", "Ради", "Нової громади", "Літературно-наукового вісника", "Киевской старины", "України", журналу, що виходив у Москві російською мовою "Украинская жизнь". Він публікувався на сторінках ліберальних російських газет. Узагальненням журналістсько-публіцистичної праці С. Єфремова стали збірники статей і фейлетонів "З громадського життя на Україні" (1908), "Літературний намул" (1908) "Статті, фейлетони, замітки" (1913), "За рік 1912-й" (1913) та ін.

У 1911 р. С.Єфремов працював над однією з найкращих своїх праць "Історією українського письменства", яку видав влітку в Петербурзі. З листів також видно, що він збирався писати й ґрунтовну працю про український рух, яку йому запропонував відомий громадський діяч Л. Жебуньов. Але її написали і видали у березні 1914 р. О. Лотоцький та П. Стебницький під назвою "Украинский вопрос".

Лютневі події 1917 р. застали С. Єфремова у Києві і він став їх безпосереднім учасником. Кореспондент зізнавався, що у той період він спав по 4-5 годин на добу³⁶, працював як каторжник і навіть 12-годинний робочий день вважав недосяжною мрією. Політична діяльність забирала весь час, його зовсім не залишалося, щоб займатися журналістикою й літературознавством, тому він мріяв писати "хоча б на коліні".

У листування 1917 р. вкраплюються епізоди політичного життя Києва доби Центральної Ради. С. Єфремов інформував відсутнього Є. Чикаленка про всі основні події, висловлював свої погляди на лінію українських політиків, які прийшли до влади у березні 1917 р. і мали вирішувати історичні завдання³⁷.

С. Єфремов запрошував свого адресата до Києва, вважав його присутність там у такий відповідальний момент необхідною, бо бракувало твердого голосу, світлої голови, авторитетної думки. Він писав, що всі питання вирішувалися поспіхом, без глибокого осмислення, а тому був "страшенно радий" своїй присутності в Києві, коли приймався І Універсал Центральної Ради, бо наполіг, щоб з нього повикидали найгостріші місця та збили передчасний запал. С.Єфремов зайняв помірковану позицію в Центральній Раді і мріяв про те, щоб його за це виключили з її складу. Він писав, що твердо визначив собі межу, за яку не збирався переходити, був противником радикальних лозунгів, демагогічних обіцянок, пропаганди соціалізації, класової непримиренності та політичного максималізму.

Обидва кореспонденти не вірили у здатність українців до державотворення, підтверджувалися давні прогнози Є.Чикаленка щодо успіху українських справ. В одному з листів С.Єфремов описував загальний стан справ: "Якесь безглуздя кругом, якому навіть імені не підшукаєш. Аж ось коли найдужче виявляється наша непередготовленість та дезорганізація, хоча весь час ми тільки й робили, що хвалилися своєю доброю організованістю, і пучкою не кивнувши, щоб її справді завести"³⁸. Обоє жили передчуттям початку кінця, великої руїни, "розбитого корита", бо Центральна Рада самознищила себе в погоні за популярністю, навіть не спробувавши виправдати її. Малоздатним до вирішення невідкладних завдань виявився і новосформований уряд, в якому Єфремов очолив секретаріат з національних справ. Він так інформував про початок його діяльності: "Знову топчимося на місці, не знаючи, що робити. Вийшло, що добивались влади, бігли до неї, а з чим її їдять - невідомо"³⁹. Така бездіяльність і нескоординованість були особливо небезпечними в умовах партійної конкуренції та зростаючої популярності більшовиків, яких С.Єфремов називав предтечею когось "із славної стаї Романівських орлів"⁴⁰.

Листування в Україні завершується, за виявленими листами, 1917 роком. Останнє поштове відправлення Є. Чикаленка датовано 26 березня, а С. Єфре-

мова - 9 вересня 1917 р. З 1917 до 1922 рр. листування перервалося і відновилося з ініціативи С. Єфремова лише у 1922 р. Важко було встановити зруйновані подіями 1917-1920 рр. і далекими відстанями місточки зв'язку. Певний час місце перебування Євгена Харлампійовича в еміграції невідоме було навіть синові Іванові, який залишився в Києві і розшукував адреси рідних. Лише на початку 1922 р. він отримав першого листа від батька й у відповідь писав: "Увесь час вишукував куди б писати. [...] Тільки в листопаді [19]21 р. дізнався Вітіну адресу. Встановив зв'язок... С(ергій Олександрович Єфремов), який, можна сказати, заміняє мені Тебе..."⁴¹. Перший лист С. Єфремова був відправлений Є. Чикаленкові 23 травня 1922 р. до Відня. Кількість кореспонденції Є. Чикаленка та С. Єфремова 1920-х рр., яка майже повністю збереглася, відображено у таблиці, що подається нижче.

Таблиця 2

Листування Є. Чикаленка із С. Єфремовим 1920-х років

Роки	1919	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	Загальна кількість листів
Листи Чикаленка Є.Х	1	—	3	1	7	5	6	2	25
Листи Єфремова С.О.	—	3	3	2	3	5	2	1	19
Всього	1	3	6	3	10	10	8	3	44

У листуванні цього періоду виділяємо такі основні теми й сюжети, які стали предметом обговорення адресатів:

1) умови життя С. Єфремова в радянській Україні, а Є. Чикаленка - в еміграції. Активна науково-літературна діяльність академіка С. Єфремова у ВУАН: перелік праць і тем, над якими він працював. Праця Є. Чикаленка в термінологічній комісії Української господарської академії в Подєбрадах над складанням спеціалізованих словників, підготовка до видання "Спогадів (1861-1907)" та "Щоденника (1907-1917)";

2) обговорення "Спогадів" Є. Чикаленка: обмін згадками, уточненнями. Зауваження та поправки С. Єфремова, його загальна оцінка першого львівського видання 1925-1926 рр. Пошуки сином Є. Чикаленка Петром видавця "Спогадів" в Україні; прохання у листах до С. Єфремова поправити й скоротити їх відповідно до радянських умов; прийняття зауважень С. Єфремова Є. Чикаленком, дискусія по окремих з них;

3) згадки про спільних приятелів, їхнє життя й долю в умовах радянської дійсності та в еміграції: П. Я. Стебницького, про останні роки його життя й мученицьку смерть, В. С. Степаненка, М. К. Садовського, синів Чикаленка Петруся й Івашка, які залишились в Україні, про рідні обом Київ, Кононівку.

Листування еміграційного періоду відрізняється від попереднього насамперед своєю інформативністю. Давні приятелі вже не мали можливості час від часу зустрічатися на "дружню розмову-пораду". Основним засобом їхнього зв'язку стали листи, в яких кореспонденти у допустимій формі інформували про умови свого життя, заняття, настрої, ділилися спогадами про минуле, яке для обох було далеким і рідним, обмінювалися літературою, обговорювали факти й події із "Спогадів" Є. Чикаленка, які він готував до видання, а потім і видав.

С. Єфремов з перших листів застерігав, що у них не буде можливості висловлюватись у листах широко, а доведеться знову використовувати дореволюційну езопівську мову: "Ну?" - "Ну-ну". Листи київського кореспондента стали цінним джерелом для відтворення його біографічних даних, обставин життя в умовах радянської дійсності, яку він сприймав як відбиток геніальних

шаржів М. Салтикова-Щедріна. Видно, що він весь час жив у Києві на Гоголівській, 27 і займався не лише науковою працею, а й обробляв власний город, який придбав у Боярці, і зізнавався, що "од Великодня більше маю в руках лопату та сокіру, ніж перо чи книжку", працював так, що аж піт очі заливав і називав своє життя нормальним, бо "ів щодня борщ-голощок та пісну кашу"⁴².

С. Єфремов зумів знайти своє місце і в умовах "життя під обухом", як завжди, багато працював і в праці намагався відірватися від сумних реалій життя, бо писав у листі: "Роботи не оберешся і тільки біда в тому, що спокою на душі нема. Ну та це вже хронічно"⁴³.

У кореспонденції С. Єфремова широко відобразилася його науково-літературна діяльність в історико-філологічному відділі ВУАН: він повідомляв, над чим працював, що і де збирався видавати. Вчений працював у той час над книжкою про М. Коцюбинського та редагував його твори, а також твори В. Короленка українською мовою, писав черговий том "Історії українського письменства" за останні 5 років, але називав цю роботу каторжною, оскільки слід було зміст цього тому підганяти під усталені форми, ідеологічні штампи, дотримуватися встановлених вимог, що його дуже пригнічувало. Працюючи над цілою серією академічних видань - III томом енциклопедичного російсько-українського словника, книгами "Співець боротьби і контрастів", "Декабристи на Україні", збірником "Шевченко та його доба", книгою про І. С. Нечуя-Левицького - С. Єфремов знову писав, що ніколи в житті ще так не працював. 9 травня 1926 р. він писав: "Річ у тому, що ніколи ще за все моє життя [...] не доводилось мені так тісно, як тепер. Цілісінський день і половину ночі - як у плузі, і все ж, лягаючи спати, ніколи не маю чистого сумління, що зробив усе, що треба"⁴⁴. Проте видати науковий доробок в Україні було непросто і доводилося шукати видавця за кордоном. Саме у Берліні він видавав свою "Історію українського письменства", і мовчанка видавця Я. Оренштайна викликала у нього тривогу й переживання.

Детально інформував київського приятеля про умови еміграційного життя, психологічний стан, атмосферу свого оточення, заняття на чужині й Євген Харлампійович. У листах відбився втомлений, часто тривожний стан кореспондента. У нервовій напрузі його тримало очікування листів з України від синів Петруся та Івашка, сильні переживання й безсонні ночі викликала затримка кореспонденції. Є. Чикаленко зізнавався, що його найбільше мучив і виснажував на чужині "інстинкт продовження роду"⁴⁵. Він писав, що, живучи у повній безпеці та спокої, боявся лише листиноші, щоб той не приніс йому лихої звістки з України і, почувавши себе здоровим фізично, болісно хворів душею: "Перше всього через невідомість, що сталося з моїми; по-друге - через те, що пропали мої рукописи, передані Петрусем; по-третє, що не найду видавця на свої спомини (1861-1907), що я написав вже тут аркушів на 25-30, а я сподівався на їх, як джерело свого існування"⁴⁶. Кореспондента пригнічувало безгрошів'я, яке було особливо відчутним на початку еміграції, коли подружжя Чикаленків проживало в Австрії й дружина змушена була працювати на фабриці, щоб якось проіснувати. Тяжко було приймати колишньому меценатові допомогу від дочки Галі, бо він звик у своєму житті віддавати, а не брати.

Не приніс душевного комфорту і переїзд до Чехії, "між свої люди", якого довго і з нетерпінням очікував Чикаленко, бо потрапив він у гніздо сварок та інтриг, від яких швидко відсторонився і жив самотньо й замкнено, знаходячи втіху лише в роботі, яка хоч і не давала великого заробітку, але приносила задоволення, а в періоди родинних нещасть - забуття.

Як відомо з інших джерел та й з листів до С. Єфремова, Є. Чикаленко по переїзді до Подєбрадів очолив термінологічну комісію Української господарської академії по складанню спеціалізованих словників і активно поринув у запропоновану роботу, яка заповнювала весь його час. Він просив С. Єфре-

мова присилати йому словники, які вже були видані в Україні і які видавала Академія наук, бо вони в еміграції стали знаряддям його заробітку.

Є. Чикаленко багато писав про умови свого життя в Подєбрадах, про те, що йому морально важко було жити серед пересварених та підозріливих земляків, які спочатку обурювалися його нейтралітетом, а згодом звинуватили у "зміновіховстві", бо він агітував українських студентів до повернення в Україну, щоб вони втілювали там у життя українізацію. А тому Є. Чикаленко знайшов собі коло для спілкування серед студентської молоді, яка захоплено читала його "Спогади", видані у Львові 1925 - 1926 рр. і знайомилася з історією українського відродження. Разом з молодими приятелями він читав і листи до нього від С. Єфремова та писав, що всі слухачі любили їх автора заочно за моральну підтримку і зв'язок з батьківщиною.

Є. Чикаленко писав, що став в еміграції "графоманом", за 6 років свого життя на чужині написав стільки, "що й на віз не забереш": працював над лісовим, агрономічним, зоотехнічним словниками, готував до друку "Спогади" (1861-1907) та "Щоденник" (1907-1917).

В Україну Є. Чикаленко не збирався повертатися, бо відчував себе у Подєбрадах у повній безпеці. Коли на початку 1927 р. розпочалася ліквідація емігрантських установ у Чехії, його запрошувала до Берліна дочка Галя, в Україну кликав Петрусь, а галичани запрошували до Львова й пропонували до послуг приміщення академічного дому, яке було збудовано на його кошти на початку ХХ ст. Але Євген Харлампійович не наважувався повернутися ані в Східну, ані в Західну Україну, бо бажав свій вік дожити спокійно і заповідав лише свій попіл відвезти туди по його смерті⁴⁷.

Літню людину пригнічувало й те, що він змушений був жити у постійному клопоті про "хліб щоденний". Наприкінці 1926 р. він писав: "Мені вже так остогидло вишукувати ту корону, що лягаючи спати, прошу Бога, щоб не встати завтра, але так, щоб не почувати, що вмираю"⁴⁸. Прикро було і від того, що доводилося літками прощтовхувати собі дорогу до заробітку, а це суперечило скромній та щедрій вдачі Є. Чикаленка і морально пригнічувало його.

Кореспондент писав, що на старості років зрадлива доля зробила з "пана-видавця" "наймита-коректора", якому доводилось у своєму літньому віці працювати по 8-10 год. і навіть влітку "сліпувати" над коректурою видань УГА та в роботі над словниками. Але, незважаючи на всі особисті труднощі, Є. Чикаленко зберіг серед усіх життєвих перипетій свою вроджену здатність співпереживати за ближнього та готовність йому допомогти. У листах він то клопотався про допомогу студентові О. Батеві, який не міг отримати диплома без довідки про закінчення гімназії в Києві, то просив допомоги дочці І. Карпенка-Карого - Ірині, яка дуже бідувала на чужині з хворим чоловіком і двома дітьми, то прислати необхідну літературу для знайомого викладача Української господарської академії.

У листуванні також проходить багато спогадів. Кореспонденти обмінювалися ними, уточнювали факти, події, хронологію громадсько-політичного життя України початку ХХ ст., про яке писав мемуари Є. Чикаленко. Мемуаристові на значній відстані від подій та джерел іноді важко було згадати окремі події і факти. Два роки він не міг зібрати докупи результати багаторічної праці: отримати свої рукописи з України, передати йому сином Петрусем та дружиною з Києва. Тому першу частину мемуарів довелося відновлювати по окремих записах і звертатися до С. Єфремова з "уклінним проханням" допомогти відтворити деякі події, факти, біографічні деталі. Кореспондент дуже переживав за долю своїх рукописів, і боявся за них більше, як за своє власне життя. Він зізнавався у листі, що при переїзді до Чехії носив із собою важку валізу з паперами, як з якимось дорожочінним скарбом і навіть боявся здавати її до камери схову.

Як свідчать листи, непросто було Є. Чикаленкові знайти і добросовісного видавця його мемуарів, який би заплатив відповідний гонорар, бо автор покладав на нього великі надії, адже в нього не було у той час іншого джерела існування. "Спогади" у 1924 р. почала публікувати українська газета, що виходила у США (Джерсі-Сіті) - "Свобода". Є. Чикаленко збирався їх видати й окремим виданням, а тому відбитки із "Свободи" пересилав Петрусеві, який працював в Державному видавництві України, в надії, що він знайде для них видавця.

Також видно, що Є. Чикаленко хотів перевидати і свої брошури "Розмови про сільське хазяйство", які користувалися великою популярністю у читачів і просив адресата дістати й вислати йому по примірнику останніх видань, а також - розшукати останню брошуру з цієї серії "Як впорядкувати господарство в полі", яку видавав у 1917 р. А.Тесленко.

Але першочерговим завданням для Є. Чикаленка все ж було видання підготовлених до друку мемуарів. Він не боявся нарікань та критики ще живих персонажів своїх спогадів і вважав, що мав повне моральне право на їх публікацію.

С.Єфремов схвально поставився до наміру Є. Чикаленка нарешті опублікувати свою багаторічну працю. В одному з листів він писав: "Отже, доведеться всю картину відновляти тільки на посвідченнях самовидців, як ми з Вами. Певне не одно однаково у нас одбилось і збереглося в пам'яті, але то вже буде праця майбутніх дослідників з нашої уривкової мозаїки доходити правди"⁴⁹.

У листуванні багато місця відведено обговоренню змісту вже виданих у Львові у 1925-1926 рр. "Спогадів". Серед опублікованої кореспонденції С. Єфремова є один великий лист-розвідка за 29-30 червня 1925 р., автограф якого зайняв 20 сторінок, з детальним їх аналізом та зауваженнями. Цей лист кореспондент назвав дружньою товариською розмовою з приводу прочитаного⁵⁰. Він зізнавався, що перечитав "Спогади" з хвилюванням, бо пережив рідне знайоме минуле, і зробив 33 поправки у датах, іменах, біографіях відомих діячів. С. Єфремов не погоджувався з висвітленням мемуаристом постаті Б. Д. Грінченка, яке називав суб'єктивним і неправдивим. Він вважав це найбільшим недоліком спогадів, бо писав: "Я й сам за найбільшу ваду у Ваших згадках уважаю Ваше освітлення постаті Грінченка. [...] У Вас читач набере вражіння, що то був неможливий гдира, інтригант, самолюб, якась надзвичайно злостива фігурка. Ви ж сами знаєте, що це не так, і мені дуже було досадно й боляче, читаючи, що Ви не знайшли відповідного тону, щоб змалювати цю складну і, на мою думку, не оцінену в нас фігуру, варту кращого і теплішого відношення"⁵¹.

Серед інших зауважень С. Єфремова до "Спогадів" зустрічаємо такі: кореспондент відзначав їх конспективність, радив написати ширше окремі сюжети, більше подати побутового матеріалу, докладних характеристик, які відповідали стилю мемуарного жанру. Свої критичні зауваження він не ставив на ґрунт особистих образ, і застерігав, що вони ні в якому разі не повинні відбитися на їхніх стосунках. Єфремов писав, що, не дивлячись на різницю в їхніх поглядах та оцінках, вони йому не заважали "глибоко [...] шанувати і сердечно-істинно сказав би: "серцем синовським" любити свого адресата"⁵².

Попри всі зауваження, С. Єфремов відзначав велику цінність опублікованих мемуарів як джерела для майбутнього історика. Підсумовуючи зауваження, він писав: "Дрібненькі огріхи майбутній історик нашого життя одвіє, а цінний матеріал використає, а того матеріялу, кажу без компліментів, у споминах дуже багато"⁵³.

Є. Чикаленко шкодував, що зауваження його кореспондента припізнались і він не міг їх використати для поправок у "Спогадах", виданих книжка-

ми, але обіцяв, що в друге видання внесе всі необхідні поправки, з якими погоджувався. Він писав, що коректував зауваження С. Єфремова у розмові з О. Лотоцьким та М. Левицьким і доводив помилковість деяких з них. Не погоджувався з оцінкою С. Єфремовим висвітлення ним постаті Б. Грінченка. Мемуарист зізнався, що намагався зобразити Б. Грінченка правдиво, показуючи його великі заслуги і вади, і вважав, що знаходився ближче до правди, ніж Єфремов. Він писав: "Може я освітлюю суб'єктивно (та інакше в споминах і не можна), але фактів я свідомо не перекручую, хіба може позабував де-що..."⁵⁴. Але для другого видання багато повикидав про Б. Грінченка і дякував адресатові, що він своїми відвертими зауваженнями дав можливість за життя виправити все гостро і несправедливо сказане про Бориса Дмитровича.

У листуванні зустрічаються згадки і про інші спогади. Так, Є. Чикаленко повідомляв у 1926 р., що в еміграції спогади писали О. Лотоцький, М. Левицький та С. Русова. У свою чергу, С. Єфремов просив у Є. Чикаленка спогадів про М. Лисенка, дозволу надрукувати його листування з М. Коцюбинським та допомогти відшукати листи до 1908 р., просив запитати у дочки Вікторії, де знаходилось її листування з М. Коцюбинським і чи можна його також опублікувати.

С. Єфремов у листах повідомляв і сумні деталі: писав про продаж синами Є. Чикаленка у 1927 р. київського будинку, про зміну до невпізнанності Кононівки, її збідніння, яке він спостерігав, проїжджаючи через неї двічі по дорозі в Харків у 1925 р. Він повідомляв адресатові про мученицьку смерть від анемії у березні 1923 р. відомого громадського діяча та близького його приятеля П. Я. Стебницького, яка вразила обох кореспондентів. С. Єфремов сумно писав 19 березня 1923 р.: "Отож-то друже мій, все потроху пустіє круг нас. А нового надійного щось мало виявляється. Воно, певне, есть, та обставини такі, що тільки кар'єровичам вільно голову підіймати..."⁵⁵.

С. Єфремов згадував також у листі про підготовлений і виданий ним у видавництві "Слово" у 1926 р. збірник про П. Стебницького "П. Я. Стебницький. 1862-1923", який він відіслав своєму адресатові і просив передати кілька примірників О. Лотоцькому, також близькому приятелю П. Стебницького. У листуванні є згадки і про М. Садовського, який повернувся в Україну з Чехії у 1926 р. бадьорим і сповненим планів відродити український театр, про В. Степаненка, який майже 20 років завідував книгарнею "Київської старовини" і написав уже в радянські часи спогади про неї, але не міг їх видати. Він проживав у 1920-ті рр. у с. Повстин Корсунського повіту Шевченківської округи у великих злиднях⁵⁶. С. Єфремов писав про заслання до В'ятки відомого лікаря-епідеміолога О. Корчака-Чепурківського, який у 1928-1934 рр. був секретарем ВУАН.

З кореспонденції С. Єфремова видно, що він листувався з О. Лотоцьким, В. Королівим-Старим, Д. Дорошенком.

Такі основні сюжети відображено у листуванні еміграційного періоду Євгена Чикаленка із Сергієм Єфремовим. Як видно з проведеного аналізу, епістолярне спілкування між ними заклалося ще на початку 1900-х рр. і тривало, за виявленими листами, до 1928 р. включно. Листування до 1917 р. відрізняється від листування 1920-х рр. своєю тематикою та інформативністю. Якщо у кореспонденціях до 1917 р. містилася в основному інформація повідомного характеру, то у 1920-ті рр. давні приятелі були позбавлені можливості зустрічатися й обговорювати спільні справи і про всі основні події свого життя, заняття, спільних знайомих, настрої, самопочуття писали детально й широко. У кореспонденції С. Єфремова відклалася інформація про його письменницьку та публіцистичну діяльність у різні періоди життя і в різних умовах, його участь у київських подіях 1917 р., їх сприйняття й оцінку, а також про його життя та діяльність в умовах радянської дійсності 1920-х рр.

У кореспонденції Є. Чикаленка частково відобразилася його видавнича діяльність протягом 1906-1914 рр., відбилися моральний і фізичний стан у складні періоди життя, його сприйняття й оцінки подій 1917 р., обставини життя, діяльність, праця над мемуарами та пошуками видавця для них в еміграції.

Як бачимо, кореспонденти пронесли через тривалий відрізок часу і життя тісне приятельство, щирі симпатії, один - із синівською шаною, а другий - із батьківською турботою, підтримкою й терпінням. Ні політичні розходження, ні різні ідейні орієнтири не розвели у протилежні боки ці дві відомі історичні постаті, вони пронесли взаємоповагу, підтримку через часову та географічну відстань, великі випробування і залишилися відданими ідеям національного відродження та один одному все своє життя.

¹ Миронець Н. Листування Є. Чикаленка з В. Винниченком//Українське слово.- К., 1995. - 12 жовт. - 4.41; 25 жовт. - 4.43; 9 листоп. - Ч. 45; 23 листоп. - 4.47; 7 груд. - 4.49; 12 груд. - 4.51; 1996. - 4 січ. - 4.1; 18 січ. - Ч.3; 1 лют. - 4.5; 15 лют. - 4.7; 29 лют. - 4.9; Миронець Н., Панченко В. "Вірю, що доведеться вибирати вулицю чи пам'ятник Вам..." (про листування Володимира Винниченка з Євгеном Чикаленком: 1902-1916) //Вежа. - 1997. - № 8-9. - С.187-220. Миронець Н. "Історія наша - се...боротьба за національне існування..." (листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком, травень-грудень 1908 р.) // Пам'ять століть. - 2001. - № 6. - С.3-33; 2002. - № 1. - С.6 - 33; № 5. - С. 2 - 34; № 6. - С.115-145.

² Миронець Н. З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917 р.). Листування Є.Х.Чикаленка з В.К.Винниченком та П.Я.Стебницьким // Укр. іст. журн. - 1997. - №5. - С.119-135; №6.-0.103-122.

³ Абросимова С, Мицик Ю. Спільна праця на загальну користь України (Листування Є.Чикаленка і Д. Яворницького) // Київська старовина. - 1996. - № 1. - С.30-39. Листи Є.Чикаленка до Д. Яворницького // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи вчених до Д. І. Яворницького. - Дніпропетровськ. - 1997. - Вип. І. - С. 603 - 616.

⁴ Миронець Н. "Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії..." (Листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік)//Пам'ять століть. - 1997.- №5. - С 24 - 43.

⁵ Миронець Н. Чи знайдуться ті, що піднімуть національну справу (Листи В. Леонтовича до Є. Чикаленка) // Українське слово. - 1996. - 19 верес.

⁶ Миронець Н. "Буду ждати твоєї ради і поради". Листи П. Саксаганського до Є. Чикаленка // Народне слово. - 1997. - 22, 24 квіт.

⁷ Бойко В. З епістолярної спадщини Є.Чикаленка //Сіверянський літопис. - 2001. - № 4. - С 46 - 67.

⁸ Листи Є Чикаленка до В. Липинського//Українська вільна академія наук у США/Ред. Марко Антонович. - Нью-Йорк, 1999. - С 263-346.

⁹ Білокінь С Роздуми монархіста: з листування Є.Чикаленка// Індоевропа. - 1991. - №1. - С 87- 96; 1992. - Ч. 2. - Кн. 1. - С 109 -125.

¹⁰ Панченко В. "Яка страшна річ політика...". Несподіванки еміграційного епістолярію В. Винниченка//Вітчизна. - 2003. - № 3 - 4. - С. 100 - 117.

¹¹ Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка. 23 травня 1922 - 26 лютого 1928 рр./Ред. М. Антонович//Український історик (далі - УІ). - Нью-Йорк, Мюнхен, 1973. - №3-4. - С 39-40; 1974.-№1- 3. -С.187-198; 1975. - №1 - 2. - С 136- 143; 1975. - №3-4. - С.112-119.

¹² Центральний державний історичний архів, м. Львів. - Ф. 309, оп.1, спр. 24 - 29, арк. 22 зв.

¹³ Листи Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову // Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі - ІА НБУВ). - Ф.257, оп. 5, спр. 140, 141.

¹⁴ Листівка С.Єфремова Є.Чикаленкові від 10 листопада 1916 р.//Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф. 44, № 421.

¹⁵ Листи В.Є.Чикаленко С.О.Єфремову (26 вересня 1909 - 5 березня 1917 рр.) // Там само. - Ф. 317, № 1420 - 1447.

¹⁶ Листи Г.Є.Чикаленко С.О.Єфремову (28 серпня 1910 - 7 березня 1917 рр.)//Там само. - Ф. 317, № 1512-1532; Ф. 257, оп.5, спр. 155. (25 лютого та 7 квітня 1923 р.).

¹⁷ Листи М.В.Чикаленко С.О. Єфремову// ІР НБУВ. - Ф. 317, № 1533 - 1538.

¹⁸ Лист Г.Є.Чикаленко-Келлер С.О.Єфремову від 25 лютого 1923 р.// ІА НБУВ. - Ф. 257, оп. 5, спр. 155.

- ¹⁹ Лист М.В.Чикаленко С.О.Єфремову // ІР НБУВ. - Ф. 317, № 1533.
- ²⁰ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 10 березня 1905 р. // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ (далі - ВР ІЛ НАНУ), ф.120, № 483.
- ²¹ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 10 листопада 1903 р. // Там само. - № 475.
- ²² Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 10 березня 1905 р. // Там само. - № 483.
- ²³ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 23 липня 1907 р. // ІР НБУВ. - Ф. 317, № 1454.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 1 серпня 1914 р. // Там само. - Ф.44, № 390.
- ²⁶ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 30 вересня 1914 р. // Там само. - № 393.
- ²⁷ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 10 січня 1915 р. // Там само. - № 397.
- ²⁸ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 7 квітня 1915 р. // Там само. - № 398.
- ²⁹ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 31 липня 1914 р. // Там само. - № 389.
- ³⁰ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 7 квітня 1915 р. // Там само. - № 398.
- ³¹ Листівка Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 11 квітня 1916р. // Там само. - Ф. 317, № 1491.
- ³² Листівка Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 24 червня 1916 р. // Там само. - № 1496.
- ³³ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 27 березня 1915 р. // Там само. - № 1476.
- ³⁴ Листівка Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 26 березня 1917 р. // Там само. - № 1509.
- ³⁵ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 7 квітня 1915 р. // Там само. - Ф. 44, № 398.
- ³⁶ Листівка С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 31 березня 1917 р. // Там само. - № 425.
- ³⁷ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 14 червня 1917 р. // Там само. - № 429.
- ³⁸ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 29 липня 1917 р. // Там само. - № 432.
- ³⁹ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 9 вересня 1917 р. // Там само. - № 434.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Міяковський В. Листи С.О. Єфремова до Є.Х. Чикаленка // VI. - 1973. - №3-4. - С 148.
- ⁴² Там само. - С 151.
- ⁴³ Там само. - 1974. - № 1 - 3. - 0. 194.
- ⁴⁴ Там само. - 1975. - № 3 - 4. - С 112.
- ⁴⁵ Лист Є.Х. Чикаленка С.О. Єфремову від 4 квітня 1923 р. // ІА НБУВ. - Ф. 257, оп.5, спр. 141.
- ⁴⁶ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 25 серпня 1923 р. // Там само. - Спр. 142.
- ⁴⁷ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 21 лютого 1928 р. // Там само. - Спр. 142, арк. 35 - 35 зв.
- ⁴⁸ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 18 грудня 1926 р. // Там само. - Спр.142, арк. 26.
- ⁴⁹ Міяковський В. Листи С.О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // УІ. - 1973. - № 3-4. - С 152.
- ⁵⁰ Там само. - 1974. - № 1-3. - С 194.
- ⁵¹ Там само. - С 203.
- ⁵² Там само. - 1975. - № 1-2. - С. 141.
- ⁵³ Там само. - С 142.
- ⁵⁴ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 20 липня 1925 р. // ІА НБУВ. - Ф. 257, оп.5, спр. 142, арк. 11 зв.
- ⁵⁵ Міяковський В. Листи С.О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // УІ. - 1974. - № 1-3. - С.188.
- ⁵⁶ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 17 вересня 1926 р. // Там само. - 1975. - №3-4. - С 115.

Резюме

У статті досліджується тривале й інформативно цінне листування відомих постатей української історії початку ХХ ст. - Є. Х. Чикаленка (1861 - 1929) та С.О. Єфремова (1876 - 1939). Відображено регулярність їх епістолярних контактів, кількість поштових відправлень по роках, відзначено особливості листування до 1917 р. і 1920-х рр., виділено в ньому провідні теми й сюжети і подано їх аналіз.

The long-term and informatively valuable correspondence of the two famous figures in the Ukrainian history of the beginning of the XX century, J.K. Chykalenko (1861 - 1929) and S.O. Jefremov (1876 - 1939), is being researched.

Ю.І.Зінченко (Київ)

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ПРОБЛЕМА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ (до 60-річчя депортації)

Найдраматичніші сторінки історії XX ст. пов'язані з Другою світовою війною, яка втягнула до своєї орбіти 61 державу. Україна вступила у війну не як самостійна держава зі своїм військом, укріпленими кордонами. Вона була не суб'єктом, а об'єктом різних тоталітарних систем. "Перед Другою світовою війною, - зазначав В. Плющ, - Україна в національно-духовному відношенні являла собою кладовище, кладовище замордованих мільйонів людей, кладовище мовчазних стероризованих мільйонів. На цьому кладовищі нібито панувала смертельна тиша... Але це була лише уявна тиша. Глибоко в підземеллі пробуджувалося життя українського народу, жила, як і раніше, вільна думка цього народу, жили мрії про вільне існування у своїй незалежній державі, виростали нові кадри борців за світле майбутнє".

В такому ж становищі перебували й інші республіки колишнього СРСР, у тому числі Кримська АРСР. Упродовж своєї багатовікової історії Крим завжди був своєрідним місцем перетину культур та інтересів різних народів. Півострів відігравав також важливу стратегічну роль. Велике значення мав він для радянського військового командування. Гітлер теж приділяв значну увагу Криму, вимагаючи нейтралізації цього "радянського авіаносця для завдання ударів по румунських нафторозробках". При цьому нацистська верхівка планувала перетворити його на район німецької колонізації. "Крим повинен бути звільнений від усіх чужинців і заселений німцями"² - таке рішення було прийняте на нараді в ставці Гітлера 16 липня 1941 р.

Як іронію долі можна сприймати той факт, що майже через три роки - 11 травня 1944 р. Сталін утілює цю людожерську ідею у життя. Півострів буде очищено, але не від чужинців, а від корінних мешканців краю, а заселено переважно росіянами.

Серед дослідницьких проблем з етнічної історії України особливе місце посідає проблема вивчення кримськотатарського етносу як через її малодослідженість, так і через її структурну складність. Слід також зазначити, що Автономна Республіка Крим є, з одного боку, єдиною автономією в складі України, а з іншого, - справді, історично, політично, етнічно найскладнішим регіоном серед етноісторичних областей держави.

З огляду на зазначені вище фактори історія кримськотатарського народу становить значний науковий інтерес. Проте порушення цієї проблеми потребує не тільки розгляду конкретного емпіричного матеріалу, а й вивчення низки питань, зокрема міжетнічної взаємодії та формування складу населення на різних етапах історичного процесу.

На сьогодні серед науковців не існує однозначної думки щодо статусу кримськотатарського народу. Слід також зазначити, що не існує і жодного законодавчого акту, де кримські татари визнавалися б за корінний народ Криму та України.

Хто ж вони - кримські татари? Національна меншина у державі чи корінний народ? Запитання це не риторичне й не арифметичне. Бо ніколи жодна національна меншина не мала і не претендувала на самовизначення лише

тому, що її національний, історичний та культурний центри знаходилися за межами держави, в якій вона з різних причин перебувала. Кримські ж татари сформувалися як нація на півострові й хочуть відроджувати свою культуру, релігію, зберігати свою національну самобутність на своїй історичній батьківщині. Позбавлення їх цієї можливості означає для них етнічну смерть. Сучасні міжнаціональні конфлікти доводять, що кожна етнічна група хоче жити на своїй історичній землі в умовах власної державності. Однак не слід забувати про те, що загальний генофонд людства протягом десятків тисяч років складався під могутнім впливом національного чинника. І якщо Україна стала на шлях правової демократичної держави, слід дотримуватися тих міжнародних документів, які визнає людство. Так, у Декларації принципів, схвалених 4-ою Генеральною асамблеєю Всесвітньої ради корінного населення зокрема записано, що "...корінне населення має виняткове право на свої традиційні землі та ресурси, які забрано у нього без вільної й компетентної згоди...". Такого ж висновку дійшли і члени місії Наради з безпеки та співробітництва в Європі, що перебували на півострові у березні 1992 р.

Сьогодні в Криму мешкають представники 110 націй, народностей і національних груп. Усі вони роблять внесок у розвиток економіки й культури півострова. І тому надавати одній етнічній групі перевагу над іншою лише через її походження або чисельність безпідставно й не має нічого спільного з правами людини, із законними правами народів, із справжньою демократією.

Верховна Рада України за часи незалежності ухвалила низку законодавчих актів стосовно депортованих народів Криму. Але неприйняття закону про статус кримськотатарського народу серйозно обтяжує етнополітичну ситуацію на півострові. Це стосується і законопроекту "Про національно-культурну автономію", який затримується вже другим складом Верховної Ради, що має дати змогу нацменшинам утворювати свої представницькі органи (союзи, ради, спілки тощо). Законопроект увів би в правове поле України зокрема такий орган, як Меджліс.

Упродовж своєї багатовікової історії Крим був своєрідним місцем перетину культур й інтересів різних народів, відіграючи важливу стратегічну роль у першу чергу для Росії, що не могло не позначитися на долі його населення і передусім татар. З кінця XVIII ст., особливо після приєднання України, Росія починає активно рухатися на південь, у Крим. Першою серйозною, хоча й невдалою спробою здійснити цей намір були кримські походи часів Софії Олексіївни. Перед початком тієї війни Москва вимагала від Туреччини віддати півострів та фортеці, що закривали виходи в Азовське і Чорне моря, а також виселити всіх татар з Криму. Фактично вона вперше проголосила свою південну політику. Постійні війни Росії й Туреччини впродовж XVIII- XIX ст. утягували у свою орбіту Крим, що врешті закінчилося приєднанням півострова до Росії 9 квітня 1783 р. Офіційний привід для загарбання Криму було викладено Катериною II: "Преобразование Крыма в вольную и независимую область не принесло спокойствия России и обратилось лишь в новые для нее заботы со значительными издержками. Опыт времени с 1774 г. показал, что независимость мало свойственна татарским народам, чтоб охранять ее, нам нужно всегда быть вооруженными и при существовании мира изнурять войска трудными движениями, делая большие затраты как бы во время войны... Такая канитель с крымской независимостью принесла уже более семи миллионов чрезвычайных расходов. Принимая во внимание все эти обстоятельства, мы приняли решение дать другой оборот крымским делам... и сделать на будущее время Крымский полуостров не гнездом разбойников и мятежников, а территорией Русского государства. Ввиду этих соображений мы с полной доверенностью объявляем всем нашу волю на при-
^ЯУ 0130-5247. *Укр. іст. журн.*, 2004, № 3

своение Крымского полуострова и на присоединение его к России"³. Саме за часів Катерини і пролунав заклик: "Нашим победоносным оружием их истребить и земли их вконец опустошить, как такой народ (маються на увазі кримські татари. - *Авт.*), от которого никакой пользы, ни выгоды быть не может"⁴. Курс на вигнання кримських татар, як й інших народів півострова, розпочався ще у 1778 р., коли О. Суворов переселив усе християнське населення в Азовську губернію (близько 31 тис. вірмен та греків).

З 1784 р. починається новий етап прилучення Криму до "цивілізації", який призвів до того, що тисячі татар спродали за безцінь свої землі й утекли до Румунії. Кримський суддя Сумароков, який перебував на півострові 1802 р., вважав, що переселенців було близько 300 тис. (народонаселення Криму, яке до приєднання дорівнювало понад 500 тис, згідно з результатами першого перепису, проведеного 1793 р., становило вже 205 617 осіб обох статей і різного віку, враховуючи російське військове козацтво, чиновників, усіх росіян та інших прийшлих, які оселилися тут упродовж 10 років з часу приєднання півострова). Нарешті, після Кримської війни до Туреччини з краю переселилося, за офіційними даними, 192 360 чол. обох статей, тобто дві третини всього населення. Як вважали історики того часу, 1861 р. кримський народ фактично зник. Він залишив півострів, прилучився до мусульманства й загубився у його масі. Татарське населення Криму ненабагато перевищувало 100 тис.⁵.

За офіційними даними, в 1863 р. 784 татарські села та аули Таврійської губернії були пустою. Коли про вимушену еміграцію кримських татар дізнався Олександр І, він сказав, що не слід заважати їм у переселенні, розглядаючи це як сприятливий привід для "визволення" від них краю.

Після оволодіння півостровом Катерина II почала відбирати в населення найбільш родючі й кращі землі, даруючи їх своїм фаворитам, дворянам, чиновникам. До 1796 р. було відібрано та роздано майже 290 тис. десятин землі. Слідом за земельним пограбуванням у Криму запроваджується кріпацтво, яке в 1796 р. розповсюдилось і на вільних батраків. Усе це, безперечно, примушувало татар кидати свій край, що з* свою чергу завдавало значної шкоди його економіці. Аби якимось чином підтримати економіку півострова, з 1784 р. туди на запрошення уряду прибувають переселенці з різних країн. Якщо за перші три роки після приєднання тут оселилося 160 колоністів, то в першій половині XIX ст. у Криму було поселено понад 30 тис. душ (зокрема менонітів - 9828, німців - 9844, болгар - 1584)⁶.

В національній політиці царського уряду того часу дуже чітко вимальовується шовіністичне ставлення до татар, яке набувало рис духовного та фізичного геноциду. Вже на початку XIX ст. з Криму висилаються у глиб Росії представники мусульманського духовенства, а також окремі мурзи. Усіх висланих було позбавлено права повертатися до півострова. З 1829 р. починаються релігійні утиски, а зважаючи на відданість кримських татар законам шариату, стає зрозумілою ще одна з причин, за якої останні кидали свій край. Аби знищити їх національну самосвідомість, 1883 р. було проведено широкомасштабну операцію по вилученню не тільки у духовенства, а й в усіх татарських сім'ях старовинних рукописів і книг. Незабаром, за розпорядженням міністра внутрішніх справ, усіх їх було спалено.

В 90-х рр. XIX ст. безвихідне становище безземельних татар, що залишилися в Криму, викликало їх нову еміграцію. Однак царський уряд не завадив цьому, а, навпаки, поспішив роздати кинуті землі новим власникам. Це призвело до того, що у 1897 р. в краї із загальної кількості населення Таврійської губернії 1 447 790 осіб 70,8% становили росіяни й лише 13% - татари. Ці цифри красномовно свідчать про те, яким чином Крим перетворювався на російський півострів.

Щоб мати повне уявлення про ставлення у той час до кримських татар, звернемося до спостережень дослідника Криму Є. Маркова, які він зробив відразу після Кримської війни. Бесіда з візником-росіянином, що його супроводжував, послужила йому матеріалом для аналізу та узагальнень. "Зізнаюсь, мене вразила ця непорушна фортеця переконань, незалежних від будь-яких фактів, ця органічна впевненість у зверхності свого і в усьому над усім чужим, це нічим не виправдане й водночас нічим не приховане презирство до татарина, як до чужого. Я бачив, що земляк багато брехав на татар безсоромно, але водночас розумів, що брехня ота цілком щира і зовсім йому необхідна. На такому несправедливому, майже тваринному ставленні до свого та чужого корениться те інстинктивне почуття національності, сили якого не замінити ніякою освітою й яке у зоології виявляється в грубіших формах антипатії кішки до собаки. Тільки таким цілісним, винятковим поглядом на свою племінну особливість можна пояснити багато важливих сторінок, де особливо напружено виявлялися народна воля і народна сила. Про зраду татар під час севастопольської війни ямщик говорив як про речі, що не підлягають найменшому сумніву; тут він поділяв сумну помилку громадської думки цілої Росії. Проте такий погляд на татарина необхідний для повноти ставлення російського мужика до нехристя"⁷.

Підбиваючи підсумок періоду між приєднанням Криму до Росії та початком ХХ ст., слід зауважити, що татари зазнавали культурного, економічного, релігійно-ідеологічного й національного гніту у Російській імперії, у житті втілювався заклик, висловлений статським радником Плевашовим: "...Возбудить в соотечественниках своих большее против прежнего внимание на сих диких, но многочисленных и столь вредных и опасных не только для нас, но и для всей Европы народов, дабы потомки не оставили взять надлежащие меры ко всякому оных искоренению по примеру Астрахани и Казани"⁸.

Найдраматичнішим в історії татар стало ХХ ст., в якому відбулася суцільна депортація їх з Криму. Те, до чого прагнула царська Росія, вдалося здійснити більшовицькому режиму. Історія людства не знала такої тотальної депортації народів, яку провадив сталінський режим у 40-х рр. ХХ ст. Досить пригадати переселення німців Поволжя, калмиків, карачаївців, чеченців, інгушів, балкарців та інших народів. Не оминула лиха доля і кримських татар. 18 травня 1944 р. стало днем скорботи в історії цього народу: протягом доби було вигнано з рідних домівок, посаджено в товарні вагони й відправлено на спецпоселення тисячі людей. У той день тавро "зрадник" було поставлено на старих, жінках, немовлятах, на всьому кримськотатарському народі.

Розв'язання національного питання по-більшовицькому почалося в 30-ті рр. розprawою над національними кадрами республік Радянського Союзу. Було зроблено перші кроки у набутті досвіду по переселенню населення з різних регіонів країни. Тоді ж створено переселенські відділи з відповідними структурами при РНК союзних республік. Корінні народи під різними приводами насильно переселялися в інші регіони країни, а на їхніх територіях селили інших. На виконання постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 21 квітня 1940 р. планувалося тільки з України переселити до Новосибірської, Омської, Челябінської областей, Алтайського, Красноярського краю й Казахської РСР 31 600 господарств колгоспників⁹.

Але для тотальної депортації необхідний був привід. Його знайшли - ним стала війна. Звинувативши цілі народи у пособництві гітлерівцям і зраді, їх насильно переселяли в задалегідь визначені райони Радянського Союзу.

Щодо татар, то ще під час війни до відповідних органів надходили доповідні з Криму про нібито повну підтримку ними окупаційної влади та зраду. Вже в квітні 1944 р., коли точилися бої за півострів, до Державного коміте-

ту оборони було направлено доповідні, підписані Л. Берією, про зрадницькі дії кримських татар щодо радянської влади. 11 травня 1944 р., на другий день після визволення Севастополя, Сталін підписав постанову ДКО про виселення останніх. А вже 20 травня Берія доповідав йому, що відповідну операцію завершено й до місць спецпоселень відправлено 180 тис. чол. Однак це здалося замалим, і Берія починає повну стерилізацію півострова. Для цього знаходиться вже відоме обґрунтування - співробітництво з німцями. Під це звинувачення потрапляють 12 422 болгарина, 15 040 греків, 9621 вірменин, 1119 німців, 3652 іноземних підданих, а також цигани. 4 липня 1944 р. Берія доповідав Сталіну, що з Криму виселено 225 009 осіб. Якщо ж підрахувати всіх насильно вивезених з півострова у 1941-1944 рр., то ця цифра становитиме близько 393 тис. жителів - представників майже 20 національностей. Усіх їх, за винятком відправлених на роботу до Німеччини й Австрії у період нацистського терору в Криму, було розселено на території 81 національно-державного утворення Радянського Союзу: 8 союзних та 9 автономних республік, 4 країв і 60 областей¹⁰. "Тотальна депортація та початок геноциду кримських татар, - підкреслював МДжемілев, - через місяць після повернення у Крим радянських військ перевершили всі найгірші очікування. Це було, окрім іншого, ще й якнайбільшою зрадою з боку радянської влади, оскільки більша частина чоловічого населення кримських татар, яка перебувала в армії від самого початку війни, продовжувала у цей час проливати свою кров на фронтах за ту ж саме радянську владу"¹¹.

Внаслідок депортації, а також мобілізації та призовів до Червоної армії, евакуації цивільного населення, втрат під час окупації загальна кількість населення півострова восени 1944 р. скоротилася до 370 тис. чол. Це стало приводом для того, щоб 30 червня 1945 р. президія Верховної Ради СРСР затвердила подання президії Верховної Ради РРФСР про перетворення Кримської АРСР на відповідну область у складі Російської Федерації.

В той же час із східних регіонів Росії до Криму переселяють десятки тисяч росіян, які повинні були піднімати зруйноване війною господарство краю. Але як й у часи Катерини II, так і наприкінці 40-х - на початку 50-х рр. більшість прибулих не могли сприйняти особливості життя та господарювання на півострові. Тому певна кількість новоприбулих втекла з місць поселення.

Під час "переяславської" кампанії 1954 р. 19 лютого того ж року президія Верховної Ради СРСР прийняла указ "Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР" з огляду на спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські й культурні зв'язки між Кримом та Україною. В усіх засобах масової інформації Радянського Союзу цей акт характеризувався як "прояв непорушної дружби двох братніх народів", а у буденному спілкуванні - як "подарунок великого російського народу українському".

На той час на території півострова проживали 1,2 млн чол. Серед них - 785 тис. міського й 417 тис. сільського населення¹². Варто додати, що уряд сприяв широкому заселенню області українцями. На початку 50-х рр. сюди відправляли до 3 тис. сімей щорічно. Всього за 1950 - 1954 рр. в Криму облаштувалося 13,7 тис. сімей переселенців¹³. Однак етнічний склад населення істотно не змінився: на 1959 р. українці становили 22,3 відсотка, а росіяни - 71,4 % мешканців області. Наступний перепис (1970 р.) зафіксував тут уже більш розмаїту етнічну картину. Відсоток росіян скоротився до 67,3 і трохи збільшився (до 26,5 %) українців. Майже незмінним такий етнічний склад населення області проіснував до середини 80-х рр.¹⁴.

Приєднання Криму до України мало неординарне значення. По-перше, суттєво змінювався етнонаціональний статус населення півострова та УРСР

у цілому. По-друге, республіка мала прийняти на себе частину морально-правової відповідальності комуністичного режиму за депортації 1944 р. й їх наслідки. Нарешті, закладалися нові фактори і тенденції взаємовідносин України та Росії на майбутнє, обумовлені чинниками, пов'язаними з географічним й адміністративним статусом півострова.

Що ж стосується спецпереселенців з Криму, то на 1 січня 1954 р. цей контингент налічував 202 464 особи. З них - 165 629 татар, 36 835 греків, болгар, вірмен та ін.

У вересні 1953 р. МВС СРСР подало до ЦК КПРС і РМ СРСР пропозиції про звільнення спецпоселенців. Пропонувалося звільнити понад 1,8 млн чол. Серед кримських татар це мали бути діти до 16 років, учні віком понад 16 років, які навчаються в навчальних закладах; жінки старше 55, та чоловіки старше 60 років; члени й кандидати у члени КПРС та їхні сім'ї; особи, нагороджені орденами і медалями СРСР й їхні сім'ї; сім'ї загиблих при захисті Батьківщини; жінки, що вийшли заміж за неспецпоселенців; інваліди та тяжкохворі особи.

Але ці пропозиції пролежали без руху. І тільки в квітні 1954 р. президія ЦК КПРС, розглянувши пропозиції МВС СРСР, у принципі ухвалила постанову з цього питання, однак визнала, що їх слід вирішувати щодо кожного контингенту окремо. На 1 січня 1955 р. чисельність спецпоселенців з Криму становила: 118 351 татарин, 1057 греків, 8606 болгар, 5679 вірмен та 2087 чол. інших національностей.

У другій половині 50-х - 60-х рр. поряд із зміцненням українського національного руху активізувалася боротьба за реальне визнання прав етнонаціональних меншин УРСР. Особливого значення набуло змагання за етнонаціональну самобутність татар.

Кримськотатарський рух у своєму розвитку пройшов ряд етапів. Виділимо з них два, що датуються 1956 - 1964 рр. і 1964 - 1969 рр., відповідно появи й найбільшої активності татар у намаганні повернутися до Криму.

Важливою подією для цього руху став XX з'їзд КПРС. У рамках реалізації його рішень 28 квітня 1956 р. з'явився указ президії Верховної Ради СРСР "Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків-громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни". Указ дозволяв реабілітованим повертатися в місця колишнього проживання. Водночас ст. 2 указу встановлювала, що зняття обмежень з осіб, перелічених у статті першій, не супроводжується поверненням їм майна, конфіскованого при виселенні. За своєю суттю указ був не тільки половинчастим, а й не менш антиконституційним і антигуманним, ніж прийнята 11 травня 1944 р. постанова щодо народів Криму. Татарам було видано паспорти, але не знято обвинувачень у зраді Батьківщини. Крім того, без особистої розписки про відмову претендувати на залишене на півострові майно паспорта їм не видавали.

Рада Міністрів УРСР 17 липня 1956 р. прийняла відповідну постанову, якою зобов'язала Міністерство внутрішніх справ УРСР, виконкоми обласних, Київської та Севастопольської міських рад забезпечити виконання указу.

Дії союзного і республіканського керівництва об'єктивно породжували серед кримських татар протест, сприяли формуванню й зростанню їх національного руху. Зазначимо, що географічні рамки останнього на початку десталінізації обмежувалися Узбекистаном - місцем найбільшого розселення депортованих з Криму народів.

Уже в період оголошення указу сотні татар відкрито висловлювали своє незадоволення рішенням владних органів і наполягали на внесенні суттєвих змін до законодавчого акта. Чимало їх категорично відмовлялися давати будь-яку розписку про ознайомлення з текстом указу, а 233 з них зробили на

розписках написи з вимогами повернути їм конфісковане майно й надати дозвіл на виїзд до Криму.

У червні 1956 р. у ЦК КПРС розглядалася можливість повернення на історичну батьківщину калмиків, балкарців, карачаївців, чеченців та інгушів, але враховуючи невелику чисельність цих національностей і недостатню заселеність залишених ними територій, відновлення їхньої автономії вважалося недоцільним. Ще більш категоричними були висновки щодо долі кримськотатарського народу. Враховуючи, що півострів було заселено на основі планового переселення, найбільш доцільним уважалося створення для татар обласної автономії на території Узбецької РСР, де проживало 140 тис. кримських татар, а природні й кліматичні умови республіки були найбільш близькими до умов їх колишнього проживання.

Згубну національну політику стосовно депортованих народів було продовжено у листопаді 1956 р. прийняттям відповідної постанови ЦК КПРС про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів. Шостий пункт постанови визначав: "Визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали у Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР була автономією не лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари становили менше 1/5 частини всього населення і що у складі РРФСР є національне автономне об'єднання - Татарська АРСР. Разом з тим роз'яснити татарам, що раніше проживали в Криму та прагнуть до національного об'єднання, про їх право поселитися на території Татарської АРСР".

Указана постанова обмежувала розселення татарського народу не лише у Криму, а й в інших регіонах України. У постановах ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР визнавалося недоцільним розселення депортованих кримських татар, німців, греків, болгар, вірменів на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей. У зв'язку з цим обласним, міським, районним виконавчим комітетам заборонялося приймати колишніх спецпоселенців, а тих, хто влаштувався у згаданих областях до прийняття постанови, рекомендувалося вислати в інші регіони України.

Характеризуючи форми й методи вияву кримськотатарського національно-визвольного руху, слід зазначити, що найбільш масовими у 50-х - 1-й половині 60-х рр. були петиційні звернення індивідуального та колективного характеру. Значення цієї кампанії важко переоцінити, бо в процесі її здійснення сформувалася і пройшла апробацію організаційна структура кримськотатарського руху. Його ядром стали ініціативні групи по підготовці петицій та збору підписів, які послідовно об'єднувалися у межах вулиці - села - району - міста - області. Діяльність ініціативних груп спрямовувала відповідна республіканська група, яка координувала всю загальну петиційну кампанію не лише в Узбекистані, а й в інших регіонах країни.

В 1-й половині 60-х рр. було організовано постійне представництво кримських татар у Москві. Водночас у місцях спецпоселень створювалися "ініціативні групи сприяння партії та уряду у вирішенні національного питання кримськотатарського народу".

Загалом кульмінаційним у плані вимог парламентського типу є звернення кримськотатарського народу до XXIII з'їзду КПРС, яке підписали понад 120 тис. чол. Основними їх вимогами були організоване повернення і компактне розселення на території Криму, а також повернення політичного й національного рівноправ'я. В документі зазначалося, що будь-яке рішення, котре не передбачатиме виконання цих вимог, фактично означатиме закріплення безправного становища татар та підтверджуватиме злочин, що його було скоєно проти цього народу у 1944 р. Спроби ж надання "культур-

но-національної автономії" або ж подібні рішення без повернення до Криму будуть лише намаганням створити видимість вирішення проблеми.

Слід зазначити, що під впливом руху татар було прийнято указ президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. "Про громадян татарської національності, які проживали в Криму". Він знімав з останніх необґрунтовані звинувачення у зраді, але разом з тим ігнорував їхні національні інтереси й права. Вкотре декларувалося, що татари, які раніше проживали на півострові, "вкоренилися на території Узбекикої та інших республік, вони користуються всіма правами громадян, беруть участь у громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховної Ради і місцевих рад депутатів трудящих, працюють на відповідних посадах у радянських, господарських, партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи"¹⁵.

Одночасно з указом було прийнято постанову президії Верховної Ради СРСР, яка роз'яснювала, що громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму, та члени їхніх сімей користуються правом, як і всі громадяни Радянського Союзу, проживати на території СРСР відповідно до чинного законодавства про працевлаштування й паспортний режим. На практиці зрівняння у правах означало штучне регулювання переселення кримських татар за допомогою прописки. Про це свідчить те, що лише 18% останніх, які мешкають нині на території Криму, переселилися сюди до 1979 р.¹⁶ Зрозуміло, що половинчасті заходи указу не задовольняли ані кримськотатарських представників, ані центральну та республіканську владу. Проблема повернення депортованих до півострова залишалася відкритою.

Спробою центральної влади затушувати питання було рішення про проведення оргнабору татар для працевлаштування у Криму. Він розпочався весною 1968 р. й проходив під безпосереднім контролем ЦК, міськкомів, райкомів КП Узбекистану, за участю Державного комітету по використанню трудових ресурсів УРСР і Кримського облвиконкому.

Оргнабір мав суттєві штучні обмеження, які змушували цілі сім'ї діяти самостійно. Впродовж 2-ої половини 60-х - початку 70-х рр. до півострова та в інші області України прибуло близько 7 тис. депортованих осіб й їхніх нащадків¹⁷.

У 2-й половині 70-х рр. владні структури СРСР вдалися до інших форм приборкання кримськотатарського національного руху. Серед них - спроба створення в Узбекистані нових адміністративно-територіальних районів у місцях компактного проживання татар. Показово, що ці райони утворювалися на загалом не освоєних землях. Розгорнулася широка пропаганда щодо відсутності коштів для переселення до Криму, небажання України приймати, а Узбекистану відпускати вказану категорію населення з метою утримати кримських татар від цього акту.

Все це свідчило про те, що урядові кола усвідомлювали руйнівну для системи силу визвольного руху кримських татар і намагалися якомога скоріше його приборкати. По-друге, вони опосередковано вказували, що цей останній став важливим фактором суспільно-політичного життя СРСР та України, з яким потрібно було рахуватися. Тому в січні 1974 р. президія Верховної Ради СРСР скасувала ст. 2 указу від 28 березня 1956 р., що забороняла грекам, вірменам, болгарам і татарам повертатися на півострів, на колишні місця їхнього проживання.

Новим явищем у кримськотатарському національно-визвольному русі стало поєднання його внутрішніх чинників із зовнішньополітичними. В 70-х -80-х рр. унаслідок широкого викриття причин, ходу та наслідків етногеноциду, питання про кримських татар посіло помітне місце у діяльності

Комітету прав людини, асоційованого з Міжнародною лігою прав людини в Нью-Йорку й Міжнародним інститутом людини у Страсбурзі, "Групи 73", асоційованої з Міжнародною організацією прав людини в Парижі, а також Міжнародної амністії, Гельсінської групи та ін. Дієву допомогу визвольному руху надавав національний центр кримських татар у США і створений при ньому фонд "Крим".

Друга половина 80-х рр. відзначилася найбільшою результативністю в кримськотатарському національному русі. З весни 1986 р. практично припинилися судові переслідування організаторів визвольної боротьби й почалося звільнення раніше засуджених. Зокрема, в грудні 1986 р. було достроково звільнено одного з лідерів руху - Мустафу Джемілева.

Якісно нового розмаху кримськотатарський рух набув у 1987-1988 рр. Відбувалися мітинги та демонстрації татар безпосередньо у Криму. На основі існуючих груп почали оформлюватися перші політичні організації кримськотатарського народу. Все це готувало реальне підґрунтя для переходу в практичну площину питання про повернення депортованих на Батьківщину.

Демократизація радянського суспільства, зокрема послаблення адміністративних обмежень у репатріації кримськотатарського населення, з одного боку, і половинчастість рішень, що приймалися владними структурами СРСР й УРСР, з іншого, - призвели до помітного піднесення національного руху. Його очолили Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР) і Національний рух кримських татар (НРКТ). Побіжний перегляд програмних заяв дозволяє дійти висновку, що на початковому етапі існування вказаних організаційних структур між їхніми програмами не було суперечностей та обидві вони орієнтувалися на нову, масову репатріацію татар і відтворення кримської національної державності. ОКНР відіграла провідну роль у проведенні в червні 1991 р. у Сімферополі курултая кримськотатарського народу, який створив представницький орган - Меджліс. 28 червня 1991 р. курултай ухвалив "Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу", відповідно до якої Крим проголошувався національною територією останнього, де тільки він має право на самовизначення відповідно до міжнародних правових актів. У Декларації наголошувалося, що відносини між кримськими татарами й іншими етнічними групами, що живуть на півострові, повинні будуватися на основі взаємної поваги, визнання людських і громадянських прав та інтересів, має бути забезпечене суворе дотримання політичних й інших законних прав усіх людей, незалежно від етнічної належності. Курултай висловився проти визнання відновленої на референдумі 20 січня 1991 р. Кримської АРСР, виходячи з того, що вона створювалася не як національно-територіальне утворення, а як адміністративно-територіальна одиниця. Цей акт розцінювався як спроба юридичного закріплення результатів депортації¹⁸.

Аналіз характеру і змісту прийнятих курултаєм документів дозволяє дійти висновків, що вони відбивали, по-перше, новий етап розвитку кримськотатарського руху, який характеризувався певним радикалізмом. По-друге, останній особливо виявлявся в формі послідовного проведення принципу винятковості права на самовизначення кримських татар за рахунок порушення прав решти жителів півострова. По-третє, рішення курултая викликали негативну реакцію не тільки серед нетатарського населення, а й з боку західних експертів¹⁹.

На рубежі 80-х - 90-х рр. криза тоталітарного режиму у СРСР вступила в останню фазу. Спроби оновлення суспільства шляхом так званої політики перебудови та гласності вивели на арену громадсько-політичного життя нові сили. На чільне місце висувалися завдання національно-культурного відрод-

ження, вільного розвитку всіх етносів України. Проголошення незалежності держави відкрило шлях до правового врегулювання національних відносин, захисту прав нацменшин, задоволення їхніх потреб. Після всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., Меджліс розробив проект Конституції Кримської республіки, в якому право на самовизначення закріплювалося лише за кримськими татарами, караїмами й кримчаками, що викликало насторожену, а подекуди й ворожу реакцію нетатарського населення півострова, призвело там до надмірної політизації.

Особливості "поновлення" кримської автономії, формування та розвиток її політичного спектра, етнічна і соціальна напруженість на півострові висунули перед Президентом, Верховною Радою й урядом України ряд гострих проблем, насамперед пов'язаних з поверненням та облаштуванням депортованих народів, інтеграцією їх у Криму й Україні.

Позитивний резонанс викликало зняття будь-яких обмежень щодо місць проживання татар після їх повернення до півострова. Сьогодні вони проживають у 9 містах та 14 районах Автономної Республіки Крим (АРК), їхня чисельність сягає понад 250 тис. чол.

У червні 1996 р. відбулася перша сесія III курултаю, на якій зазначалося про необхідність повної реабілітації та відновлення прав депортованих народів; запровадження справжньої рівності державної, кримськотатарської й російської мов у діяльності органів влади; відновлення історичної топоніміки півострова; спрощення процедури надання татарам громадянства України, що дало б їм право участі у виборах, приватизаційних процесах тощо. Станом на січень 1996 р. 176 тис. кримських татар не мали українського громадянства і були практично позбавлені можливості брати участь у громадсько-політичному житті півострова. Після підписання відповідної угоди з Узбекистаном, за даними на серпень 1999 р., з понад 61 тис. татар - громадян цієї країни, колишніх мешканців Криму - 58% скористалися можливістю стати громадянами України. Серед татар, які проживають в Узбекистані (понад 200 тис. осіб), поміняли громадянство менше двох тис. осіб. Тривають переговори з Росією, Таджикистаном, Казахстаном та Киргизією про підписання домовленостей, які б спростили вихід кримських татар з громадянства цих країн²⁰.

Невирішеність вимог, що їх висуває кримськотатарське населення, створює напругу, призводить до радикалізації його національного руху. Як заявив лідер партії "Адалет" С.Керимов, тиск на керівництво автономії й центру триватиме доти, доки гарантії для татарського народу не буде закріплено у Конституції Криму, доки не буде відновлено державність останнього²¹. Політичне представництво інтересів народу продовжує Національний рух кримських татар (НРКТ, лідер В.Абдураїмов), формується також новий суспільно-політичний рух "Міллер" (голова Л.Арифов), що свідчить про соціальне розшарування серед населення. Адже в окремих соціальних груп - різноманітні політичні симпатії та відповідно різні політичні представники.

Мітинги пам'яті й протесту, масові маніфестації, пов'язані з 55-ою річницею депортації, знову привернули увагу владних структур до нагальних проблем татар. Як крок назустріч вимогам визнати Меджліс і курултай, можна розглядати створення Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України, призначення М.Джемілева головою цієї Ради, а також Ради аксакалів при голові Верховної Ради АРК - консультативно-дорадчих органів, які повинні репрезентувати національний рух на вищих щаблях державної влади.

Активізація етнодержавотворчих процесів наприкінці 80-х - на початку 90-х рр. в Україні супроводжувалася могутньою хвилею національного та релігійного відродження, якісного оновлення церковного життя.

Події 11 вересня 2001 р. сколихнули людство і прикували його увагу до таємничої й маловідомої сфери ісламського світу. Мусульмани, кількість яких на планеті сягає 1 млрд 260 млн, на початку XXI ст. нагадали про себе як про важливий політичний чинник.

На початку 2002 р. в Україні (за різними оцінками) нараховувалося від 1,2 до 1,8 млн мусульман. Сьогодні в їх середовищі відбуваються складні процеси. Так, надмірне запізнення з розв'язанням соціально-економічних, юридичних проблем натуралізації та облаштування татар на теренах Криму сприяло утворенню тут критичної, потенційно вибухонебезпечної ситуації. На сьогодні останні не сповідують тактику насильницьких дій. Але наслідком подальшої консервації важких умов їх життя може бути виникнення й оформлення організацій і рухів, які активно домагатимуться від влади поліпшення свого становища. У разі переходу кримськотатарського народу або його частини до більш дійових форм протесту проти свого злиденного становища мусульманські інститути, що діють в АРК (Духовне управління Криму - 276 громад та 29 поза реєстрацією), в окремих випадках можуть стати каталізаторами й інтеграторами бойової енергії населення.

Відбувається також активізація ісламу. Вже з'явилися ісламінізовані форми політичних рухів серед кримських татар. Яскравим проявом їх інституалізації стало створення Партії мусульман України.

У травні 2004 р. виповнилося 60 років з того трагічного дня, коли кримськотатарське населення було депортоване з півострова. Шістдесят довгих років цей народ прямує важкою дорогою до свого дому. Це не проста дорога, і хочеться вірити, що вона, врешті-решт, приведе до мети.

Протягом багатовікової історії кримські татари були тісно пов'язані з Україною, її народом. Але історія цих зв'язків замовчувалася та фальсифікувалася. В радянській історіографії старанно закреслено майже всі світлі сторінки зв'язків півострова з Україною.

Доля українців і кримських татар 30-х - 40-х рр. дивовижно схожа: знищення інтелігенції й національних святинь, боротьба з так званим "націоналізмом", голодомор тощо. Народна пам'ять, історичні документи зберігають і те, як наші народи витримали часи нацистської окупації, як разом воювали на фронтах проти гітлерівців, партизанили у Криму та в Україні.

Чимало бруду було вилито на кримських татар й українців, які опинилися в окупації. Ця ж історіографія старанно замовчувала про татарські села, знищені нацистами, не обмовлялася про масові розстріли, забораних у рабство. Історію українсько-кримськотатарських зв'язків, а також повноцінну історію татарського народу, ще треба написати.

Кримські татари вбачають в Україні, її народі, єдину надію у вирішенні своїх проблем. І на підтвердження цього наведемо уривок із заяви, яку було виголошено на одному з мітингів: "Ми віримо Україні, яка впродовж століть боролася за свою свободу й незалежність та нарешті досягла цього. Ми впевнені, що така волелюбна держава, яка поклала мільйони кращих своїх синів і дочок на вівтар свободи, не стане на заваді національному самовизначенню іншого народу"²².

¹ Національні меншини України у XX ст.: Політико-правовий аспект. - К., 2000. - С.179.

² "Совершенно секретно! Только для командования": Документы и материалы. - М., 1967. - С. 104.

³ Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. - М., 1992. - С.269.

⁴ Там само. - С.270.

⁵ Большая советская энциклопедия. - М., 1937. - Т.35. - С.307.

⁶ Усов С. Население Крыма за 150 лет в связи с экономикой края // Крым. - 1928. - №1. - С.67.

⁷ Марков Е. Очерки Крыма: Картины крымской жизни, истории, природы. - СПб., 1902.

- ⁸ Санин Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. - М., 1987.
- ⁹ ЦЦАГО України. - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 582. - Арк. 81.
- ¹⁰ Зінченко Ю. Кримські татари. Історичний нарис. - К., 1998. - С. 109.
- ¹¹ Там само. - С. 105.
- ¹² Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. - Львів, 1996. - С. 221.
- ¹³ Очерки истории Крымской областной партийной организации. - Симферополь, 1981. - С. 223, 243.
- ¹⁴ Підраховано за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. - М., 1974.
- ¹⁵ Кримські татари. 1944 - 1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. - К., 1995. - С. 34.
- ¹⁶ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. - К., 2000. - С. 239.
- ¹⁷ Там само. - С. 240.
- ¹⁸ Там само. - С. 285.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. - С. 326.
- ²¹ Там само.
- ²² Зінченко Ю. Назв, праця. - С. 129.

Резюме

У статті розглядається історична доля кримських татар від приєднання півострова до Росії до сьогодення, наслідки депортації, проблеми адаптації в умовах незалежної України.

The Crimean Tatars historical fate from the ancient times to contemporaneity, as well as the deportation consequences and adaptation problems in the conditions of the independent Ukraine are being scrutinized in the article.

А.О.Науменко (Київ)

ДЕРЖАВНИЙ ІНСПЕКТОРАТ ТА ЙОГО УЧАСТЬ У РОБОТІ З ОСОБОВИМ СКЛАДОМ АРМІЇ УНР

В історії визвольної боротьби українського народу за власну державність 1917 - 1921 рр. залишається багато питань, котрі ще не вивчені вітчизняною історичною наукою. Одним з них є діяльність державної інспектури в українській армії у 1919 р., яка посіла досить своєрідне місце в системі виховання особового складу військ, у забезпеченні його політичної благонадійності.

Політичні заколоти, до котрих частково залучалися й окремі військові частини та з'єднання, свавілля з боку деяких військових керівників спонукали уряд УНР до посилення державного контролю за українською армією. З цією метою впроваджувалася державна інспектура. 13 травня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила закон "Про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях УНР"¹. Державні інспектори запроваджувалися в усіх військових частинах, а їх діяльність регламентувалася спеціальним положенням. До складу цієї інституції входили державні інспектори органів управління Дієвої армії та військових частин і з'єднань. До них висувалися такі вимоги: "Інспектором може бути лише особа, знайома з військовими справами, виключно українського походження, високої національно-патріотичної свідомості, морально не заплямована"².

На інспекторів покладалося досить широке коло завдань, основними з яких були: стежити за своєчасним і точним виконанням наказів КОМандуван-

^М 0130-5247. Укр. іст. журн., 2004, МЗ _____ 73

ня, запобігати й знищувати демагогічність, саботаж, розпусту, пияцтво, мародерство, грабіжництво та недбале ставлення до служби, стежити за політичним настроєм козаків і старшин та вживати всіх заходів, аби військові частини були національно виховані. Про весь ворожий та непевний елемент державні інспектори мали інформувати своє керівництво, налагоджувати просвітню й культурну роботу у військових частинах і піклуватися про розвиток національної свідомості вояків. З цією метою державні інспектори влаштовували лекції й проводили бесіди, а також організовували книгозбірні, читальні, драматичні гуртки³. Відтак проведення виховної роботи у військах покладалося на державних інспекторів, які контролювали діяльність культурно-освітніх органів та підлеглих їм інспекторів.

Державні інспектори не мали дисциплінарної влади щодо тих військових частин, до котрих вони були призначені, але мали право опротестовувати стягнення, накладені командирами на підлеглих. Під час бойових дій державні інспектори мусили бути на фронті й допомагати командирам своїх військових частин. У чому саме полягала така допомога, керівні документи не розкривають, що створювало значні незручності в управлінні діями частин та підрозділів. Державний інспектор разом з командиром військової частини відповідав за її бойову готовність⁴.

Щодо роботи з командним складом, то від державних інспекторів вимагалося працювати в тісному контакті з командирами, тому будь-яке невинправдане загострення відносин розглядалося як дезорганізація армії й невідповідність інтересам держави.

Викладені у згаданому вище законі завдання, права й обов'язки інспекторів мали надто загальний характер, порядок відносин інспекторів з іншими посадовими особами регламентувався нечітко, роль і місце у військах самих інспекторів не були остаточно визначені. Тому організація діяльності цих посадових осіб вимагала значної конкретизації, а керівні документи - ґрунтовного доопрацювання.

Виходячи з цього, 15 вересня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила "Статут Державного інспекторату армії УНР". Цей документ порівняно з попереднім законом був більш досконалим. Зокрема в ньому зазначалося, що Державний інспектор є представництвом уряду УНР в армії, а його завданням є "зміцнення будівництва армії і її виховання в демократичному духові і в напрямку української республіканської державності"⁵.

На чолі Державного інспекторату стояв головний державний інспектор, якого призначала Рада Міністрів УНР. Інспектори призначалися до окремих частин та з'єднань і підлягали відповідно інспекторам вищого рівня (полковий - дивізійному, дивізійний - корпусному і т.д.). Командирам частин інспектори по службі не підлягали, але як ті, так й інші зобов'язані були зберігати "обопільний престиж"⁶. Державні інспектори не мали права втручатись у діяльність командирів частин і з'єднань, у питання управління військами під час бойових дій, але командири зобов'язані були інформувати інспекторів про їх хід. Обов'язком інспекторів було - боротися з державною зрадою, антидержавною й антиурядовою агітацією, дезертирством, порушенням військової дисципліни, невиконанням службових обов'язків або недбалім ставленням до них, стежити за політичною благонадійністю особового складу, зміцнювати дисципліну серед старшин і козаків, проводити культурно-просвітню та інформаційну роботу⁷.

Права інспекторів були також досить широкими. Зокрема вони могли припиняти чинність протизаконних наказів, усувати з посад осіб, які підозрювались у злочинах, опротестовувати вироки військових судів. Усі кадрові питання узгоджувалися з інспекторами⁸.

Таким чином, "Статут..." був керівним документом, який більш чітко регламентував діяльність інспекторів, визначав порядок їх підлеглих, права й обов'язки, а також відповідальність.

До "Статуту..." додавалася "Загальна інструкція ...", яка роз'яснювала його положення. У ній, зокрема, наголошувалося, що всі державні інспектори повинні знати, що вони є не представниками влади, а представниками при військовій владі. Державного інспектора не можна було порівнювати з більшовицьким комісаром при армії, який був представником радянської влади в Червоній армії. Щодо військової дисципліни в інструкції зазначалося, що вона в армії УНР слабка і її необхідно впроваджувати повільним, еволюційним шляхом, але разом з тим рішуче. За порушення дисципліни вимагалося покарання. В окремих випадках такі кари мали оголошуватися наказом по військовій частині з виховною метою. У ній також вказувалося, що кожний окремий випадок необхідно спеціально розібрати з урахуванням обставин, за яких він відбувся.

Інструкція не обходила і такий важливий напрям, як робота зі старшинським складом. Адже державні інспектори призначалися перш за все з метою контролю за діяльністю командирів і начальників, їх політичною благонадійністю. Інструкція вимагала мати список старшин, стислі характеристики з їх біографією: участь у бойових діях, поведінка в умовах повсякденної діяльності військ, ставлення до підлеглих, населення, участь у громадському житті, де й коли відзначився або зганьбив себе. Державний інспектор заводив у себе атестаційну книгу, в яку заносилися різні відомості про кожного старшину. Це допомагало визначити рівень політичної благонадійності особового складу частин і підрозділів та напрями роботи по його підвищенню. Збирати такий матеріал дозволялося офіційним і неофіційним шляхом⁹.

Інструкція за своїм обсягом досить велика, містить вимоги й щодо організації виховної роботи та інших важливих сторін діяльності військ. Характерною її рисою є те, що вона має роз'яснювальний характер стосовно окремих положень "Статуту..." і є документом, що спонукає посадову особу (державного інспектора) до творчої діяльності й виваженого підходу в роботі з людьми. Керівні документи надавали величезні повноваження інспекторам і робили їх надзвичайно впливовими фігурами у військах. Завдяки їх діяльності обмежувалося свавілля окремих військових керівників, захищалися права людини в армії. Ця служба була, певною мірою, незалежною від військової влади, контролювала її від імені уряду й обмежувала командирів у їх протизаконних діях.

Таким чином, для діяльності державної інспектури була підготовлена достатня нормативно-правова база, яка в цілому створювала умови для роботи зі старшинським складом і козаками та проведення у військах державної політики УНР.

На посаду головного державного інспектора було призначено полковника В.Кедровського, а його помічником - І. Романченка¹⁰. Власне В.Кедровський і запропонував головному отаману військ УНР С.Петлюрі запровадити у військах інспектуру, а потім і очолив її.

Державна інспектура активно працювала, особливо під час походу об'єднаних українських армій на Київ улітку 1919 р. Архівні документи значною мірою розкривають характер роботи цієї установи. У наказі № 25 від 27 липня 1919 р. зазначалося, що окремі військовослужбовці армії УНР допускали публічну критику урядових рішень і наказів командування, агітацію на користь різних політичних партій і рухів. У зв'язку з цим головний державний інспектор вимагав проводити політичну інформацію для особового складу військ лише силами державних інспекторів. Крім того, їм ставилося за-

вдання пильно стежити, щоб у частинах і штабах не допускалася ворожа УНР і уряду агітація, не обговорювалася прилюдно доцільність тих чи інших урядових розпоряджень. Усі особи, що дозволяли собі антидержавні висловлювання прилюдно, віддавалися під надзвичайний суд, як за ворожу агітацію проти УНР її.

В умовах важкої війни такі заходи були дуже доречними, оскільки створювали умови для виконання військами бойових завдань, сприяли згуртуванню військових колективів навколо ідеї збройної боротьби за державну незалежність, виключали шкідливу ворожу агітацію серед старшин і козаків української армії. Так зміцнювалася дисципліна й правопорядок у військах. Ця робота значною мірою впливала на свідомість старшин і козаків армії УНР. Нестабільна ситуація під час бойових дій вимагала рішучих заходів і дієвої роз'яснювальної роботи з особовим складом армії УНР.

Наступ українських військ проти Червоної армії розвивався успішно, армія УНР поступово визволяла окуповану більшовиками українську територію, що переходила в підпорядкування УНР. 2 серпня 1919 р. був виданий наказ № 5, в якому зазначалося, що українська армія з великим успіхом веде наступ, але ворожі агітатори провокували мирне населення, прикриваючись іменем воєнків армії УНР, що більшовики, відступаючи, залишали в тилу української армії своїх агентів, завданням яких було всіма засобами дезорганізувати тил УНР¹². Державні інспектори, як видно з цього наказу, отримували відповідальні завдання щодо організації протидії підривної роботі з боку ворогів УНР. Від них вимагалось широко роз'яснювати козакам і старшинам усю шкідливість для справи боротьби за державність негідних і жорстоких учинків проти мирного населення й застерігати війська від провокацій. У разі порушення спокою в частині та допущення грабунків і погромів відповідальність покладалася не тільки на командирів частин, а й на державних інспекторів¹³. Здійснення цієї роботи вимагало від останніх ґрунтовної фахової підготовки, глибоких теоретичних знань і виваженого підходу до вирішення цілого комплексу складних невідкладних питань.

Тогочасні українські політичні діячі позитивно оцінювали створення такої інституції в українській армії. На їхню думку, державна інспектура допомогла в приборканні отаманщини, боротьбі з єврейськими погромами та зміцненні військової дисципліни й правопорядку у військах. Про це, зокрема, писав І.Мазепа, порівнюючи цей захід з іншими, що мали місце у світовій історії. Він уважав, що інститут військової інспектури було утворено під впливом надзвичайних обставин тієї доби. В умовах громадянської війни, коли все старе ламалось, а нові ідеали як соціального, так і національного життя були ще для багатьох учасників боротьби неясними й тільки формувалися, без військової політичної інспектури не можна було обійтися. Ця інституція виправдала себе під час багатьох революцій.

Як відомо, військові комісари відіграли визначну роль під час французької революції. Так само політичні комісари в армії російських більшовиків значною мірою сприяли воєнним успіхам більшовицької влади. Немає сумніву, що й українська військова інспектура відіграла певну позитивну роль у боротьбі за державність. Можна сміливо твердити, що в українському війську було приборкано отаманщину й сваволу значною мірою завдяки військовій інспектурі. Після створення останньої в армії УНР уже не було заколотів, подібних до авантюри отамана Оскілка, або таких зрадницьких учинків, як передача полякам Луцька¹⁴. Впровадження в армії УНР державної інспектури позитивно оцінював П.Христюк¹⁵. На потребі "ввести в армію інститут політичних комісарів" наполягав і голова Директорії УНР В. Винниченко¹⁶.

Проте переважна більшість військових керівників зустріла державну

інспектуру негативно. Насамперед вони вбачали в цьому значне обмеження своїх владних повноважень. У взаємовідносинах командирів частин і з'єднань та інспекторів надто часто виникали непорозуміння, що інколи переходили у відкриту ворожнечу. З метою виправлення становища та координації основних зусиль командирів і державних інспекторів проводилися спеціальні з'їзди. Зокрема такий з'їзд планувалося провести 9, 10 липня 1919 р.¹⁷

Значним кадровим і організаційним прорахунком організаторів державної інспектури було те, що на посади інспекторів призначалися люди без врахування їх ділових, професійних і моральних якостей. Так, більшість з них були абсолютно незнайомі з теоретичними основами військової справи й не мали досвіду службової діяльності. На практиці вони виявилися не стільки провідниками державної політики УНР, скільки політики тих політичних партій, які вони представляли. Відповідно інформаційно-пропагандистські заходи, здійснювані ними, більше відповідали партійним інтересам, а не вимогам уряду, командування армії та потребам військового часу.

Саме ці обставини сприяли розвитку негативного ставлення до інспектури з боку командирів військових частин. Про це у своїх працях писали О.Вишнівський, М.Капустянський, О.Удовиченко¹⁸. Виходячи зі своїх власних спостережень, вони досить красномовно, хоча зі значною долею суб'єктивізму, показують діяльність державних інспекторів. Значну увагу висвітленню цього питання приділив О.Вишнівський. На його думку, державна інспектура була зайвою структурою в армії, тому що "старший командний склад нашого війська був майже цілковито свій. Його не треба було примушувати до праці на користь України, бо українська старшина воювала не з примусу, а зі свідомого почуття національного обов'язку. Командири наших частин користалися цілковитим довір'ям своїх підлеглих. Часом зміна командира частини була рівнозначна зруйнуванню частини"¹⁹.

Спробуємо з'ясувати, кого власне призначали на посади державних інспекторів. О.Удовиченко свідчить, що майже всі вони – молоді люди, замасковані уніформою під військовиків. Минуле прибулих залишалося невідомим, усі вони були ставлениками тих чи інших партій, що перебували в Кам'янці-Подільському, уникаючи участі в бойових діях²⁰. Найбільш вичерпну характеристику подає О.Вишнівський: "Були це хоч і українські патріоти, але дуже молоді і недосвідчені люди, або вузькі партійці, для яких інтереси партії стояли понад інтересами Української держави, або просто люди, що в посаді державного інспектора бачили єдину можливість і українцем бути (...), і за Україну кров не проливати"²¹. На посади державних інспекторів принципово не призначали кадрових старшин, мотивуючи це браком у них відповідної підготовки. Але серед самих працівників інспекторату було багато таких, які добре не володіли українською мовою, не мали закінченої освіти та військової підготовки. Серед них зустрічалися навіть колишні дезертири. Однією з найважливіших підстав для призначення на посаду державного інспектора, як бачимо, була належність до лівих політичних партій.

Величезною помилкою державного керівництва було те, що воно не створило навіть короткотермінових курсів для навчання майбутніх інспекторів, наслідком чого була їх майже цілковита безпорадність у роботі у військах. Підбір кадрів здійснювався надто поверхово й нерозбірливо, а це призводило до того, що на таку відповідальну роботу потрапляли випадкові особи, які не мали нічого спільного з військовою службою. Відтак державна інспектура була приречена на негативне ставлення до неї й безславний кінець, що настав наприкінці листопада 1919 р., коли вона остаточно припинила своє існування.

Варто зазначити, що мемуаристи не наводять позитивного прикладу діяльності працівників інспекторату, що свідчить про суб'єктивність, тен-

денційність і упередженість з їхнього боку, адже працівники цієї структури в повному складі не могли бути абсолютно бездіяльними та зайвими в армійському середовищі. М.Капустянський, у цілому погоджуючись з тим, що інспектура була непотрібною у військах УНР, усе ж називає декілька прізвищ, котрі на його думку, залишили позитивний слід в діяльності державної інспектури: Кедровський, Романченко, Олексіїв та ін.²².

Таке становище не могло не хвилювати керівництво державного інспекторату. 29 жовтня 1919 р. головний державний інспектор полковник В.Кедровський видав "Таємну інструкцію до державних інспекторів"²³. У ній аналізувалися умови, в котрих була створена ця інституція, її мета й завдання.

Державна інспектура із самого початку поставила собі за завдання проіснувати якомога найкоротший період, для чого необхідно було розвинути максимальний темп роботи, щоб довести армію до відповідного стану, коли інспектура буде непотрібна в ній. В інструкції аналізувалися важливі напрями роботи інспекторів в армії та її результати. Зокрема в заслугу поставлено зміцнення військової дисципліни, припинення політиканства. Армію було виведено з-під впливу політичних партій та організацій, підвищено авторитет старшинського корпусу. Але в подальшому, на думку В.Кедровського, інспектура повинна була перейти в нову стадію своєї роботи, тобто до піднесення культурного рівня вояків. Добре розуміючи важливість такої роботи, В.Кедровський намагався за рахунок можливостей державної інспектури організувати в армії культурно-освітні відділи й таким чином трансформувати інспекторів у культурно-освітніх працівників та пристосувати їх роботу до реальних потреб військ. В інструкції з цього приводу наголошувалося на тому, що армія повинна бути висококультурною, національно-свідомою, дисциплінованою, бо лише така армія спроможна вести довгу й активну боротьбу, а особливо армія недержавного народу, що почала боротьбу за здобуття державності. Тому державна інспектура повинна, "позбавившись контрольних функцій в армії, залишитися на культурно-національній та освітній праці в війську"²⁴.

В тодішніх умовах для збереження державної інспектури це був єдино правильний вихід. Але із самого початку ця інституція не могла остаточно знайти свого місця у військовій організації УНР. І хоча В.Кедровський відзначав позитивний вплив діяльності інспекторів на загальну ситуацію в українській армії, усе ж державна інспектура свого призначення не виправдала.

Спробуємо дати відповідь на питання, чому саме?

По-перше, утворюючи державну інспектуру, лідери УНР неправильно визначили її статус в армії. Зробивши державних інспекторів представниками уряду у військах, їх фактично протиставили військовій владі - командирам і начальникам, чим посилили антагонізм між ними та непопулярність державних інспекторів серед військових.

По-друге, перш ніж призначати на посади інспекторів, не було здійснено ретельного кадрового відбору працівників для цієї роботи. До уваги не бралися ділові якості призначуваних, їх освітній рівень та загальна військова підготовка. Насамперед враховувалася належність до соціалістичних партій, вимоги керівних документів при цьому ігнорувалися.

По-третє, не було організовано навчання кадрів для інспектури, у результаті чого її працівники виявилися невідповідними для роботи у військах.

Необхідно визнати, що в тодішніх умовах така інституція була потрібна в армії УНР і в разі всебічного вирішення організаційних питань могла б ефективно здійснювати виховну роботу з особовим складом українських військ.

Частково ці прорахунки було враховано в подальшому, коли в 1920 р. в

армії УНР було створено культурно-освітні відділи, які стали складовою частиною військового управління й порівняно з державною інспектурою більш успішно й якісно здійснювали виховну роботу з особовим складом частин і підрозділів української армії.

- ¹ ЦДАВО України. - Ф.1078. - Оп.4. - Спр.1. - Арк.54.
- ² Там само.
- ³ Там само. - Арк.54 зв.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Там само. - Арк.234.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само. - Арк.236, 237, 238.
- ¹⁰ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917 - 1921 рр. - Т.1. - Мюнхен, 1951. - С196.
- ¹¹ ЦДАВО України. - Ф.1078. - Оп.4. - Спр.1. - Арк.136.
- ¹² Там само. - Арк.200.
- ¹³ Там само. - Арк.201.
- ¹⁴ Мазепа І. Назв, праця. - С 197.
- ¹⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції.- Т.3.- Прага, 1921. - С124.
- ¹⁶ Винниченко В. Відродження нації. - Т.3. - Київ, Відень, 1920. - С186.
- ¹⁷ ЦДАВО України. - Ф.1078. - Оп.30. - Спр.8. - Арк.1.
- ¹⁸ Вишнівський О. До історії "синіх" і "залізних" // За державність (Варшава).1937. - № 7; Капустянський М. Похід українських армій на Київ - Одесу у 1919 р. - Мюнхен, 1946; Удовиченко О. Третя залізна дивізія. Матеріали до історії війська УНР.- Т.1.- Нью-Йорк, 1971.
- ¹⁹ Вишнівський О. Назв, праця. - С.86-90.
- ²⁰ Удовиченко О. Назв, праця. - С.167-168.
- ²¹ Вишнівський О. Назв, праця. - С.87.
- ²² Капустянський М. Назв, праця. - С.131.
- ²³ Кедровський В. Таємна інструкція до державних інспекторів // За державність (Варшава). -1938. - № 9. - С.238.
- ²⁴ Там само. - С.239.

Резюме

У повідомленні розглядаються особливості діяльності Державної інспектури в армії УНРу 1919р.

The peculiarities of the State Inspections activity in the UNR (Ukrainian National Republic) army in 1919 are being examined in the report.

А.С.Чайковський (Київ)

**З ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОЇ РОЗВІДКИ
ТА РАДЯНСЬКОЇ КОНТРРОЗВІДКИ (1941 - 1945 рр.)**

Таємна війна, крім її загальновідомих цілей і завдань, способів і методів ведення, історично супроводжується різними хитрощами та маскуванням. Останнє рівною мірою притаманне як "благородній розвідці", так і "нищому шпигунству". Багато хто чув знамениту легенду про троянського коня. 10 років безуспішної облоги греками Трої і лише один хитрий хід, підказаний Одисеєм, приніс їм очікуваний успіх. Воєначальник древності карфагенець Ганнібал, який неодноразово перемагав римські армії протягом II-ої Пунічної війни (218 - 201 рр. до н.е.), успіхом був зобов'язаний не тільки собі як талановитому полководцю, але багато в чому шпигунам і наглядачам. Натягнувши перуку і начепивши фальшиву бороду, він сам іноді проникав у римський стан¹.

Маскування агентів з часом стало дедалі частіше використовуватися не тільки з військовою метою, але й у боротьбі зі злочинністю. Історії відомо багато прикладів, коли для одержання бажаних результатів правоохоронні й каральні органи застосовували його у все ширших масштабах.

"Маса всіляких злочинів вчиняється щоденно у нас в Росії", - писав свого часу колишній начальник харківської розшукової поліції В. фон Ланге. Розповідаючи про пошук і затримання одного зі злочинців, він згадував: "...Переодягнувшись у костюм чорнороба, я вимадав собі чорним порошком обличчя, шию і руки, щоб бути схожим на робітника-вугільника, і, взявши револьвер, попрямував у нічліжний притулок..."².

Особливої ваги набула розвідка й контррозвідка під час Другої світової війни і насамперед на радянсько-німецькому фронті.

"Цілком таємно. Циркулярно.

Народним комісарам внутрішніх справ союзних і автономних республік, начальникам УНКВС країв і областей, - інформував у січні 1942 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР, комісар держбезпеки 3-го рангу Богдан Кобулов. - Направляємо для орієнтування випуску із запитальника німецької розвідки для агентури, яка закидається в тиллові райони Радянського Союзу, захопленого при розгромі однієї з частин німецької армії. В процесі щоденної агентурно-оперативної роботи з виявлення шпигунської мережі противника оперативному складу органів НКВС необхідно мати на увазі цей документ і осіб, які виявили інтерес до викладених у ньому питань, брати в активну агентурну розробку"³.

Інтерес нацистських спецслужб був різноспрямованим: мобілізаційні можливості країни; робота військової промисловості, зокрема, чи здатна вона постачати Червоній армії озброєння й спорядження і в якій кількості, її вузькі місця; ефективність праці евакуйованих заводів і фабрик; становище з харчуванням робітників; запаси вугілля, коксу і заліза на Уралі та в Кузнецькому басейні, нафти між Волгою і Східним Сибіром та ін. Особливим пунктом вважалися питання про можливість ведення СРСР хімічної війни, а саме: потужність підприємств хімічної промисловості; чи достатньо захищені радянські війська від застосування отруйних речовин; чи можливе застосування останніх з їх боку і т.п.⁴

Для виконання цих та інших завдань спеціальні органи Німеччини та її союзників направили в глибокий тил нашої країни і прифронтову смугу десятки диверсійно-розвідувальних груп і сотні агентів-одинаків. Їх кількість у 1941 р. порівняно з 1939 р. зросла в 14 разів. У реальному обчисленні це становило кілька тисяч чоловік. Основи підривної роботи забезпечувала розвідувально-контррозвідувальна служба вермахту - абвер.

Серед інших спецслужб і каральних органів, які діяли в армії і на окупованій території, в т.ч. України, знаходились також "Цепелін", "Зондерштаб Росія", відділи військової розвідки при штабах частин і з'єднань "І Ц", групи фронтового гестапо в особі таємної польової поліції (ГПФ), команди поліції безпеки і СД, загони польової жандармерії та багато інших⁵.

Залежно від ситуації вони застосовували як загальні, так і специфічні форми й методи шпигунства і диверсій, добирали виконавців, визначали райони їх дислокації, ставили ті чи інші завдання. Головним залишалось одне: завдати максимально більших втрат противнику.

У нашій розповіді ми зупинимося лише на одному напрямі їх діяльності - масуванні, тобто використанні радянської військової і спеціальної форми, підробних документів, нагород, морально-психологічній підготовці агентів тощо. Дані виверти з часом не стали великою таємницею для НКВС, його особливих відділів, а пізніше - органів НКДБ і "Смершу".

Загальні атрибути маскування "довіrenих осіб" ворога (національність, мова, одяг тощо) диктувалися районом дій, які намічалися, наявністю чи відсутністю на території воєнного стану, складом населення, багатьма іншими факторами. В глибокий тил вони вирушали з певною легендою, під виглядом біженців, евакуйованих або спеціалістів. Відповідною була й екіпіровка. Інша ситуація складалась у прифронтових смугах. Повагу спецслужб тут мала форма НКВС, працівників міліції, пожежників, залізничників, командирів і молодшого начскладу армії та флоту, співробітників НКДБ і "Смершу".

Для особливо цінних агентів перевага віддавалася форменому одягу НКВС - НКДБ. Поява їх у відповідному вбранні, на думку ворожих розвідцентрів, і, треба зазначити, не безпідставну, повинна була викликати у населення, військових патрулів, представників військових підрозділів охорони тилу, територіальних правоохоронних структур якщо не повагу, то відповідну довіру. Військова форма, найчастіше польова командирська, використовувалася для дій поблизу лінії фронту. Мотивація полягала в тому, що агенти і диверсанти прагнули нічим не виділятися серед маси військово-службовців, які направлялися на передову, в тил на переформування, в медсанбат у зв'язку з пораненням та ін. Прикриттям служили розпорядження про відрядження з метою виконувати нібито завдання трофейних, саперних, санітарних та інших команд.

Розвідцентри пильно стежили за всіма змінами в радянському форменому одязі, спорядженні та озброєнні, натаскували своїх підопічних у знанні військових та спеціальних статутів, насамперед внутрішнього, караульного, дисциплінарного й стрійового. Скрупульозність і педантичність німців іноді з ними ж недобре жартували. Так, взимку 1942 р. у прифронтовій смузі Брянського фронту відділення, що входило до складу військ з охорони тилу, затримало п'ятьох осіб. Вони мали повну екіпіровку фронтового бійця - фляги, протигаз, саперні лопатки, озброєння й спорядження. "Парад" їх і підвів, їх затримали, запідозривши в дезертирстві. Як виявилось, марно. Фляги й протигазні коробки "червоноармійців" були заповнені вибухівкою. У речових мішках виявили детонатори, гранати, боеприпаси, інші речі диверсантів⁶.

Німці вдавалися й до інших прийомів. На одному з великих залізничних вузлів України всі, в тому числі й охорона, звикли до щоденної появи в брудному одязі зі скуповдженим волоссям божевільної жінки. Нещасна шукала серед солдатів свого загиблого сина. Невідомо, скільки б тривали її "пошуки", якби не пильність одного з контррозвідників. Він помітив таку особливість: божевільні очі ставали уважними при проходженні літерних військових ешелонів. Решта була справою техніки. "Божевільна" виявилася німецьким резидентом, якого давно розшукували, до того ж ... чоловіком.

Даний спосіб маскуваня, судячи з усього, фронтовим абверівським командам сподобався. Широке його застосування їх і підвело. Адже чужий досвід також вивчався. Генерал-майор запасу К.Ф.Фірсанов (колишній начальник Орловського обласного управління НКВС) згадував: "Місто Єлець, де, крім цивільних установ, розташовувалося багато військових штабів і складів, дуже цікавило німецьку розвідку, і вона не раз намагалася закинути до нас своїх шпигунів. Тут з'явився зовні безневинний, ненормальний чоловік. Брудний, зодягнений у розірвану сорочку й щось таке, що віддалено нагадувало брюки, бубонячи собі під ніс, він вештався по місту з виглядом найповнішої байдужості. Міг з явним задоволенням йти посеред шляху по коліно в багнюці, хоч поруч був тротуар. "Контужений" - визначили жалісливі городяни. Однак наші чекісти встановили за ним нагляд. Виявилося, що цей "контужений" направлений німцями для збору даних про війська і штаби в районі Єльця та його околицях..."⁷.

Важливе місце в екіпіровці агентів і диверсантів займали радянські знаки доблесті. В перший період Великої Вітчизняної війни кількість нагороджених, навіть тих, хто тривалий час перебував у діючій армії, була невеликою. Медаль, а тим більше орден на грудях, свідомо і підсвідомо викликали в оточуючих повагу. Невипадково полювання за нагородами з боку ворога стало планомірним. Спеціальні команди забирали їх у вбитих, поранених, а також у полонених.

Створюючи вивідувачам "героїчний образ", нацистські розвідоргани стали чіпляти їм, замість справжніх нагород, підробки. Останнє пояснювалося двома причинами: відсутністю достатньої кількості орденів та медалей, а найголовніше тим, що в них були дорогоцінні метали. Так, медалі "XX років Робітничо-Селянської Червоної Армії", "За відвагу", "За бойові заслуги", орден Червоної Зірки, Слави III ст. були срібними. При виготовленні орденів Леніна, Червоного Прапора, Вітчизняної війни і Слави I та II ст. використовувалися платина, золото і позолочене срібло. Дорогоцінних металів (платина, золото) в ордені Леніна було 45,5 г, Червоної Зірки (срібло) - 37,6 г, медалях "За відвагу", "За бойові заслуги" (срібло) - відповідно 29,2 та 21,68 г.

З огляду на це спеціалісти з абвера і СД вирішили самі налагодити виробництво радянських нагород. Виняток робився тільки для особливо надійних кадрів - їм видавались оригінали. Наприклад, агенту Шилу, якого під виглядом "майора" "Смершу" Таврина направили в Москву для здійснення терористичного акту проти радянського керівництва, на груди начепили Золоту Зірку Героя, орден Леніна, інші високі нагороди СРСР.

У гітлерівській Німеччині, особливо на завершальному етапі війни, було досить "легке" ставлення до виготовлення й власних відзнак. Перемагали розважливість і практицизм. Перетворені за бажанням Гітлера з нагород територіальних, удільних держав на загальнонаціональні, маючи в основі зовнішнього оформлення символіку (атрибутику) нацистів (свастику, червоний, білий і чорний кольори), нагороди і нагороджувальна система Німеччини до початку Другої світової війни в цілому дістали завершеного вигляду. Найвищою військовою нагородою рейху вважався лицарський хрест (носився на шії на спеціальній стрічці), з чотирма його різновидами: з дубовими листками; дубовими листками і мечами; дубовими листками, мечами і діамантами; золотими дубовими листками, мечами і діамантами.

Складався хрест з трьох частин: залізної основи, лицьової і зовнішньої рамок. Власне оправа була срібною, а пізніше - з так званого "німецького срібла", тобто сплаву міді, цинку та нікелю. В кінці війни чимало хрестів містили лише цинк. Основа ордену виготовлялася з чистого заліза, а для нагородження моряків, які перебували в умовах морського клімату, - з чорної латуні. Що ж до більш високих ступенів нагород, то загальна вага їх додаткової конструкції (спеціальна застібка над хрестом - золоті дубові листки, мечі, діаманти) дорівнювала лише 2,7 карата, близько 8 г золота або 18 г позолоченого срібла. Враховуючи, що кількість нагороджених останніми орденами чотирьох ступенів становила трохи більше тисячі чоловік (від загального числа нагороджених лицарським хрестом 8,5 тис.), витрати дорогоцінних металів були незначними.

Ще простіше виготовлялися інші нагороди - Німецький хрест ("Східна зірка"), Іспанський хрест тощо. В їх основі - бронза, мідь і "німецьке срібло".

І зовсім примітивно робили медалі і нагрудні (нарукавні) знаки. Основа цих нагород у більшості була пустотілою, штампувалися вони з металевого листа. Лише інколи їх виготовляли з бронзи і навіть позолоченими або посрібленими.

Але були й винятки. Так, нагрудний знак "За участь у рукопашному бою" мав два варіанти - бронзовий і золотий. Якщо перший виготовлявся з цинку

або алюмінію, то другий - з томпаку. Кавалерами золотої версії стали Гітлер, Гімлер і Гудеріан.

Досвід німецьких спецслужб з підроблення радянських нагород і документів без уваги не залишився. Вивчав його оперативно-технічний відділ "Б" НКДБ СРСР, який спеціалізувався також на експертизі почерків, здійсненні радіорозвідки, контррозвідки та ін. Тут же виготовлялися документи для радянських розвідників-диверсантів, зокрема М.І.Кузнецова, що діяв в окупованих районах Західної України під виглядом обер-лейтенанта (капітана) Пауля Зібєрта⁸.

У липні 1944 р. під загальноприйнятим грифом "Цілком таємно" нарком держбезпеки СРСР комісар ДБ 1-го рангу В.Меркулов затвердив "Матеріали з розпізнання підробних орденів і медалей СРСР, які виготовляються німецькою розвідкою". Документ у вигляді збірника був надісланий на адресу наркомів держбезпеки і внутрішніх справ союзних і автономних республік, начальників крайових і обласних управлінь НКДБ і НКВС, управлінь контррозвідки "Смершу" НКО СРСР, інших спеціальних органів. Зберігати його мали у вогнетривкій шафі, видавати на руки керівному й оперативному складу, співробітникам, які безпосередньо перевіряли документи, під розписку із занесенням у спеціальний журнал видачі. При загрозі захоплення противником збірник повинен бути знищений і складений відповідний акт.

У документі зазначалося: "Німецька розвідка засилає в наш тил свою агентуру під виглядом командирів і бійців Червоної армії, забезпечуючи цю агентуру для її прикриття відповідною формою, фіктивними документами, а в ряді випадків підробними орденами та медалями СРСР. На сьогодні завершено вивчення відібраних у німецької агентури орденів і медалей... Виявилося, що у своїй більшості вони є не справжніми, а підробленими. Ознаки підробних нагород можуть бути відносно легко встановлені, що дає додаткові можливості щодо перевірки осіб, які підозрюються в належності до німецької розвідки, і в справі викриття ворожої агентури..."⁹.

Тут же наводились ознаки підробки таких орденів, як орден Леніна, Червоної Зірки, медалей "За відвагу", "За бойові заслуги", "За оборону Сталінграда" з колодками для стрічок, які найчастіше вилучались у агентів і диверсантів. При вилученні нагород перевірку рекомендувалося здійснювати за ознаками, наведеними у збірнику, причому увагу звертати на основні особливості, а потім розглядати другорядні. "Відносно кожного ордена і медалі, - підкреслювалося в документі, - наведено опис справжніх і, паралельно, підробних зразків, причому для полегшення розпізнавання підробки виділено ознаки фіктивних зразків, які найлегше виявляються"¹⁰.

Як же виглядали підробні нагороди? Орден Леніна виготовлявся з позолоченого срібла. Кріпильний механізм не відповідав оригіналу. Червона емаль (на прапорі) і платинове погруддя (сірий колір) різнилися від оригіналу як за якістю, так і за відтінком. Основними ж ознаками були: літери у слові "Ленін" - ширші, загорнутий кінець прапора більше і значно пологіше загнутий; кінці колосків довші; погруддя за малюнком відрізнялося від оригіналу (плечі, вухо, ніс, борідка, борти піджака, краватка); обідок навколо нього був покритий сірою емаллю (на оригіналі - червоною).

Підробна (посріблена) Червона Зірка (вагою 26 - 27,5 г) штампувалася з міді з невеликим додаванням цинку. Крім недоробок, що і в ордені Леніна (кріпильний механізм, колір емалі та ін.), відмінності були у фігурі червоноармійця з гвинтівкою. Абверівці (а підробки, судячи з усього, були їх роботою) замість чобіт одягли його в черевики. Коліно правої ноги мало досить сильний нахил, а приклад гвинтівки був значно більшим. Кисть правої руки практично не видно. Розрахунок був простим: хто у фронтових умовах при-

дивлятиметься до борідки чи краватки Леніна або до взуття червоноармійця?

Підробні медалі "За відвагу" та "За бойові заслуги" (штамповка) містили той же метал, що й Червона Зірка. Їх вага коливалася від 17 до 22 г. Щоб надати їм такого вигляду, ніби вони побували в боях, їх злегка заоксидовували. В деяких випадках останній факт був однією з причин провалу агентів: від носіння срібло на випуклих місцях стиралося й проявлялися жовті місця.

Недбалим було і виготовлення не тільки самих орденів та медалей, а й колодок, стрічок. Вони не відповідали стандарту монетного двору, порушувалася технологія, колір і склад матеріалів. Розбіжності видно і в зображеннях на лицьових сторонах нагород танка і літаків (медаль "За відвагу"), гвинтівки й шаблі ("За бойові заслуги"). В обох випадках обідки були значно ширшими, ніж в оригіналах, порушувався розмір шрифту написів, відрізнялася червона емаль в аббревіатурі СРСР. З усіх фальшивок медаль "За оборону Сталінграда", можливо, найбільш достовірна. Як і оригінал, вона виготовлялася з латуні з додаванням міді.

І все ж основна небезпека для ворожих лазутчиків містилася в підробних документах, які вони не раз змушені були пред'являти при перевірках. Даний процес в умовах війни детально показаний у відомій документальній праці В. Богомолова "В августі сорок четвертого" ("Момент истины"). Досвід оперативної роботи, помножений на вміння використати психологічні прийоми, дали можливість, як випливає з книги, обеззброїти не тільки диверсійно-розвідувальну групу ворога, але й добре законспіровану агентурну мережу.

Кожний військовозобов'язаний, особливо за межами військової частини, повинен був мати досить велику кількість різних документів. Офіцери - посвідчення особи, рядові, сержанти, старшини - червоноармійську книжку, а також розпорядження про відрядження або відпускний квиток; вимоги на військовій перевезення; довідки медичних закладів (після поранення); речову книжку; партійний (комсомольський) квиток і т.д. і т.п. В агентів, згідно з легендою, вони мали відповідати датам у часі видачі, мати підписи посадових осіб, позначки комендатур, печаті, штампи та ін.

В 1941-1942 рр. в умовах відступу армії, величезної маси біженців, евакуйованих та з інших причин надійно захистити тил країни від проникнення диверсантів і шпигунів не вдалося. Не вистачало й досвіду оперативної роботи. Ситуація ускладнювалась і тією обставиною, що посвідчення особи офіцерського складу армії і флоту були виготовлені в десятках друкарень, мали різні розміри, колір обкладинок, якість паперу тощо. Подібне спостерігалось і з документами співробітників НКВС, міліції, інших відомств і установ. Налагодити дійовий контроль у цих умовах було дуже складно. Підробні документи вилучалися й вивчалися лише після затримки агентів. Випадки знешкодження ворога суто з цієї причини були одиничними.

Становище змінилося в 1943 р. Відповідні контролюючі підрозділи набули досвіду, здійснили централізований обмін на нові зразки єдиного типу посвідчень особи і червоноармійських книжок, посилювався контроль.

Не залишився осторонь подій і згадуваний відділ "Б". У травні 1943 р. у світ вийшов перший збірник "Матеріали з розпізнання підробних документів". У ньому було зроблено спробу систематизувати виверти противника в справі виготовлення фіктивних документів, їх основні ознаки, особливості та ін. Увага акцентувалася на головних відхиленнях від оригіналу. Враховуючи, що різновид останніх, як уже згадувалося, був надто великим, запам'ятати всі тонкощі підробок навіть досвідченим оперативникам було важко. Не випадково НКДБ в одній з орієнтировок (грудень 1943 р.) зазначав: "...Слід сказати, що відносно деяких видів документів і, зокрема, військових

(посвідчення особи начскладу, розпорядження про відрядження тощо) німецька розвідка більш широко, ніж досі, використовувала недолік нашого документального господарства, який полягав у відсутності централізації виготовлення бланків найважливіших документів і призводив до наявності величезної кількості різновидів одного й того ж документа, що значно обмежує можливість оперативної перевірки з метою встановлення їхньої справжності. За останні місяці серед документів, відібраних у засланих в наш тил німецьких агентів, встановлено, наприклад, понад 30 різновидів бланків розпорядження про відрядження, причому значна їх частина виготовлена не шляхом фотомеханічного копіювання справжніх зразків, а надрукована за зовсім довільною формою набірним шрифтом. З цієї причини відпадають багато спільних ознак фотомеханічного копіювання документів (зайві штрихи і цятки, спотворення літер і т.п.), які, звичайно, використовуються як ознаки підробки. При відсутності ж обліку всіх різновидів справжніх бланків, які виготовляються нашими друкарнями, зіставлення бланків за спільною їх формою вкрай утруднене і в багатьох випадках неможливе"¹¹.

Констатувалося, що, незважаючи на прорахунки, "досвід застосування першого випуску збірника... оперативними працівниками показав, що він є дійсно корисним допоміжним посібником при перевірці документів. Вміщений у ньому матеріал виявився цілком достатнім для того, щоб з більшою вірогідністю відповісти на питання про те, чи походять досліджувані в кожному конкретному випадку документи від німецької розвідки. Це було, зокрема, перевірено нами в більш ніж 100 випадках аналізу документів у затриманих агентів. У переважній більшості серед них обов'язково знаходились один або кілька описаних у першому збірнику... Доцільність випуску таких збірників підтверджується і тим фактом, що відзначено випадки затримання німецької агентури виключно шляхом перевірки документів з використанням даних, наведених у збірнику"¹².

Один з таких випадків, за участю старшого лейтенанта П.Д.Бабикова (офіцер особливого відділу штабу фронту) і помічника коменданта штабу старшого лейтенанта М.І.Іванова, стався в 1943 р. на Ленінградському фронті. Був затриманий зодягнутий у форму лейтенанта Червоної армії диверсант абверкоманди 204 якийсь І.Савенков, завдання якого полягало в здійсненні теракту проти командуючого військами фронту генерал-полковника Л.Говорова. Подіям передувала розмова, яка відбулася незадовго перед тим між офіцерами:

"- Оскільки ви, Миколо Івановичу, - сказав Бабиков, - відповідаєте за видачу перепусток до приміщення штабу, я хотів би звернути вашу увагу на цей документ.

Він показав Іванову посвідчення особи начскладу РСЧА.

- Що ви можете сказати про нього?

Помічник коменданта уважно роздивився посвідчення:

- Документ як документ.

- А однак він відібраний у засланого на літаку гітлерівського шпигуна. І, виходячи з наявних ознак, виготовлений німецькою розвідкою.

- Вправно зроблено! - вихопилося в Іванова. Діставши з кишені своє посвідчення, він почав звіряти кожне слово з текстом фіктивного документа.

- Як дві краплі води. Ніякої різниці...

- А різниця, проте, є, - сказав Бабиков. - Ось подивіться: на цій сторінці декілька пунктирних ліній, на другій знизу відсутня одна крапка. А на звороті в третьому рядку не відбилася нижня рисочка у літері "Д".

- Згоден, але відразу цих дрібниць і не помітиш.

- Саме на них і потрібно звертати особливу увагу..."

28 травня під час несення служби до Іванова звернувся молодий високий лейтенант з проханням терміново пропустити його до командуючого фронтом, оскільки у нього є надзвичайно важливі розвідувальні дані. Пообіцявши доповісти ад'ютанту командуючого, він попросив лейтенанта пред'явити документи. При ознайомленні і виявилися ознаки підробки, про які напередодні розповідав контррозвідник. У затриманого вилучили "джентльменський" набір диверсанта, у т.ч. в потаємній кишені другий пістолет. У ході розслідування стало відомо: здавшись добровільно в полон, Савенков пройшов індивідуальну підготовку при абверкоманді для виконання спеціальних завдань, в основу яких було покладено індивідуальний терор¹³.

Вивчення підробних документів і пошук контрзаходів проти акцій спецслужб ворога тривали. У вересні 1943 р. вийшов другий аналогічний збірник. Він був присвячений опису печаток та штампів, які використовувалися противником для "освячення" тих же фальшивок. Його матеріали відіграли значну роль у справі пошуку та обеззброєння агентури. Незабаром був виданий третій том. "З часу випуску першого збірника, - зазначали його автори, - пройшло 6 місяців. За цей період накопичилися нові відомості як щодо змін у характері й різновидах підробних документів, які виготовляються німецькою розвідкою, так і стосовно практичного досвіду роботи зі збірником з контролю документів. Ці дані доцільно систематизувати й описати...

Зміни в характері і різновидах підробних документів... для документного оформлення агентури, яку засилають у наш тил, зводяться в основному до такого:

1. Збільшення кількості різновидів одного й того ж документа.
2. Поява нових фіктивних документів.
3. Зникнення з ужитку деяких, описаних у першому збірнику, різновидів фіктивних документів.
4. Деякі якісні зміни у виготовленні німецькою розвідкою підробних документів.

Всі ці моменти будуть більш детально описані у відповідних розділах даного збірника...

Практика роботи зі збірниками показала також, що при описі підробних документів доцільно виділити основні відмінні ознаки, на які контролер (оперативник) повинен звернути увагу під час перевірки документів у першу чергу.

Виділення основної ознаки для кожного документа тим необхідніше, що при більшій кількості різновидів підробок утримати в пам'яті всі відмінні ознаки... дуже важко"¹⁴.

Спецслужби забезпечували агентів фіктивними документами, які були виготовлені не на друкарських бланках, а надруковані на простих листках паперу і навіть рукописні (особливо це стосувалося довідок про поранення та лікування, відпускних свідоцтв тощо). Умовні знаки, інші прикмети втрачали в цьому випадку будь-який сенс. Основними методами визначення підробки став пошук у них логічних помилок, встановлення справжності печаток та штампів. Розвідцентри, які оформляли "липу", для машинопису мали відносно невелику кількість друкарських машинок і осіб, котрі заповнювали підробні документи. Небезспішними були ідентифікація перших і почерку других. Однак ці можливості використовувалися найчастіше за участю відділу "Б".

Через велику кількість інформації, що містилась у збірниках, використовувати їх було непросто. Вирішення проблеми здійснювалося двома шляхами: уніфікацією викривлень в основних фіктивних документах; концентрацією їх в окремому довідковому виданні. На матеріалах кожного із збірників відділ "Б" підготував "Короткі кишенькові довідники з перевірки

документів", які мали всі, хто тією чи іншою мірою був причетний до пошуку агентури, і насамперед співробітники "Смершу", територіальних органів НКДБ і НКВС, військових комендатур та ін. В інструкції до них заступник начальника відділу полковник держбезпеки Палкій, зокрема, зазначав: "Мета довідника - служити посібником для оперативних працівників, які безпосередньо здійснюють контроль документів у поїздах, вокзалах, готелях, на контрольних пунктах і в польових умовах... При перевірці посвідчень особи той, хто перевіряє, крім звичайної загальної перевірки правильності документа, звертає увагу на ті сторінки і місця посвідчення, де підробні бланки посвідчень містять зазначені у збірнику перекручення. При перевірці червоноармійських книжок уважно розглядаються ті їх сторінки і місця, які відзначено в таблиці відмінних ознак..."¹⁵. Особливо підкреслювалося, що обов'язковою попередньою умовою "користування коротким довідником є інструктування оперативників по всіх його виданнях".

Контррозвідувальні заходи НКВС - НКДБ щодо вивчення способів фальсифікації документів і напруження відповідних контрзаходів умовно можна поділити на два хронологічних періоди: червень 1941 р. - середина 1943 р. та кінець 1943 р. - травень 1945 р. У ході першого вжиті дії мали досить пасивний характер. З урахуванням зазначених вище складностей та інших об'єктивних причин радянська контррозвідка вимушено обмежувалася вивченням суто "липи" та її характерних особливостей, прорахунків і помилок, притаманних роботі того чи іншого розвідцентру противника. Результати скрупульозно узагальнювалися й аналізувалися. Вони лягали в основу відповідних оглядів, рекомендацій, довідників, використовувалися в оперативному навчанні і практичній роботі.

Ситуація кардинально змінилася в 1943 р. Насамперед було здійснено організаційні заходи з уніфікації основних документів військовослужбовців. Згідно з наказом НКО СРСР № 319 від 16 грудня 1943 р., офіцерському складу армії та флоту, а пізніше особовому складу силових відомств обміняли посвідчення особи. Новий зразок мав єдиний вигляд і був надрукований у централізованому порядку у відомчих друкарнях. Кожне посвідчення мало серійний і порядковий номер (наприклад, серія НД 000 001). Одночасно із заповненням і видачею посвідчення на нього заповнювався і контрольний листок. Останній, залежно від роду і виду військ, зберігався у відповідному управлінні кадрів. В особливих випадках це давало можливість централізовано і досить швидко перевіряти документ. Подібні кроки з часом були зроблені й стосовно червоноармійських книжок.

Поряд з обміном документів вживалися й далі активні заходи. На етапі підготовки до друку в спеціально обумовлених місцях в них закладалися різні малопомітні рисочки, цяточки, коми (або, навпаки, вони були відсутніми), робилися потовщеними чи більш вузькими деякі літери, змінювався їх нахил, практикувався пропуск нумерації однієї з сторінок та багато іншого.

Використовувалися й такі прийоми, як скріплення сторінок певної серії бланків дротом обумовленого металу, розміру, товщини, змінювалася відстань між скріпками тощо. У структуру паперу, насамперед у колір обкладинок, вносилися досить складні технологічні особливості. Проявлялися вони при розгляді під певним кутом зору. Противник, особливо на перших порах, часто попадався на найпростішому: скріплював підробні документи нежравіючим дротом. А в оригіналах останній часто ржавів.

Кожній серії та групі номерів бланків документів відповідали лише свої, їм притаманні особливості. "З описаних у випуску 1-го збірника "Матеріалів з розпізнання підробних документів" різновидів фіктивних посвідчень особи начскаду ЧА, - писав полковник Палкін, - до теперішнього часу (вересень

1943 р. - *Авт.*) німецька розвідка застосовує такі їх різновиди (за класифікацією НКДБ. - *Авт.*): У-1, У-2, У-3, У-6, У-7, У-8, У-9.

Не зустрічаються більше різновиди У-4 та У-5. Знову з'явилося 9 різновидів посвідчення особи, які описані в даному збірнику під номерами: У-17, У-17 а... (до У-24 включно. - *Авт.*).

В описі кожного документа наведено основну ознаку із збільшеною репродукцією. Додаткові ознаки наведено без малюнка, оскільки вони є допоміжними, і їх зорове запам'ятання зайве. Основні відмінні ознаки для підробних посвідчень особи начскладу ЧА, що застосовуються тепер німецькою розвідкою, підсумовано в такій таблиці¹⁶.

Шифр	Колір обкладинки	Друкарський знак	Основні відмінні ознаки
У-1	Червоний коленкор	Замовлення № 2052 м	Стор. 6, перекручення слова "район" — "рапон"
У-2	Темно-малиновий коленкор	Зам. № 5707-41 р.	Стор. 7, крапки у літери "т" в слові "также"
У-3	Сірий коленкор	Без друк, знака	Стор. 9, дві крапки над літерою "о" в слові "отношение"
У-6	Рожевий картон	Зам. № 2225	Стор.2, замість літери "г", літера "т" у словах "с какого времени"
У-17-а	Світло-сірий коленкор	Зам. № 214	Стор. 5, пункт 6, замість "или" надруковано "нли"
У-24	Яскраво-червоний коленкор	Зам. № 228	Стор. 10, у слові "удостоверение" замість літери "и" літера "п"

У другому розділі збірника зазначалося, що "серед підробних документів... зустрілось декілька примірників посвідчення особи, виданих у Московському військовому окрузі. Цей різновид підробки, - підкреслював автор, - виконаний німецькою розвідкою дуже ретельно, без істотних дефектів у літерах та словах. Основна відмінність від справжніх полягає в тому, що підробні бланки виготовлено не друкарським способом, а літографією. Для оперативних працівників, котрі не мають достатнього досвіду в галузі експертизи, встановлення в такому разі фіктивності може викликати значні труднощі. Даючи ряд допоміжних відмінних ознак підробки, при виявленні подібного посвідчення ми рекомендуємо, по-перше, ретельно дослідити всі документи того, хто перевіряється, і, по-друге, при можливості надсилати їх для остаточної експертизи у відділ "Б" НКДБ СРСР"¹⁷.

Основними ознаками фальшивок була незвичайна шорсткість обкладинки, шорсткість і матовість сторінок посвідчення, скріпки з нержавіючої сталі, формат, що дорівнював 5,9 x 7,6 см., на відміну від неусталеного формату оригіналів.

Аналогічним чином класифікувалися й описувалися підробки червоно-армійських книжок, вимог на військові перевезення, паспортів, речових книжок командного складу, партійних і комсомольських квитків та ін. Наприклад, при остаточному висновку про справжність комсомольських квитків вимагалось враховувати такі відмінні ознаки:

1.Смугастість обкладинки квитка, яка виявлялася при розгляді у навскісному освітленні.

2. Груба нумерація квитків (товсті штрихи, цифри з плямами фарби)¹⁸.

Мали місце в роботі відділу "Б" і "проколи". "Цілком таємно. Примірник № 1223, - інформувало у квітні 1944 р. його керівництво.

Поправка до збірника № 3 (до ст. 33 а) "Матеріалів з розпізнання підробних документів".

Внаслідок неправильної інформації, одержаної від друкарні видавництва "Боец РККА", у збірнику допущено помилку: червоноармійська книжка з друкарським знаком "Типография издательства "Боец РККА". "Заказ № 3800" має не вигаданий номер, а справжній. Таким чином, для розпізнання фіктивних бланків, які виготовлені німецькою розвідкою і мають такий же номер замовлення, надалі слід керуватися новими відмінними ознаками, а саме: стор. 1, у слові "книжек" замість літери "є" - літера "с"; стор. 5, у словах "за что награжден" замість літери "г" - дві крапки; стор. 6, у слові "шинель" під літерою "ш" - крапка.

Висновки про фіктивність слід робити тільки у тих випадках, коли одночасно наявні всі три вказані відмінні ознаки.

У другому випадку визнано, що "на сторінці 31 випуску III в таблиці, в останній колонці, зазначено, що основною ознакою підробки червоноармійської книжки шифр У-10 є крапка між словами "по" та "Янскому". В дійсності ця крапка... розташована між словами "крови" та "по Янскому"¹⁹.

Восени 1944 р. було видано четвертий і останній в роки війни збірник. "Його поява, - зазначалося в традиційній передмові, - викликана необхідністю ознайомити оперативний склад органів НКДБ, НКВС і "Смершу" НКО з тими змінами, які відбулися в документальному забезпеченні агентури німецької розвідки"²⁰. Були вони відносно незначними і зводилися до підробки вже нових зразків посвідчень особи офіцерів; помічені випадки, коли у вилучених паспортах траплялися сліди знищення ознак підробки (це свідчило про те, що ворожа контррозвідка не дрімала). Виявили невелику кількість нових фальшивих зразків різних документів (розрахункових командирських книжок, червоноармійських книжок та ін.). "Всі інші документи, - вказувалося там же, - паспорти, членські квитки ВКП(б) і ВЛКСМ, різноманітні бланки розпоряджень про відрядження, довідки евакогоспіталів, продовольчі атестати і т.п. - залишалися, в основному, тими ж, що й використовувані німецькою розвідкою раніше (в 1942 - 1943 рр.).

Ще раз слід підкреслити: перевірку документів доцільніше проводити шляхом ретельного вивчення всіх основних документів, які посвідчують особу... Перевірка не одного, а кількох документів необхідна внаслідок того, що за останній час помічено випадки використання німецькою розвідкою деяких справжніх бланків..."²¹.

У період збройного протистояння війна історично ніколи не відзначалася лицарською мораллю. Для досягнення успіху воюючі сторони прагнули застосувати всі доступні в цьому випадку форми та методи боротьби. Нерідко на шляхах вирішення посталих проблем переважав не воєнний, а ідеологічний, класовий фактор. Такі моральні поняття, як повага, співчуття до противника тощо відходили на другий план. Особливо яскраво останнє проявилось в період Другої світової війни. Не був забутий і суто меркантильний інтерес, як, наприклад, у випадку з радянськими нагородами. Це "ремесло", як відомо, набуло розвитку насамперед у нацистській Німеччині. Крім орденів, медалей і документів, при необхідності її спецслужби підробляли дорогоцінності, валюту і багато іншого.

Відомостей про кількість фальшивих нагород СРСР ми не маємо. Спираючись на опосередковані дані, можна стверджувати: за роки війни їх загальне число становило 20-25 тисяч. Тим самим нацисти заощадили кілька кілограмів платини, десятки кілограмів золота, сотні кілограмів срібла.

Іншою виглядала ситуація з фальсифікацією документів. У вітчизняній і зарубіжній історіографії не доводилося зустрічати спеціальних досліджень, присвячених даній проблемі. Певним винятком є праця "В поединке с абвером". Свого часу, судячи з усього, з архівними документами з розглядуваного питання ознайомився і В.О.Богомолов. Тема ця, безумовно, цікава не тільки для спеціалістів, але й широкого кола читачів.

Підробка гітлерівцями радянських документів почалася задовго до вторгнення. Ними забезпечувалися як лазутчики-одиначки, так і члени диверсійно-розвідувальних груп. Їх основним завданням було знищення зв'язків, командного складу Червоної армії, здійснення різних диверсій, поширення провокаційних чуток тощо. Діяльність однієї з них всебічно показана в романі В.Карпова "Війна".

У перший період нашествия, використовуючи ті чи інші фактори, ворог за допомогою агентурно-розвідувальної мережі та диверсантів зумів завдати відчутних втрат радянським військам. Однією зі складових успіху було надійне маскування.

Поліпшення воєнно-політичної обстановки, набутий досвід оперативної роботи дали можливість радянським контррозвідникам, незважаючи на посилення намагань противника нарощувати диверсійно-розвідувальні заходи, налагодити з часом досить ефективну протидію підступам спецслужб Німеччини та її сателітів, у тому числі й використанню підробних документів.

З кінця 1943 р. даний процес багато в чому перебував під контролем "СМЕРШу", НКДБ-НКВС та їх територіальних органів.

¹ Див.: Черняк Е.Б. Пять столетий тайной войны. - М., 1991. - С.7-8.

² Ланге фон В.В. Преступный мир.: Мои воспоминания об Одессе и Харькове. - Одесса, 1906. - С.1, 10.

³ Державний архів МВС України. - Ф.4, оп.1, спр. 106, арк. 10.

⁴ Чайковський А.С. Миттєвості історії. - К., 2000. - С.178-180.

⁵ Белозеров Б.П. Фронт без границ. 1941 - 1945 гг. - Спб., 2001. - С.91.

⁶ За линией фронта// Сб. - Тула, 1968. - С.88-90.

⁷ Там само. - С.138.

⁸ Див.: Тарас Д. Боевые награды СССР и Германии Второй мировой войны. - М., 2002. - С.81, 82, 85, 90.

⁹ Архів Управління МВС України в Дніпропетровській області. - Ф.13, оп.1, спр. 46, арк. 15.

¹⁰ Там само. - Арк. 18.

¹¹ Там само. - Ф.13, оп.1, спр. 48, арк. 17-18.

¹² Там само. - Арк. 20.

¹³ В поединке с абвером // Сб. - М., 1968. - С.88-90.

¹⁴ Архів Управління МВС України в Дніпропетровській області. - Ф.13, оп.1, спр. 50, арк. 31-32.

¹⁵ Там само. - Арк. 41-42.

¹⁶ Там само. - Арк. 50-52.

¹⁷ Там само. - Арк. 57.

¹⁸ Там само. - Арк. 60.

¹⁹ Там само. - Арк. 31, 59.

²⁰ Там само. - Ф.13, оп.1, спр. 51, арк. 21-22.

²¹ Там само. - Арк. 27.

Резюме

У повідомленні розкриваються маловідомі сторінки діяльності німецьких спецслужб у період 1941 - 1945 рр., аналізуються форми і методи роботи агентів та диверсійно-розвідувальних груп у радянському тилу і контрзаходи органів державної безпеки та внутрішніх справ Радянського Союзу, спрямовані на їх знешкодження.

In the report, the author reveals the little known pages of the German secret service activity in the 1941 - 1945 period and analyses the forms and methods of the agents and diversion-exploring groups functioning in the Soviet rear as well as the Soviet Union's secret service countermeasures that were directed on their disarming.

Н. Г. Стоколос (Рівне)

КОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ "УКРАЇНА" В 1941-1942 рр.

Невід'ємною складовою німецько-фашистських планів нападу на Радянський Союз було активне використання релігійного чинника. Ці розрахунки були далеко небезпідставними, оскільки спиралися як на ґрунтовну поінформованість німців про ставлення радянського керівництва до релігії і церкви та реальний стан справ у цій сфері духовного життя в СРСР, так і на їх багатий досвід у самій Німеччині й у інших окупованих країнах Європи¹.

Наукове дослідження названої теми було розпочато в 60-70-х роках ХХ ст. у працях українських дослідників в діаспорі (США, Канаді), які під час Другої світової війни знаходилися в Україні й були очевидцями подій. Здебільшого це церковні історики А.Дублянський, І.Власовський, С.Савчук та Ю.Мулик-Луцик². Крім особистого викладу баченого і пережитого, їхню увагу привернула проблема церковної канонічності розколених частин Православної церкви в Україні. Т.Міненко і В.Косик³ ґрунтовніше досліджували дану проблему, використавши матеріали закордонних церковних архівів, які для дослідників в Україні були недоступними.

Російські дослідники, зокрема М.Шкаровський, О.Васильєва, М.Одинцов⁴ та інші оцінюють українські події церковної історії з позицій російського православ'я, не заглиблюючись в історичний український контекст.

Значний внесок у дослідження даної проблеми зробили українські історики, зокрема Ю. Волошин, В.Гордієнко, О.Лисенко, В.Пашенко⁵ та ін. їхні праці ґрунтуються на матеріалах українських архівів.

Автор даної статті поставив за мету розкрити характер, механізми і методи здійснюваних окупаційною адміністрацією рейхскомісаріату "Україна" в 1941 - 1942 рр. інституалізаційно-конфесійних трансформацій та їх наслідки для національного, духовного, церковно-релігійного життя українців.

Політика творців "нового порядку" щодо церковно-релігійного життя на окупованих землях мала свої особливості і водночас була чітко зорієнтована на виконання наступних основних завдань: підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизму⁶; встановлення ефективного контролю за діяльністю релігійних організацій усіх конфесій; сприяння дробленню релігійного руху на окремі течії; зовнішнє і внутрішнє руйнування традиційних стабільних церковних структур з метою запобігання можливій консолідації їх лідерів для боротьби проти Німеччини; заборона створення єдиних церков; максимальне використання релігійних організацій для сприяння німецькій адміністрації та наступна примусова зміна характеру релігійних вірувань населення на нехристиянські.

Серед важливих питань конфесійної політики окупантів на початку Великої Вітчизняної війни були всіляке сприяння антиросійським настроям в Україні, перешкоджання впливу Російської православної церкви на населення, викорінення російської мови з громадського та церковного вжитку⁷. Особлива увага цим питанням приділялася на нараді у Гітлера 29 вересня 1941 р., де наголошувалося, що "Велика Україна у з'єднанні з Росією означає небезпеку". Саме тому давалися вказівки: "...Все російське, що на даний момент має місце, повинно поступово припинитись", а "у мішано заселених областях українці мусять бути поставлені над росіянами". На цій же нараді категорично стверджувалося, що "єдина сильна церква... не в інтересах Німеччини"⁸.

Упродовж осені 1941 р. у німецьких таємних директивах щодо України містилися вимоги: перешкоджати діяльності "поквапливих елементів із Західної України"; "заборонити в'їзд їхнім представникам з Генерального губернаторства"; "релігійні відправи на території, заселеній українцями, повинні проводитися лише українською мовою"; "зупиняти кожний вияв російського православ'я та його священиків, а також в'їзд до рейхс-комісаріату "Україна" посланців будь-яких конфесій з інших країн"⁹.

Загарбницькими, імперськими цілями, а не якоюсь особливою прихильністю до українців та їхніх національних прагнень у церковно-релігійній сфері мотивувалися й вказівки німецької директиви від 20 листопада 1941 р.: "Дозволяється Українська автокефальна церква та інші конфесійні об'єднання. Церковні представники з інших держав мають бути виселені з підпорядкованих німецькій адміністрації територій"¹⁰.

Оскільки ідеї нацизму були принципово несумісні з християнством", яке трактувалось як релігія лише слабких і принижених, єврейська за походженням і небезпечна, то в Німеччині приступили до створення нової неоязичницької за своєю суттю релігії - "германський рух за віру", що сакралізував фюрера: Гітлер оголошувався новим месією, який прийшов на землю, щоб врятувати світ від євреїв та інших неповноцінних рас. Яка релігія мала замінити населенню окупованих земель християнство, вирішено не було, але те, що в перспективі християнські церкви були приречені на знищення, не підлягало сумніву¹².

Це були плани, так би мовити, стратегічного характеру, а на початковому етапі окупації чи не на перше місце висувалися питання контролю за діяльністю релігійних організацій, ретельного вивчення настроїв духівництва та найактивніших парафіян, укорінювання агентури в церковних адміністративно-управлінських структурах і вербування агентів із середовища духівництва. Цим займався спеціальний церковний відділ системи Головного управління імперської безпеки. Його висококваліфіковані спеціалісти створили розгалужену агентурну мережу в релігійних організаціях, забезпечували просування потрібних людей на важливі ієрархічні посади, у громадські організації, церковне середовище¹³.

Водночас слід зазначити, що саме із Західної України впродовж усіх неймовірно важких років німецької окупації постійно надходили імпульси, спрямовані на всебічний розвиток у східних областях України православного церковного життя, на протидію можливості остаточної втрати ним своєї самотності¹⁴.

Визначальною рисою православного церковного життя в Україні у період від літа 1941 до весни 1944 рр. було існування та гостре протистояння двох православних церков, адміністративні центри яких знаходилися на Волині - в Луцьку й у Кременці. Автономну православну церкву (АПЦ) очолював архієпископ (з грудня 1941 р. - митрополит) Олексій (Громадський). Після його трагічної загибелі 7 травня 1943 р. вона залишилася фактично без глави, оскільки на той час окупаційна влада примусово скасувала традиційну систему управління церквами. Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) протягом усього часу її існування очолював архієпископ, а з травня 1942 р. - митрополит Полікарп (Сікорський).

Гостра конкуренція між двома українськими православними конфесіями, взаємні претензії та звинувачення негативно впливали на духовне життя України. Церковний розбрат полегшив німецькій владі цілеспрямоване, перманентне втручання в церковне життя, використання православного духівництва в своїх політичних цілях.

Це, без сумніву, не було ані випадковістю, ані виявом особистих амбіцій

окремих церковних владик, а наслідком добре обміркованої й наперед визначеної політики окупантів, які зробили все можливе для того, щоб не допустити створення єдиної Української православної церкви¹⁵.

Як свідчать матеріали архівів тієї доби¹⁶, та безпосередні учасники описуваних подій¹⁷, німці не просто пасивно допустили церковний розбрат і створення на українських землях двох православних церков, а й певним чином посприяли цьому¹⁸.

Драматизм ситуації в українському православ'ї періоду Другої світової війни полягав ще й у тому, що німці вміло скористалися сильним потягом національно свідомої української інтелігенції до організації церкви з виразними національними рисами. Він набув особливого поширення в тих місцевостях, де українізація православного парафіяльного життя здійснювалася й дала плідні результати за часів II Речіпосполитої. Сприятливий ґрунт для творення саме такої церкви був і там, де в недалекому минулому діяли громади УАПЦ. Керуючись вказівками рейхсміністра окупованих східних територій А.Розенберга про всіяке сприяння антиросійським настроям в Україні, німці спочатку уважно спостерігали за розвитком подій у релігійній сфері, не заважали розвитку прагнень православних українців створити церковну організацію, незалежну від Московської патріархії, а з часом (у листопаді 1941 р.) Міністерство окупованих східних територій дало дозвіл митрополитові Діонісію включити до своєї юрисдикції православне населення "з визволених українських земель" на підставі томосу вселенського патріарха 1924 р.«.

Перші кроки щодо влаштування православного церковного життя на українських землях, які увійшли до складу рейхскомісаріату, були зроблені митрополитом Діонісієм (Валединським) - главою собору єпископів Православної церкви в Генеральному губернаторстві. У середині липня 1941 р. він отримав листа від архієпископа поліського і пінського Олександра, в якому йшлося про реалії церковного православного життя на Волині та Поліссі. Оскільки отриманої інформації виявилось недостатньо для виражених рішень і відповідних дій, митрополит Діонісій скористався послугами Ю.Мулика-Луцика, який з приватною метою збирався їхати на Волинь. Він погодився не лише з'ясувати наміри архієпископа Олексія щодо можливості відновлення канонічного підпорядкування Варшаві, а й передати йому листа від голови Українського допомогового комітету²⁰ у Варшаві полковника І.Поготовка та дізнатися для нього про плани архієпископа Олексія щодо майбутнього влаштування церковного життя на Волині. Під час аудієнції Ю.Мулика-Луцика у владики Олексія, яка відбулася 3 серпня, він з'ясував, що останній не збирається повертатися під юрисдикцію митрополита Діонісія²¹. Свою принципову позицію щодо автокефалії Православної церкви в Польщі, неможливості тогочасної юрисдикційної підлеглості Варшаві православних громад України та мотивів підпорядкування Московській патріархії він виклав у листі до митрополита Діонісія, датованому 2 серпня 1941 р.²².

Митрополит Діонісій у листі від 11 серпня 1941 р. до архієпископів Олександра, Олексія й єпископа Полікарпа повідомляв, що він відновлює свою юрисдикцію над тією частиною церкви, яка виявилася тимчасово відірваною радянською окупацією. У цьому листі він дав вказівки щодо організації 4-х єпархій (Поліської, Кременецької, Луцької та Житомирської) і висвятив єпископа Полікарпа в сан архієпископа з титулом "луцький і ковельський"²³.

Безпосередній початок організації Православної церкви на засадах канонічної підлеглості Московській патріархії було покладено таємним обла-

сним собором єпископів Православної церкви, який відбувся 18 серпня 1941 р. у Почаївській лаврі. Собор у складі його голови архієпископа Олексія, членів собору архієпископа Симона (Івановського) та єпископів Пантелеймона (Рудика) і Веніаміна (Новицького) констатував, що, оскільки всі єпископи Західної України "дали свого часу підписку про підпорядкування Московській патріархії...", то "ні окремі єпископи, ні навіть собор єпископів області не можуть утворити автокефалії самочинно, а тому до вирішення цієї справи на помісному соборі Української православної церкви... ця церква повинна залишитися підпорядкованою Московській патріархії, але з правами автономії, яку свого часу надала їй церква російська"²⁴.

Собор у Почаєві ухвалив наступне: "1) До помісного собору Православної церкви в Україні в складі ієрархії, духовництва і мирян уважати нашу церкву і її ієрархію в канонічній залежності від церкви російської. 2) Привернути нашій церкві права автономії й автономного управління. 3) Надати старійшому з наявних ієрархів Православної церкви на Україні, архієпископу Олексію стосовно до 34 Апост. прав права обласного митрополита. 4) Рахувати екзархат у Західній Україні прикоротивши своє існування, а екзархат митрополита Миколая, покинувшого свій екзархат і єпархію Волинську і священно-архімандрицтво в Почаївській лаврі на час великої небезпеки, утративши свої уповноваження як по екзархату, так і по єпархії і Лаврі"²⁵.

Можна погодитися з І.Власовським та сучасним істориком РПЦ, протоієреєм В.Ципіним, які наголошують, що обласний собор єпископів у Почаєві 18 серпня 1941 р. не мав ніяких прав скасовувати екзархат і позбавляти митрополита Миколая попереднього титулу - екзарха західних областей України і Білорусії²⁶.

Аргументованим також є висновок І.Власовського та солідарних з ним у цьому питанні дослідників українського православ'я В.Пашенка й О.Сагана про те, що цим рішенням "започаткувався конфлікт з Московською патріархією та вносився розкол у саме православ'я на українських землях"²⁷. З цим рішенням собору в Почаєві погодилися всі ієрархи Православної церкви, які були на Волині, крім двох - архієпископів Полікарпа й Олександра.

Негативне ставлення до рішень собору єпископів у Почаєві висловив варшавський митрополит Діонісій. Доводячи неправомірність його ухвали про юрисдикційне підпорядкування Православної церкви в Україні Московській патріархії, він у листі до архієпископа Олексія від 23 жовтня 1941 р. послався на такі аргументи: по-перше, мови не може бути про підпорядкування Православної церкви в Україні церкві московській, оскільки "...під теперішню пору не існує правильної й на засадах канонічних організованої церкви російської"; по-друге, Православна церква в Україні завжди була церквою незалежною і "перебувала в канонічному зв'язку з великою церквою Царгородською і з святійшим вселенським царгородським патріархом. Це авторитетно стверджує святійший вселенський царгородський патріарх синодально-канонічним томосом про автокефалію нашої св. Православної церкви, з дня 13 листопада 1924 р."; по-третє, канонічне право забороняє поширювати терени своєї області за рахунок іншої, і "в цьому відношенні Московська патріархія з її містоблюстителем митрополитом Сергієм, підпорядковуючи собі терени нашої св. Автокефальної церкви, поступила всупереч приписів канонічних"²⁸.

Слід зазначити, що відразу після встановлення німецької окупаційної влади в багатьох місцевостях України почали стихійно виникати самодіяльні громадсько-церковні організації, які найчастіше називалися парафіяльними ініціативними групами чи церковними комісіями. У великих містах вони, як правило, називалися церковними радами. Наприкінці 1941 р. в Україні функціонувало вже 8 єпархіяльних церковних рад²⁹.

Своє принципове ставлення до влаштування православного церковного життя чітко визначила "Українська рада довір'я на Волині", до складу якої входило майже 20 представників української громадськості та православного духовництва. Розглянувши питання про становище Православної церкви, учасники засідання ради 1 вересня 1941 р. ухвалили: "Стоячи на тій нерушій основі, що церква на Україні, як могутній фактор національно-релігійного і морального виховання народу, повинна бути церквою національною і українською, рада довір'я вважає, що такою Православна церква могла бути тільки тоді, коли вона буде незалежною, автокефальною"³⁰.

Отже, із самого початку німецької окупації України в середовищі української інтелігенції виник потяг до створення Української автокефальної православної церкви, яка була б повністю незалежною від будь-якого релігійного центру, що перебував за межами України.

Оскільки ж у той час у Варшаві вже мали інформацію про рішення таємного Почаївського собору від 18 серпня 1941 р., то було прийнято рішення про кандидатуру на "тимчасового адміністратора". Ним став єдиний в Україні архієрей-українець, який залишився вірним митрополиту Діонісію - архієпископ луцький і ковельський Полікарп (Сікорський). Оскільки ж діями Української Народної Республіки у Варшаві було визнано, що „незручно" призначати його "не з волі свого народу", то й було організовано 13 грудня в Рівному засідання "Наради представників церковних рад Волині" (інша назва - "Всеукраїнський церковний собор"), де було засуджено діяльність архієпископа Олексія та рішення Почаївського собору щодо автономного статусу Православної церкви в Україні й ухвалено звернення до митрополита Діонісія призначити тимчасовим адміністратором Православної церкви на звільнених землях України архієпископа луцького і ковельського Полікарпа³¹.

Мине зовсім небагато часу й архієпископ холмський і підляський Іларіон (І.Огієнко) у своєму відкритому листі до "голови собору єпископів св. Православної автокефальної церкви в Генерал-губернаторстві Діонісія" від 12 лютого 1942 р. оприлюднить окремі, але дуже суттєві деталі, що стосувалися обставин утворення Української автокефальної православної церкви. Він твердив, що митрополит Діонісій, продовжуючи самовладно втручатися в справи Православної церкви на теренах рейхскомісаріату, цим вносить "розклад у Православну церкву в Україні". З цього листа випливає, що з незрозумілих для владики Іларіона причин митрополит Діонісій не тільки приховував від собору єпископів Генерального губернаторства своє попереднє листування з православними ієрархами України, розпорядження стосовно влаштування церковного життя на території, яка йому була канонічно непідлеглою, а й продовжував так діяти й надалі³².

Отже, в окупованій Україні наприкінці 1941 - на початку 1942 рр. було започатковано дві православні конфесії: Автономну православну церкву на чолі з митрополитом Олексієм, яка перебувала в юрисдикції Московської патріархії, та Українську автокефальну православну церкву, очолювану її тимчасовим адміністратором - архієпископом Полікарпом.

Одночасно з формуванням цих двох конфесій в українському православ'ї та загостренням протистояння між ними протягом осені - зими 1941 р. у громадських і церковних колах окупованої німцями України мало місце велике прагнення до відновлення Київської митрополії.

Один з керівників Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) П.Рибачук так висловив своє розуміння ролі церкви в нових, надзвичайно складних політичних умовах: "Українська церква має бути не тільки релігійним, а й політичним центром, завдання якого вести боротьбу за са-

мостійну Україну і виховувати українців у національному дусі. Автокефальна церква має відіграти керівну роль у створенні самостійної Української держави"³³.

З проблемою відновлення Київської митрополії було безпосередньо пов'язане питання про претендента на митрополичу кафедру. На початку жовтня 1941 р. ВПЦР звернулася до провідних діячів Української Народної Республіки з проханням про сприяння справі надання німецькою владою офіційного дозволу на переїзд архієпископа Іларіона з Холма до Києва. Про це йшлося в листі, надісланому главі Православної церкви в Генеральному губернаторстві митрополиту Діонісію.

Одним з перших серед провідних церковних діячів України цю кандидатуру на кафедру митрополита київського підтримав глава Греко-католицької церкви митрополит А.Шептицький, який писав у листі до владики Іларіона 21 жовтня 1941 р.: "Бажаю, щоб Ви... в цілій Україні відновили віру св. Володимира і митрополита Іларіона, віру вселенської церкви, віру сімох перших вселенських соборів"³⁴.

8 грудня 1941 р. обласний собор єпископів Автономної православної церкви постановив: "Признати високопреосвященного архієпископа Іларіона Огієнка достойним кандидатом на вільну катедру архієпископа київського і переяславського". У цій же постанові голові собору доручалося "покликати високопреосвященного Іларіона на цю катедру" та "випросити у блаженнішого митрополита Діонісія благословення і дозвіл високопреосвященному Іларіону зайняти Київську катедру"³⁵. Владику Іларіона було сповіщено про цю ухвалу, на що він відгукнувся листом, в якому подякував архієпископу Олексію і собору єпископів за честь, виявлену йому. Він писав, що як тільки отримає перепустку, то відразу скористається нею³⁶.

Бажання мати предстоятелем Української православної церкви владику Іларіона ухвалила на своїх зборах 22 грудня 1941 р. Українська церковна рада в Рівному. Вона просила собор єпископів у Генеральному губернаторстві "канонічно відпустити з своєї церкви архієпископа Іларіона"³⁷.

Цим прагненням багатьох свідомих православних українців, які докладали зусиль до створення єдиної Української православної церкви, завадило як те, що владику Іларіон знаходився поза межами рейхскомісаріату, так і те, що в цьому важливому питанні не було єдності в середовищі православної ієрархії. Деякі з її представників мали намір зайняти кафедру митрополита київського³⁸.

Але все ж головною перешкодою відновлення Київської митрополії стала німецька окупаційна влада³⁹, яка не тільки не дала дозволу на приїзд до Києва архієпископа Іларіона, але й зробила все можливе для того, щоб будь-хто з українських православних владик не зайняв цієї кафедри. Таким діям окупантів нічого дивуватися, оскільки для них абсолютно неприйнятною була як ідея негайного відновлення Київської митрополії, так і постать можливого її глави - владики Іларіона, який більшу частину свого життя присвятив боротьбі за автокефалію церкви. Його позиція щодо необхідності самостійної та незалежної Української православної церкви, не чекаючи закінчення війни, була діаметрально протилежною німецькій⁴⁰.

У той час посилилася конфронтація між владиками Олексієм і Полікарпом, яка виникла ще в процесі творення ними двох церковних центрів. Архієпископ луцький і ковельський Полікарп захищав правочинність титулу адміністратора Української автокефальної православної церкви, посилячись на рішення варшавського митрополита Діонісія, яке випливало з канонічності автокефалії, дарованої томосом 1924 р. для Православної церкви в межах тодішньої Польщі⁴¹. Олексій, митрополит волинський, екзарх Ук-

раїни, доводив, що автокефалія 1924 р. уже недейсна для України, оскільки відбулися політичні й адміністративні зміни: Польща внаслідок німецької окупації перетворилася на Генеральне губернаторство, і церковна юрисдикція митрополита Діонісія обмежується його територією; Православна церква на західноукраїнських землях після встановлення там у 1939 р. радянської влади опинилася під юрисдикцією Московської патріархії, і це підтвердили західноукраїнські єпископи, підписавши декларацію вірності Московському патріархату⁴².

У розпорядженні з Волинської духовної консисторії від 23 лютого 1942 р. "До о.о. благочинних Волинської єпархії" містилося твердження про безпідставність звинувачень собору єпископів у тому, що він творить церкву автономною, оскільки "своєю постановою від 25 серпня 1941 р. собор єпископів став на шлях автокефалії і вирішує церковні справи самостійно..."⁴³.

Отже, конфлікт розгорався навколо питання про церковну юрисдикцію для Православної церкви в Західній Україні в період німецької окупації. Йшлося про канонічність Варшавської митрополії згідно з томосом 1924 р. чи Московської патріархії, яка тимчасово здійснювала свою юрисдикцію на західноукраїнських землях у 1939 - 1941 рр. Зрештою, ситуація ускладнювалася тим, що в 1941 - 1944 рр. на цих землях не було влади ні польської, ні радянської. Політично-адміністративні реалії були пов'язані з наявністю німецької окупаційної влади. Які ж правно-канонічні засади зобов'язували Православну церкву в цих умовах?

Архієпископ Полікарп як адміністратор УАПЦ доводив у своєму листі "До всього духовенства й вірних на українських землях суших" (8 квітня 1943 р.): "...Автокефалія надана в 1924 р. вселенським патріархом не Польщі, а Православній церкві на землях, які входили до складу Польщі, і цієї автокефалії ми не позбавлені через те, що ці землі часово були захоплені безбожниками більшшовиками"⁴⁴.

Митрополит Олексій у своєму "Одвертому листі до владики Полікарпа" доводив: Полікарп, ставши тимчасовим адміністратором УАПЦ, "революційним шляхом відійшов від Москви", а "таким шляхом наша спільна мета - незалежність нашої церкви не може бути досягнута", оскільки "православні єпископи, хоч би зв'язані приналежністю до одного народу і спільністю національних переконань, не можуть покласти основ нової автокефалії, якщо вони не будуть це чинити в рамках своєї дотогочасової канонічної юрисдикції"⁴⁵. Екзарх Автономної православної церкви в Україні митрополит Олексій стояв на тому, що "ми безсилі проти церковної дійсності. Ми не повинні в тому, що опинилися в 1940 р. в юрисдикції Московської патріархії, але повинні виходити з рамок тієї юрисдикції, коли хочемо, щоб наша майбутня автокефалія була канонічною і законною"⁴⁶.

Зі свого боку, архієпископ Полікарп як адміністратор УАПЦ стояв на тому, що, коли звістка про його призначення дійшла до Москви, то вона викликала вкрай ворожу антиукраїнську реакцію патріаршого місцєблєститєля Сергія, який, за словами сучасників, зрозумів, що "Українська церква виривається і вирветься з московсько-імперіалістичних рук, що в Україні буде суто Українська церква"⁴⁷.

Підґрунтя всіх тогочасних церковних подій в Україні архієпископ Полікарп бачив у тому, "чи бути нашій Православній церкві дійсно українською національною церквою з своєю рідною мовою в богослужінні, церквою, овіяною традиціями соборно-правними, всією її національно-культурною красою, чи, навпаки, бути їй зняряддям у руках купки москвофілів-єпископів для панування над українським народом Москви і духу московського"⁴⁸.

Олексій, митрополит волинський, екзарх України, посиляючись на церковну історію, заперечував, що "Москва нищила особливості Української православної церкви та насаджувала московське православ'я"⁴⁹. Він доводив, що всі церковні владики, які заклали канонічні підвалини Московської церкви й керували нею до XIX ст., були українцями, починаючи від митрополитів Кирила і Петра в XIII ст. і закінчуючи тим, що у XVIII ст. "церковне життя в Україні йшло під знаком панування в московській церкві наших же українців - Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Феофілакта Лопатинського й цілого сонму інших архієреїв, пресвітерів і вчених. Що вони вложили в церковне життя, то й сталося досі, бо ж 19-те століття може бути відмічене в історії московської церкви взагалі ліберальним духом, так що при кінці того століття була видрукувана навіть українська Євангелія. Як же можна говорити про специфічне "московське православ'я"?"⁵⁰.

Отже, митрополит Олексій як глава Автономної православної церкви, яка визнавала над собою юрисдикцію Московської патріархії, відкидав звинувачення його в "москвофільстві". Звертаючись до владики Полікарпа, він писав: "Запевняю Вас, що я і брати-єпископи, що зі мною вкупі, не тільки бажаємо, але й стрімеюся до того, щоб наша церква дійсно була національною, а москвофілами ми себе не рахували і з обуренням відкидаємо той зміст, який Ви вкладаєте цьому слову"⁵¹.

Митрополит Олексій запевняв: собор єпископів очолюваної ним Автономної православної церкви "став твердо на шлях автокефалії і керує справами Української православної церкви аж до того часу, коли всі автокефальні церкви, а разом з ними і Московська церква дадуть своє благословення на автокефальне існування нашої церкви канонічною дорогою"⁵².

Він доводив, що "постановив разом з братами-єпископами собі ціллю здобути незалежність нашій Українській церкві, автокефалію, при якій тільки і можливим виявиться відродження і розвиток цієї церкви. Але ж незалежність канонічну і законну...". Митрополит Олексій нагадував архієпископу Полікарпу, що "тяглість канонічного устрою є... передумовою прочного буття української автокефалії". Він попереджав: "Коли б Польська автокефалія і продовжувала своє існування", спиратися на неї означало "наразити б прийшлу автокефалію Української православної церкви на небезпеку невизнання її усіма Церквами". Далі він робив спроби переконати архієпископа Полікарпа: "...Треба пам'ятати і любити свою церкву і народ, подбати про такі шляхи, які б дозволили, щоб наш народ мав законну і канонічну автокефалію", і продовжував: "тільки з відродженням у ...народів державності, відроджено в них і церковні автокефалії". Він твердив: "Варшавська автокефалія з упадком Польщі перестала існувати і Вам триматися за неї не слід, щоб не пошкодити через те церкві Українській"⁵³.

А тим часом у засобах масової інформації поширювалися конфронтаційні настрої щодо екзарха Олексія та його собору єпископів як "ставленників Москви"⁵⁴. У свою чергу, Олексій звинувачував Полікарпа як "єресіарха" та "незаконного адміністратора", якому він ніколи не підпорядкується. Серед православного населення поширювалися чутки про "порушителей церковного миру", які "створюють анархію", здійснюють "надзвичайно шкідливу і для церкви, і для українського народу роботу". Як з однієї, так і з іншої церковної сторони стверджувалося, що очевидними в цій "роз'єднуючій" роботі є "методи залякування, обману, насильства, терору"⁵⁵.

24 січня 1942 р. архієпископ Полікарп був прийнятий заступником рейхскомісара Е. Коха ландесгауптманом фон Ведельштадтом. Інформація про цю аудієнцію була оприлюднена в газеті "Волинь"⁵⁶. У ній містилося фото візитерів, їхні запевнення у цілковитій лояльності щодо німецької влади, го-

товності до "співпраці для великого діла". Було висловлене побажання "повноти сил духовних і фізичних та незмінного успіху для остаточної перемоги над ворогами Сходу і Заходу... великого вождя німецького народу - Адольфа Гітлера". Адміністратор УАПЦ запевнив чиновників з рейхскомісаріату, що "за ту перемогу, разом зі своїми вірними, до духовної опіки над якими мене покликано, зноситиму молитви до всемогутнього Господа"⁵⁷. Ця публікація викликала нову хвилю документів - відгуків з Волинської духовної консисторії Автономної православної церкви, в яких доводилася неканонічність статусу єпископа Полікарпа⁵⁸.

Дійсно, стосунки між ієрархами двох церков весною 1942 р. набули такого загострення, що це вже викликало незадоволення німецької окупаційної влади. Німецькі аналітики, які готували щомісячні звіти про суспільно-політичну ситуацію на окупованих теренах України й обов'язково включали до них ґрунтовний виклад подій релігійно-церковного життя, в одному з них, за травень 1942 р., відзначали, що від місцевого населення до німецьких установ надходить дуже багато анонімних заяв. Практикою, "виipleканою свідомо й систематично в більшовицький час", вони кваліфікували мету більшості з тих заяв, автори яких звинувачували сусіда чи конкурента, обмовляючи його перед чинною владою⁵⁹. На жаль, така практика виявилася притаманною й окремим ієрархам українських православних церков⁶⁰. Найгіршим було те, що з площини церковно-канонічної полеміка майже відразу змістилася в політичну - надзвичайно небезпечну в умовах іноземної окупації. Якщо собор єпископів Автономної православної церкви в своїх відозвах Українську автокефальну православну церкву кваліфікував "сектою липківців", проголошував усіх її єпископів, пресвітерів і дияконів "безблагодатними"⁶¹, то собор єпископів УАПЦ називав своїх опонентів "псевдособором" і "москвофілами"⁶². Нерідко на адресу духовенства автономного православного напрямку з боку ієрархів УАПЦ висловлювалися звинувачення в тому, що вони нібито є агентами НКВС⁶³.

15 березня 1942 р. митрополит Олексій розіслав по підлеглих йому парафіях відозву, в якій гостро засуджував антифашистський виступ в англійських часописах місцеблюстителя московського патріаршого престолу митрополита Сергія.

У цій відозві зокрема стверджувалося, що "з приходом німецьких військ на наші землі знову привнесено в повній мірі гноблену більшовиками свободу віри і церкви... Православна церква в Україні тішиться нині, під німецькою охороною, свободою і підтримкою, яких вона потребує для сповнення Божих цілей, і хто б не виступав з іншими твердженнями, йому не вдасться цієї справи порушити"⁶⁴.

Немає підстав твердити, що митрополит Олексій був нещирим у цитованих висловлюваннях, але те, що ця відозва була замовлена окупантами, не викликає сумніву. Вона стала вимушеним виявом лояльності, засобом доведення окупаційній владі безпідставності тверджень ієрархів УАПЦ про "москвофілість" та "русифікаторство" Православної церкви автономного напрямку.

Ці спостереження та висновки підтверджуються й тим, що в наступній відозві, яка вийшла з Волинської духовної консисторії 20 березня 1942 р. й була адресована підпорядкованим їй благочинним, містився заклик "до офірної і відданої праці на ниві Христовій, з теплою молитвою, щоби Господь заховав свою св. церкву цілою і непорушною і дав скору перемогу над безбожною владою величому вождю непереможних військ Германії, визволивших від панувавшого безбожжя"⁶⁵.

Стосунки між церквами ускладнилися ще більше, коли 8 квітня 1942 р.

владика Полікарп піддав сумніву щирість відгуку глави АПЦ на антифашистську заяву митрополита Сергія. Він назвав її "відозвою тактичного характеру" і вже не вперше кваліфікував ієрархів Автономної православної церкви "купкою москвофілів", "облудними ренегатами", "чужою українсько-му народові ієрархією"⁶⁶.

У лютому 1942 р. архієпископ холмський і підляський Іларіон охарактеризував стан в українському православ'ї як "розвал, хаос і неспокій у Церкві". Він з гіркотою писав митрополиту Діонісію: "...Скрізь кинули брата на брата, скрізь пішла неперемінлива безбожна агітація, в часописах появилися статті, в яких деяких наших братів у Христі... називають слугами НКВС"⁶⁷.

Своє ставлення до розділення українських християнських церков та особисте бачення шляхів їх виходу з гострої кризи висловив наприкінці 1941 р. митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький у своєму архієрейсько-пастирському листі "До високопреосвящених і преосвящених православних архієреїв на Україні і на українських землях". Цей лист був розісланий усім православним владикам, в якому він закликав їх висловити "свою гадку" з приводу того, що "до досягнення наших національних ідеалів треба нам єдності...". Митрополит Шептицький писав: "Між роздорами, що ділять українців, не останнє місце займають релігійні справи, в яких ми тепер поділені, а "...релігійна єдність була б могутнім товчком в досягненні національної єдності".

Варте особливої уваги й те, що заклики до "церковної єдності", "поєднання", на нагальній необхідності яких наполягав глава українських греко-католиків, стосувалися не лише греко-католицько - православних взаємин, а й відносин між самими православними, які, за словами архієпископа Іларіона, виявилися скрізь кинутими "брат на брата"⁶⁸. Глава українських греко-католиків вважав, що для подолання "поділення" українських церков потрібно дуже багато зробити, але чи не найперше "мусимо уступити від усього того, що може бути перешкодою в поєднанні, уступити так далеко, як нам тільки совість дозволяє"⁶⁹.

Більшість православних владик, які в той час через власні суперечності виявилися дуже далекими від справи поєднання двох українських християнських конфесій, проігнорували цього листа. В їхньому розумінні про об'єднання церков могло йтися тільки в контексті "повернення уніатської церкви в лоно Української православної церкви"⁷⁰. Глава Автономної православної церкви митрополит Олексій у листі від 16 червня 1942 р. дипломатично відповів владіці Андрею, що "...може і потрібна на землі ота різноголосоцця і в релігійних поглядах, бо ж не даремно кажуть, що красота заключається в різноманітності"⁷¹. "Наше поєднання" митрополит Олексій теоретично допускав, оскільки "ніщо не може перешкодити тому в думках", але "практично це поєднання - з точки зору глави АПЦ - могло б здійснитися тільки тоді, коли не буде гріха й ушкодження людської природи". Владика Олексій наголосив, що "тільки Всесильний може всемілостиво дати... чудо-поєднання", про що, з його слів, "можемо молитися"⁷².

Іншою виявилася реакція на цей заклик до обміркування проблеми поєднання українського православ'я і греко-католицизму в єдину церкву архієпископа Автономної православної церкви Пантелеймона (Рудика). Екуменічні ініціативи А.Шептицького він назвав "чисто єзуїтськими" й зауважив: "...Нам знайомі ці єзуїтські методи"⁷³.

Оскільки глава Греко-католицької церкви так і не отримав конструктивних відгуків на свій лист-пропозицію до православних владик з приводу церковного поєднання, то він наприкінці 1941 - на початку 1942 рр. звернувся з подібними листами до провідних українських світських діячів з тим, щоб цей заклик був доведений до широких верств громадянства⁷⁴.

У листі до "високоповажного добродія" Степана Скрипника в м. Рівне, датованому 20 січня - 30 березня 1942 р., митрополит Андрей Шептицький наголошував, що "зближення" і "навіть... цілковите з'єднання" православним і вигідніше, аніж греко-католикам, оскільки "кандидатом на престол в Києві може бути православний (автономний. - *У.С.*) чи автокефальний архієрей", і за умови "утворення патріархату" він би "зостав патріархом, з'єднаним вселенською церквою, і наша ціла церковна провінція Галицька була б йому підчинена"⁷⁵. На жаль, цього листа С.Скрипник тоді не отримав, і тому "широкі верстви громадянства" України про наміри, зусилля та сподівання митрополита Андрея Шептицького щодо приведення до об'єднання церков-сестер дізналися лише через десятиріччя⁷⁶.

Конфронтація між Олексієм і Полікарпом, а також церковними течіями, які вони очолювали, помітно загострилася після того як собор єпископів Автономної православної церкви 1 березня 1942 р. ознайомив маси парафіян з "необхідним канонічним роз'ясненням, в зв'язку з ухвалою про приєднання липківського священства в суцільній сані". У ньому, зокрема, наголошувалося, що "...приєднання липківського священства в суцільній сані" є грубим порушенням священних канонів, бо воно того сану не має взагалі. Акцентувалася увага на тому, що "великий гріх перед церквою звершили ті, хто порушив св. канони постановою о "липківцях". Більше того, собор єпископів Автономної православної церкви твердив: "Возстановителі "липківщини" самі стають "липківцями"⁷⁷.

Церковне життя в Києві кінця 1941 - початку 1942 рр. відзначалося конфронтацією автономного єпископа Пантелеймона (Рудика) з Всеукраїнською православною церковною радою (ВПЦР). Непримиренне ставлення єпископа Пантелеймона до УАПЦ відразу після його прибуття до Києва переросло у відкриту ворожнечу, внаслідок якої 11 лютого 1942 р. німецька окупаційна влада розпустила ВПЦР, конфіскувала її майно, а голову П. Рибачука згодом заарештувала⁷⁸.

Як свідчить протокол засідання ВПЦР від 20 грудня 1941 р., головним питанням, яке на ньому обговорювалося, було "визначення погляду єпископа Пантелеймона на його ставлення до Української автокефальної православної церкви".

На цьому засіданні констатувалося, що "Церковна рада УАПЦ не якийсь заново утворений церковний орган, а є єдиний і найвищий керуючий орган церкви, обраний на Всеукраїнському православному церковному соборі ще у 1927 р., який мусів припинити свою роботу і ліквідуватися за вимогою і терором більшовицької влади"⁷⁹. Церковна рада відновила свою діяльність на засадах канонів і статуту, затверджених Всеукраїнським православним церковним собором у 1921 р.⁸⁰. Зазначалося, що "після довгорічного найлютішого нищення святих храмів і священнодіячів більшовицькою владою..., не лишилося жодної української парафії, за винятком декількох так званих церковно-слов'янських, по суті русифікаторських". З усього складу священнодіячів УАПЦ (2 митрополити, 36 єпископів та більше 3000 священників) лишилося в живих і поки що зареєстровано лише близько 200 священників⁸¹.

У таємних німецьких доповідях поліції безпеки та СД члени ВПЦР кваліфікувались як "націонал-українські екстремісти" і "національні екстремісти", які "створили виконавчий орган для політичних цілей". Оскільки "націоналістична тенденція" її діяльності аж ніяк не влаштовувала окупантів, то за ВПЦР відразу було встановлено суворий нагляд⁸².

Один з цих членів - особистий секретар єпископа Пантелеймона, протоієрей М.Івасков - регулярно писав відповідні доповідні записки начальнику особового складу при обербургомістрі м.Києва доктору Боссу. В них

містилася інформація та документи, які підтверджували написане, різні звинувачення на адресу Церковної ради УАПЦ та її діячів⁸³. Інформатор не тільки переконував німців, що "єпископ Пантелеймон не може згодитися з національною і політичною роботою... церковної ради", а й стверджував: автономний владика (Пантелеймон. - *Н.С.*) "впевнився також, що замучений більшовиками народ не бажає і не хоче більше ніякої політики". А за те, що "геніальний вождь великого геройського народу та його побідоносна армія дали українському народу можливість відпочити", він буде вдячним "культурному і благородному народу і завжди буде молити Бога про дарування рішучої перемоги німецькому світлу над іудейсько-більшовицькою темрявою"⁸⁴.

У доповіді начальника поліції безпеки і СД м. Києва про становище в Київському генеральному окрузі за лютий 1942 р. зазначалося, що "нове загострення відносин між православними напрямками" було викликане появою двох нових єпископів, "висвячених Полікарпом і посланих до Києва". У ній містився детальний аналіз звинувачень, якими обмінювалися противники. Єпископ Пантелеймон звинувачував Українську автокефальну православну церкву в тому, що вона "служить, начебто, лише інтересам українських сепаратистів" і перетворює "церкву в знаряддя політичної пропаганди"⁸⁵. Одночасно, як зазначалось у доповіді, "націоналісти намагаються дискредитувати Пантелеймона", звинувачуючи його в тому, що він "працює на НКВС", є москвофілом і панславистом і "користується для цього кожним зручним випадком"⁸⁶. З доповіді видно, що німців не залишали байдужими ці політичні закиди, але вони фіксували: "...наскільки ці звинувачення дійсно відповідають істині, не можна до цього часу повною мірою перевірити", й поки "неможливо було достовірно встановити, чи дійсно єпископ Пантелеймон є і нині знаряддям НКВС". Вони вважали "цікавим" те, що противники "використовують як Пантелеймона, так і Олексія", звинувачуваних у симпатіях до Москви, тоді, "коли їм потрібно, а саме для того, щоб усунути нових конкурентів"⁸⁷.

Втручання владних структур у діяльність церков помітно посилилося влітку 1942 р. Було заборонено відправляти богослужіння в релігійні свята, які припадали на будень. Часто заборонялися й недільні богослужіння. У разі невиконання цих вимог людей розганяли, а церкви замикали⁸⁸.

Особливих обмежень та утисків з боку представників влади зазнавали ієрархи і парафіяльне духовенство УАПЦ. Саме таким було їхнє ставлення до єпископів цієї церкви Никанора та Ігоря, коли вони прибули до Києва. Неласка німців була пов'язана з тим, що єпископи розпочали організацію церковно-релігійного життя у всеукраїнському масштабі. За перші три місяці своєї діяльності вони висвятили 103-х священників. Нові автокефальні парафії почали виникати в усіх українських землях. До Києва звідусіль посилалися делегації з проханням взяти їх під свою опіку, висвятити нових священників⁸⁹.

Німецькі донесення про події на окупованих землях, таємні інструкції А.Розенберга рейхскомісару України Е.Коху щодо релігійних справ за 1942 р. рясніють вимогами "заборонити церквам і сектам займатися політикою й робити публічні заяви"⁹⁰, "дозволити існування релігійних громад, але за умови, що вони не займатимуться політикою"⁹¹.

Якщо у вересні 1941 р. у німецькому таємному циркулярі зазначалося, що "Українська автокефальна церква, так само, як і конфесійні об'єднання, дозволена з тим, що вони не займатимуться політикою"⁹², то вже 4 лютого 1942 р. начальник поліції безпеки та СД у донесенні про події в СРСР твердив, що "ще одним інструментом української національної політики є Українська автокефальна церква"⁹³.

Виконуючи вказівки А.Розенберга про сприяння антиросійським настроям в Україні, німецькі окупаційні служби певний час підтримували автокефальний рух. Коли ж він виявив ознаки самодостатності й некерованості, то німці більше прихильності почали виявляти Автономній православній церкві⁹⁴.

11 квітня 1942 р. у вузькому колі наближених А.Гітлер виклав своє бачення перспектив релігійної політики, яке зводилося до наступних позицій: насильницьке дроблення церков, примусова зміна характеру вірувань населення окупованих районів, заборона "влаштування об'єднаних церков для скільки-небудь значних російських територій". "Нашим інтересам, - зазначав Гітлер, - відповідало б таке становище, за якого б кожне село мало б власну секту, де розвивалися б свої особливі уявлення про Бога. Навіть якщо у цьому випадку в окремих селах виникнуть шаманські культи, подібні до негритянських чи американо-індіанських, то ми могли б це тільки вітати, оскільки це лише збільшило б кількість факторів, які дробили б російський простір на малі одиниці"⁹⁵.

8 травня 1942 р. під час наради А.Гітлера з М.Борманом та А.Розенбергом відзначалося, що на зайнятих східних землях "самі по собі" виникають значні релігійні об'єднання, які потрібно використовувати та контролювати. Тоді ж було вирішено не видавати закону про релігійну свободу, а доручити рейхскомісарам "Остланда" й "України" здійснити від свого імені заходи з віротерпимості. Фюрер підкреслив, що "...після війни він вдасться до відповідних заходів проти церкви. Він вірить, що своїм авторитетом зможе зробити те, що іншим пізніше важко буде здійснити"⁹⁶.

На виконання цих рішень 13 травня 1942 р. А.Розенберг дав письмові вказівки рейхскомісарам реалізувати відповідні заходи, спрямовані на обмеження діяльності релігійних організацій. Основні їх положення зводилися до 4-х пунктів: "1. Релігійним групам категорично заборонялося займатися політикою. 2. Релігійні групи мали бути розділеними за національними та територіальними ознаками. При цьому національна ознака повинна була особливо суворо дотримуватися при підборі керівництва релігійними групами. Територіально ж релігійні об'єднання не повинні були виходити за кордони генерал-округу, тобто приблизно, якщо це стосувалося Православної церкви, то за межі однієї єпархії. 3. Релігійні спільноти не повинні були заважати діяльності окупаційних властей. 4. Особлива пересторога рекомендувалася щодо Російської православної церкви як такої, що є носієм ворожої Німеччині російської національної ідеї"⁹⁷.

За цією інструкцією, структура церкви у рейхскомісаріаті "Україна" мала відповідати території генеральних округів. У кожному такому округу, а всього їх було шість, мала існувати окрема церковна одиниця, очолювана єпископом або іноді двома єпископами від різних церков. Виконуючи інструкцію А.Розенберга, заступник рейхскомісара Коха Даргель своїм розпорядженням від 9 червня 1942 р. обмежив структуру обох церков до одиниць, які відповідали території окремих генеральних округів. Ієрархію православних церков про це рішення було повідомлено 1 жовтня 1942 р.⁹⁸.

Згідно з цим розпорядженням, митрополит Полікарп не визнавався главою Української автокефальної православної церкви, а митрополит Олексій - Автономної православної церкви. Вони були поставлені на один рівень з іншими єпископами. Кожен православний єпископ ставав особисто відповідальним за свої дії перед генеральним комісаром округу. Розпускалися синоди православних церков, а генеральні комісари отримували право поставляти й усувати єпископів. Висвячення в сан священників повністю залежало від дозволу генеральних комісарів⁹⁹. У цій інструкції Даргеля суворо ви-

магалось: "...Відтепер треба дотримувати рівноваги позицій обох церков. З цієї причини треба у відповідний спосіб протистояти будь-якому об'єднанню"¹⁰⁰.

Розпорядження рейхскомісара України "Про правні відношення релігійних організацій" від 1 червня 1942 р., яким формально оголошувалась свобода релігії та релігійних інституцій, насправді виявилось документом, що заперечував їх дійсну свободу. Зміст розпорядження віддзеркалив основні принципи ставлення німецьких окупаційних структур до релігійних організацій. Усі релігійні інституції зобов'язувалися: у 3-місячний термін пройти відповідну реєстрацію (§ 1), заснування нових релігійних товариств могло відбуватися лише з дозволу рейхскомісара (§ 2), склад їх правлінь ставився в залежність від політичної лояльності до існуючої влади кожного його потенційного члена (§ 3), релігійні громади зобов'язувалися обмежити свою діяльність виключно релігійною сферою (§ 3). Друга позиція § 5 декларувала: "Рейхскомісар може розв'язати (розпустити. - *Н.С.*) релігійне товариство, якщо його діяльність не обмежується до виконання релігійних завдань або загрожує публічному порядку і безпеці"¹⁰¹. Цілком зрозуміло, що, згідно з цим розпорядженням, релігійне життя в Україні потрапляло в цілковиту залежність від вищих чиновників окупаційної влади.

Зауважимо, що ієрархія обох православних церков негативно відреагувала на грубе втручання німецької окупаційної влади у традиційну для православ'я систему організації церковного життя. Це відразу віддзеркалилося в таємних аналітичних доповідях служби безпеки і СД. 1 грудня 1942 р. в одній з них містилася інформація про те, що автономний архієпископ чернігівський Симон (Івановський), засуджуючи цей німецький указ, наголошував: "...Подібні заходи вступають у протиріччя із законом Православної церкви і є втручанням громадянського управління у канони. Це може призвести до припинення існування Православної церкви, і в церковному житті настануть анархія та смута"¹⁰².

Архієпископ Пантелеймон (Рудик), висловлюючи подібну оцінку цього розпорядження німецьких властей, додав, що заборона церкві мати синод "рівнозначна забороні Православної церкви. Не можна одночасно визнавати церкву та забороняти її, встановлені століттями, канонічні правила"¹⁰³. Цей архієрей Автономної православної церкви наголошував: "У такому випадку церква буде змушена діяти нелегально, інакше кажучи, таємно тримати синод, рахуючись із небезпекою бути переслідуваною і тим поставленою у вороже становище щодо німецького правління"¹⁰⁴.

Всупереч діям окупантів, спрямованих на підтримку розколу православ'я в Україні та повного його підпорядкування своїм політичним інтересам, у середовищі ієрархії обох напрямів почала поступово превалювати доцентрова тенденція. Вона виникла з усвідомлення частиною провідників цих конфесій повної безперспективності стану розділення церков, дискредитаційного впливу на православне середовище взаємних претензій і звинувачень¹⁰⁵.

9 травня 1942 р. адміністратор УАПЦ митрополит Полікарп звернувся до глави АПЦ митрополита Олексія з листом, в якому висловив пропозицію про припинення розбрату. Глава Автономної православної церкви хоча й не висловився за це, але відповів, що "наш собор твердо став на шлях автокефалії"¹⁰⁶. По суті, це була відмова від конструктивного діалогу з ієрархією УАПЦ щодо пошуків шляхів поєднання церков.

Невдовзі ставлення митрополита Олексія до подій православного церковного життя в Україні помітно змінилось, і вже 29 червня 1942 р. він писав митрополитові Полікарпу, що обидві сторони витримали іспит на "українця", вже пора припинити поділ на "українців" і "москалів". Він відзначав, що "останніх уже немає", "всі вміємо сваритися, а тому треба показати, що ми

вміємо і в злагоді жити". Митрополит Олексій пропонував ієрархам Української автокефальної православної церкви: "...десь зібратися на спільну нараду..., на тій нараді все можна обговорити і дійти до якогось ладу. Йдучи на цю нараду, не треба думати про підпорядкування одному другому: коли треба буде, можна зректись того, що нині маємо, аби тільки для св. церкви користь була"¹⁰⁷.

На початку жовтня 1942 р. німці заборонили проведення скликаного митрополитом Полікарпом собору єпископів у м. Луцьку. Тоді єпископи УАПЦ провели собор неофіційно, ухваливши шляхом "приватних бесід" кілька важливих рішень, серед яких одним з найголовніших було про спосіб об'єднання церков. Спеціально створена комісія виробила проект ухвали, а архієпископ Никанор і єпископ Мстислав, послані як делегати від цього собору до митрополита Олексія (Громадського) в Почаїв, змогли переконати останнього в необхідності такого кроку. 8 жовтня 1942 р., після нетривалих переговорів у Почасві, митрополит Олексій, архієпископ Никанор і єпископ Мстислав підписали "Акт поєднання"¹⁰⁸.

Рекомендувалося по всіх православних церквах України відслужити молитви за "дар взаємного розуміння та об'єднання"¹⁰⁹.

12 жовтня 1942 р. повідомлення про церковне об'єднання було надіслане до рейхскомісаріату¹¹⁰, а 18 жовтня у кафедральному соборі м. Луцька було оголошено "Акт поєднання" й відправлено молебень.

Однак проти цього церковного об'єднання рішуче виступила група єпископів Автономної православної церкви на чолі з єпископом Пантелеймоном (Рудиком), яка вважала "липківців" еретиками, а "Луцьку ієрархію" з її головою митрополитом Полікарпом - "розколоучителями"¹¹¹. Ними був ухвалений меморандум, в якому містилася вимога до митрополита Олексія "зняти свій підпис з так званого "акта поєднання"¹¹². Засобом тиску на митрополита Олексія за "самовладні" дії з об'єднання церков стала пропозиція, висловлена в меморандумі главі АПЦ, "зложити з себе звання екзарха усієї України аж до рішення Всеукраїнського церковного собору"¹¹³. Під тиском архієреїв Автономної православної церкви митрополит Олексій був змушений заявити, що "канонічне рішення і оформлення справи об'єднання припиняються до скінчення війни, а акт від 8.X. цього року завішується до розглянення його на першому після війни соборі єпископів екзархату"¹¹⁴.

29 жовтня 1942 р. Кременецька духовна консисторія розіслала по підпорядкованих їй парафіях листа з інформацією про те, що акт від 8 жовтня - лише проект об'єднання церков. У ньому зазначалося, що такі важливі справи можуть бути здійснені тільки за згодою всього єпископату і "до часу затвердження акта поєднання нашими владиками... положення нашої св. церкви зостається в попередньому стані"¹¹⁵.

Відкликання митрополитом Олексієм свого рішення про об'єднання церков було не лише результатом тиску на нього з боку архієреїв Автономної православної церкви, а й того, що "почаївське поєднання" викликало негативну реакцію з боку німецької влади. У німецькій доповіді про становище та настрої населення в Україні зазначалося, що "проведення цього акта у життя... було б значним кроком вперед у створенні національної церкви, яка б охопила всю Україну"¹¹⁶. Самочинна поєднавча акція представників ієрархії двох церковних напрямів викликала не тільки категоричне неприйняття німців, а й відповідні дії з їхнього боку¹¹⁷.

23 жовтня 1942 р. до рейхскомісаріату був викликаний митрополит Олексій, якому вкотре нагадали, що церква мусить бути аполітичною, а на майбутнє рекомендували вирішувати важливі питання церковного життя "у порозумінні з владою"¹¹⁸.

До рейхскомісаріату в м. Рівне був викликаний також єпископ Мстислав¹¹⁹, де йому було заявлено, що німецька адміністрація, ставлячись в принципі позитивно до об'єднання церковних напрямів, не може погодитися з рішеннями "почаївського поєднання", оскільки воно є результатом забороненого зібрання єпископів¹²⁰. У цій бесіді заступник Коха Даргель заявив, що акт об'єднання церков незаконний, а Всеукраїнський церковний собор стане можливим тільки після закінчення війни. З притиском зазначалося, що влада подбає, щоб єпископи, які підписали акт, були усунені від управління церквою¹²¹.

Протягом листопада 1942 р. митрополит Полікарп підтримував контакти з митрополитом Олексієм шляхом листування, а 11 - 12 числа відбулася їхня зустріч, під час якої було остаточно з'ясовано питання особистого ставлення владик до об'єднання церков. Митрополит Олексій не відмовлявся від угоди, але трактував її тільки "як проект поєднання", а своє ставлення до угоди поставив у залежність від відповідей "своїх єпископів для представлення німецькій владі цілої справи"¹²². Остаточна його відмова від "акта поєднання" церков сталася після зустрічі з представниками німецької влади 27 листопада 1942 р. Про неї владика Олексій повідомив архієреїв Автономної православної церкви спеціальним листом від 15 грудня 1942 р. Його зміст не тільки висвітлює тогочасну позицію архіпастиря АПЦ щодо питання об'єднання церков, а й те, що саме вища цивільна влада остаточно перекреслила можливість його здійснення, заборонивши "собор єпископів екзархату", на якому нібито планувалося вирішити це складне й відповідальне питання. На вимогу німців, "канонічне рішення й оформлення справи об'єднання" припинялося "до скінчення війни, коли визволиться вся Україна та запанує в ній спокій"¹²³. Чи не єдиним "здобутком" цієї аудієнції було те, що "представник влади" погодився з аргументами митрополита Олексія про "неправильність найменування нашої церкви "автономною" й тим, що надалі "вона повинна називатися "Екзаршою православною українською церквою"¹²⁴. Зазначимо лише, що ця назва Православної церкви автономного напрямку так і не прижилася.

Тиск німецької адміністрації, спрямований на протидію об'єднанню церков, здійснювався на всіх архієреїв двох православних церковних напрямів. Владиці Никанору в Києві ще до його від'їзду на жовтневий собор у м. Луцьку було висунуто вимогу не підпорядковуватися митрополитові Полікарпу як адміністратору Української автокефальної православної церкви. Архієпископу Михайлу в Миколаєві німецькі чиновники 12 листопада 1942 р. заявили, що акт від 8 жовтня 1942 р. німецька влада не визнає, а церкви вона сама об'єднає після війни¹²⁵. Владику Михайла було повідомлено: митрополити Полікарп і Олексій позбавлені права втручатися в церковне життя інших генерал-комісаріатів, а єпископи відповідають за свої дії перед генерал-комісарами відповідних округів.

3 листа генерал-комісара Житомирського генерального округу до єпископів автономного церковного напрямку Леонтія та Євлогія дізнаємося, що "...німецьке управління бажає єдності українських церков і припинення церковних чвар, але воно гадає, що час для цього настане лише тоді, коли вся Україна буде звільнена й утихомирена". У ньому також наголошувалося, що "в жодному разі не може німецьке управління працювати з єпископами, які виявляють неслухняність, наприклад з тими, що з політичних міркувань беруть участь у недозволених зібраннях єпископів". У цьому листі вимагалось призначати священників тільки після попередньої ухвали гебітскомісарів, а в разі потреби усувати з посади священників, "які діють на шкоду німецьким інтересам". Досить симптоматичною була кінцівка цього документа, яка, власне,

з'ясовує, яку основну функцію, на думку німецької влади, повинні були виконувати ці єпископи: "Перемога німецької імперії - вищий заповіт у сучасний момент. Моліться з дорученою вам паствою за успіх німецької зброї"¹²⁶.

Останнім з православних ієрархів України, хто робив спроби перешкодити німецькій владі звести нанівець усю поєднавчу діяльність частини православних владик, був митрополит Полікарп. 7 грудня 1942 р. він надіслав до рейхскомісара листа, в якому висловив рішучий протест щодо порушення владою церковних канонів, розділення церков по генерал-комісаріатах і підпорядкування релігійного життя урядуванню німецьких чиновників. Відповіді на цього листа він так і не отримав. 6 січня 1943 р. митрополит Полікарп написав листа автокефальним єпископам, в якому наполягав, що їм "...залишається бути вірними ідеї автокефальности Української православної церкви та в цій ідеї усвідомляти духовенство і вірних". Владика запевнив, що "...з противниками цієї ідеї, як би вони не називались - чи автономістами, чи екзархістами - ми не знайдемо спільної мови, але хто з них хоче не на словах, а на ділі поєднання з нами, для миру церковного і добра віруючого народу, з тим радо будемо співпрацювати, не чекаючи колишнього "собору єпископів екзархату"¹²⁷.

Іншу позицію у справі досягнення церковної єдності зайняла більша частина ієрархів Автономної православної церкви. Своєрідним демаршем, спрямованим проти поєднавчої роботи ієрархії УАПЦ, стала діяльність ініціативної групи АПЦ, очолюваної єпископами Пантелеймоном, Веніаміном і Дмитрієм, яка мала на меті вирішити питання про церковне об'єднання іншим способом. Ці православні ієрархи вважали, що його можна досягти шляхом "об'єднання Православної церкви під юрисдикцією загальногерманського митрополита"¹²⁸. Ще у серпні 1942 р. (у розпал міжконфесійного конфлікту) ця ініціативна група надіслала офіційного листа до владики берлінського Серафима (Ляде)¹²⁹, де містився запит про можливість канонічного підпорядкування йому автономного православного напрямку. У разі реалізації цього задуму, з точки зору його авторів, "було б відкинуте звинувачення Православної церкви у приналежності до Москви і були б полегшені зносини між церквою та німецьким управлінням"¹³⁰.

Відповідь архієрея Російської закордонної церкви зацікавлені особи отримали пізніше, вже після спроби поєднання церков, у жовтні 1942 р. У листі-відповіді владика Серафим висловив готовність сприяти такому об'єднанню, й одночасно рекомендував: "...Щоб дати такому об'єднанню законні засади", необхідно "зв'язатися з імперським комісаром України і заявити йому, що вони не бачать ніяких можливостей подальшого співробітництва з Олексієм після того, як до нього приєднався Полікарп і його церква, яка переслідує більша політичні, ніж церковні цілі і підтримує зв'язок з вороже налаштованими до німців колами"¹³¹.

Варта уваги наступна деталь: владика Серафим затримку відповіді на лист єпископів АПЦ пояснив тим, що певні застереження спочатку змушували його "утриматися від позитивної відповіді"¹³². Вірогідно, що цими "застереженнями" могли бути консультації з особами, які дали згоду на запит митрополита тоді, коли дві православні конфесії самочинно вдалися до спроби поєднання. Вона, викликавши негативну оцінку німецької окупаційної влади, спонукала відповідних осіб до пошуків альтернативних варіантів влаштування діяльності православних конфесій¹³³. Зазначимо, що наміри ініціативної групи АПЦ так і не були реалізовані, оскільки німецька адміністрація віднайшла оптимальний для себе вихід зі скрутного становища - зламала традиційну для Православної церкви систему організації й підпорядкувала все духовенство безпосередньо чинній владі.

Аналіз етноконфесійної політики Третього рейху й особливостей церковно-релігійних процесів в окупованій Україні упродовж 1941 - 1942 рр. дає можливість зробити такі висновки.

Антигуманна й цинічна за своєю суттю, вона була зорієнтована на виконання наступних основних завдань: підтримка релігійного руху як ворожого більшовизму; встановлення жорсткого контролю за діяльністю релігійних організацій; сприяння зовнішній і внутрішній руйнації традиційних церковних структур та їхній атомізації; недопущення створення уніфікованих церков; максимальне використання релігійних об'єднань в інтересах Німеччини й подальша примусова заміна християнської віри на нехристиянську неоязичницьку.

Реалізації цієї програми певним чином сприяло те, що провідні українські церковні лідери і важливі православні центри опинилися в глибокому німецькому тилу, були підконтрольними й загалом керованими. Сприятливою для німців виявилася й та обставина, що практично відразу, в перші дні окупації ними українських земель, в православному середовищі почали складатися різні, діаметрально протилежні концепції інституалізації Православної церкви¹³⁴.

Один з пріоритетів етноконфесійної політики німців полягав у сприянні антиросійським настроям в Україні, дерусифікації Православної церкви, що вважалося важливим засобом дроблення й антагонізації церковних напрямів.

Окупаційна німецька адміністрація не просто пасивно допустила, а й певним чином посприяла утворенню на українських землях двох православних напрямів, які перебували в юрисдикції різних релігійних центрів. Автономна православна церква канонічно підпорядковувалася Московській патріархії Російської православної церкви, а Українська автокефальна православна церква - Варшавській митрополії Православної церкви в Генеральному губернаторстві. Канонічно-юрисдикційна залежність двох українських православних церков від зарубіжних релігійних центрів, які перебували у стані конфронтації, об'єктивно сприяла ускладненню православного церковного життя, створювала перешкоду на шляху до об'єднання церков.

Німецька адміністрація ефективно протидіяла перетворенню Києва на центр українського православного церковного життя, виокремленню із середовища православної ієрархії безперечного лідера, який був би здатний очолити рух за відновлення самостійної Київської митрополії.

Спочатку німецькі окупанти певною мірою толерували український православний автокефальний рух. Коли ж він чітко виявив ознаки самодостатності, некерованості, сприяння розвитку українського політичного сепаратизму, то німці більшу прихильність почали виявляти до Автономної православної церкви.

Головними причинами фаворизування німецьким окупаційним режимом саме цієї конфесії була підкреслена лояльність її верхівки щодо чинного політичного режиму, керованість ієрархії, дистанціювання від національно-визвольного руху, переважно негативне ставлення до невідкладного об'єднання церков.

¹ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.3833. - Оп.2. - Спр. 107. - Арк. 2, 2 зв.

² Дублянський А., протоієрей. Тернистим шляхом життя митрополита Никанора Абрамовича. До 20-ліття архіпастирського служіння. 1942 - 1962. - Лондон, 1962. - 80 с; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4-х тт. - К., 1998. - Т.4. - Ч. 1,2. - 381 а, 416 с.; Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української греко-православної церкви в Канаді: У 5-ти тт. - Вінніпег, 1984. - Т.1. - 616 с

³ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. — 660 с; Міненко Т. Православна церква в Україні під час Другої світової війни. — Вінніпег, Львів, 2000. — Т. 1. — 392 с.

⁴ Васильєва О. Жребий митрополита Сергея Воскресенского // Наука и религия. — М., 1995. — № 5; Одинцов М. Хождение по мукам 1930 — 1938 // Наука и религия. — М., 1990. — № 7; Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве: государственные-церковные Отношения в СССР в 1939 — 1964 годах. — М., 1999.

⁵ Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. — Полтава, 1977. — 125 с; Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Укр. іст. журн. — 1998. — № 3. — С 73-81; Борщевий В. Українське церковне відродження на Волині (40-ві рр. XX ст.). — Луцьк, 2000. — 254 с.

⁶ ЦДАВО України. — Ф.3833. — Оп.2. — Спр. 107. — Арк. 2.

⁷ Див.: Коваленко М.І. Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих територіях // Літопис Української повстанської армії. — Торонто, 1989. — Т.1: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн.1: Початки УПА: Документи і матеріали. — С 87.

⁸ Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів / Упоряд. і передм. В.Косика. — Львів, 1997. — Т.1. — С 301-303.

⁹ Там само. — С 344.

¹⁰ Там само. — С 362.

¹¹ Ставлення нацистів до християнства було так сформульоване М.Борманом у листі (грудень 1941 р.), адресованому всім гауляйтерам: «Национал-социалистичні і християнські ідеї несумісні... Якщо в майбутньому наша молодь нічого не буде знати про християнство, доктрини якого багато в чому поступаються нашим, християнство зникне саме собою». Див.: Нюрнбергський процес: Сборник материалов. В 2-х тт. — М., 1955. — Т.2. — С.511.

¹² Докл. про це див.: Энциклопедия Третьего рейха. — М., 2000. — С. 404-406; Гудрик-Кларк Н. Окультизм корни нацизма: Тайные арийские культы и их влияние на нацистскую идеологию. — СПб., 1996. — С. 209; Коваленко М.І. Назв, праця. — С. 81; Нюрнбергський процес: Сборник материалов. — Т. 2. — С. 508.

¹³ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1062. — Арк. 16-17; ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 474. — Арк. 378-387.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 475. — Арк. 214; Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 15.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 90. — Арк. 14, 16.

¹⁶ Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). — Ф. Р. 281. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 34, 34 зв., 48-50.

¹⁷ Савчук С, Мулик-Луцик Ю. Історія Української греко-православної церкви в Канаді. У 5-ти тт. — Вінніпег, 1984. — Т.1. Київська церковна традиція українців Канади. — С 476-523.

¹⁸ І. Власовський з цього приводу писав, що «гітлерівська адміністрація, радіючи розколу в церкві, підтримала його». (Власовський І. Митрополит Олексій Громадський: 1943-1963) // Українське Православне слово. — 1963. — № 9. — С 8.

¹⁹ Докладніше про це див.: Савчук С, Мулик-Луцик Ю. Назв, праця. — Т. 1. — С 496-509.

²⁰ Українські допомогові комітети, які здійснювали захист інтересів українського населення на теренах Генерального губернаторства, були низовими ланками легального Українського центрального комітету (УЦК), очолюваного відомим ученим Володимиром Кубійовичем. Докл. про них див.: Енциклопедія українознавства. Заг. частина / За ред. В. Кубійовича. Перевид. в Україні. — К., 1995. — Т.2. — С 580-581.

²¹ Савчук С, Мулик-Луцик Ю. Назв, праця. — Т.1. — С 482-485.

²² Там само. — С 486-493.

²³ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4-х тт. — К., 1998. — Т.4. — 4.2. — С 205; Дублявський А, протоіерей. Тернистим шляхом життя митрополита Никанора Абрамовича: До 20-ліття архіпастирського служіння. 1942 — 1962. — Лондон, 1962. — С 25.

²⁴ Мартирологія українських церков. В 4-х тт. — Торонто, Балтимор, 1987. — Т.1. Українська православна церква: документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор, і ред: О. Зінкевич, О. Воронін. — С 678.

²⁵ Там само. — С 678-679.

²⁶ Цыпин В., протоіерей. История Русской церкви: 1917 — 1997. — М., 1997. — С.277.

²⁷ Історія релігії в Україні: У 10-ти тт. — К., 1999. — Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А.Колодного, В. Климова. — С. 409.

²⁸ Мартирологія українських церков. — Т.1. — С. 681-683.

²⁹ Бурко Д. Українська автокефальна Православна церква — вічне джерело життя. — Бавнд-Брук, 1988. — С 200, 206.

³⁰ Волинь. — 1941. — 7 верес.

³¹ Див.: Савчук С, Мулик-Луцик Ю. Назв, праця. — Т.1. — С 506-508.

³² ДАРО. — Ф. Р. 281. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 48-50.

³³ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 474. — Арк. 329.

³⁴ Там само. — Ф. 1871. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 1.

³⁵ Власовський І. Назв, праця. — Т.4. — 4.2. — С 212.

- ³⁶ Там само. - С. 213.
- ³⁷ ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 10. - Арк. 11, 11 зв.
- ³⁸ Докл. про це див.: ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 474. - Арк. 334 - 337, 471, 473, 474.
- ³⁹ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 90. - Арк. 19.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 474. - Арк. 471, 473.
- ⁴¹ Рівненський краєзнавчий музей (далі - РКМ), 836/4 /VIII Д 1621.
- ⁴² Там само. - 7469 / VIII Д 2141; 7468 / VIII Д 2142.
- ⁴³ Там само. - 7469 / VIII Д 2141.
- ⁴⁴ Там само. - 836/4/ VIII Д 1621.
- ⁴⁵ ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 43.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ РКМ, 836/4 / VIII Д 1621.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 42.
- ⁵⁰ Там само. - Арк. 42, 43.
- ⁵¹ Там само. - Арк. 46.
- ⁵² Там само. - Арк. 44.
- ⁵³ Там само. - Арк. 43.
- ⁵⁴ РКМ, 836/4 / VIII Д 1621; ДАРО. - Ф. Р. 204. - Оп. 11. - Спр. 10. - Арк. 17, 17 зв.
- ⁵⁵ Див.: РКМ, 7467/ VIII Д 2143; Там же, 7466 / VIII Д 2144; 7469/ VIII Д 2141; 836/4 / VIII Д 1621.
- ⁵⁶ Волинь. - 1942. - 29 січ.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ РКМ, 7469 / VIII Д 2141.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 475. - Арк. 2.
- ⁶⁰ Там само. - Спр. 476. - Арк. 622-623; 229; Спр. 474. - Арк. 396-398, 378-387.
- ⁶¹ ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 3, 3 зв; Арк. 4, 4 зв.
- ⁶² РКМ, 836/4 / VIII Д 1621.
- ⁶³ ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 475. - Арк. 247; Спр. 476. - Арк. 966.
- ⁶⁴ РКМ, 7467/ VIII Д 2143.
- ⁶⁵ Там само. - 7468 / VIII Д 2142.
- ⁶⁶ Там само. - 836/4 / VIII Д 1621.
- ⁶⁷ ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 48-50.
- ⁶⁸ Там само. - Арк. 50.
- ⁶⁹ Там само. - Арк. 34, 34 зв.
- ⁷⁰ ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 90. - Арк. 7.
- ⁷¹ Див.: Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: церква і церковна єдність: Документи і матеріали. 1899-1944: У 2-х тт., 3-х кн. - Львів, 1995. - Т.1. - С. 436.
- ⁷² Там само. - С 436.
- ⁷³ ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 474. - Арк. 621.
- ⁷⁴ Див.: Величківський М. Сумні часи німецької окупації (1941-1944 роки) // Визвольний шлях. - 1965. - № 2. - С 159; № 4. - С. 399-400; ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 34, 34 зв.; Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність: церква і церковна єдність: Документи і матеріали. 1899 - 1944. - Т.1. — С 400-401.
- ⁷⁵ ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 34.
- ⁷⁶ "Треба нам єдності..." // Людина і світ. - 1993. - № 4 - 5. - С 2-3.
- ⁷⁷ ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 4, 4 зв.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 474. - Арк. 329, 337.
- ⁷⁹ Мартирологія українських церков. - Т.1. - С. 694.
- ⁸⁰ ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 474. - Арк. 329, 332.
- ⁸¹ Мартирологія українських церков. - Т.1. - С 694.
- ⁸² ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 474. - Арк. 329, 332, 333, 337, 385, 386, 387.
- ⁸³ Там само. - Арк. 378-387, 396-398.
- ⁸⁴ Там само. - Арк. 387.
- ⁸⁵ Там само. - Арк. 458.
- ⁸⁶ Там само. - Арк. 475.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ Мартирологія українських церков. - Т.1. - С 674; Власовський І. Назв, праця. - Т.4. - 4.2. - С 237-238.
- ⁸⁹ Докладніше про це див.: Дублянський А. Назв, праця. - С 36-42; Мартирологія українських церков. - Т.1. - С. 710-719.
- ⁹⁰ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. - С 295.
- ⁹¹ Там само.
- ⁹² Там само. - С 530.
- ⁹³ Там само. - С 555.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 534. - Арк. 23; Відродження УАП церкви в рр. 1941 - 1943 // Українське Православне Слово. - 1962. - № 2. - С 5.

- ⁹⁵ Цит. за: Шкаровский М.С. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве: государственные-церковные отношения в СССР в 1939 - 1964 годах. - М., 1999. - С. 141.
- ⁹⁶ Там само. - С. 142.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 475. - Арк. 695.
- ⁹⁹ ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 4, 5.
- ¹⁰⁰ Коси/с В. Назв. праця. - С. 331.
- ¹⁰¹ Мартирологія українських церков. - Т.1. - С. 747-748.
- ¹⁰² ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 475. - Арк. 696.
- ¹⁰³ Там само.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 90. - Арк. 18.
- ¹⁰⁶ ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 44.
- ¹⁰⁷ Власовський І. Назв. праця. - Т.4. - 4.2. - С. 241-242.
- ¹⁰⁸ ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 476. - Арк. 967.
- ¹⁰⁹ ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 1, 2; ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 476. - Арк. 972-974.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 476. - Арк. 967-968.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² Мартирологія українських церков. - Т.1. - С. 733.
- ¹¹³ ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 476. - Арк. 97; Спр. 475. - Арк. 704.
- ¹¹⁴ Там само. - Арк. 700 - 701.
- ¹¹⁵ Там само. - Арк. 701.
- ¹¹⁶ Там само. - Спр. 476. - Арк. 968.
- ¹¹⁷ Там само. - Арк. 964 - 974.
- ¹¹⁸ Там само. - Спр. 475. - Арк. 702-704.
- ¹¹⁹ Вірогідно, що єпископа Мстислава змусили подати у відповідну окупаційну установу "конфіденційну записку" про те, "чому в дійсності ці переговори велись з Олексієм". З неї стає зрозумілим, що ієрархія УАПЦ мала серйозні сумніви щодо реальності церковного поєднання, але чи не найважливішим для неї було добитися заяви саме від митрополита Олексія про те, що "надалі між обома церквами різниці у канонічному відношенні не буде", тобто відмови від тверджень про неканонічність "полікарпівців". Так планувалося не тільки відняти в Автономній церкві цей найсильніший аргумент - "козир" у міжконфесійній боротьбі у разі незгоди на об'єднання церков "Пантелеймона і деяких союзних з ним єпископів", а й «тяжко скомпрометувати», а отже - "звільнитися від противника Олексія". (ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 476. - Арк. 966-969).
- ¹²⁰ ЦДАГО України. - Ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 176. - Арк. 78.
- ¹²¹ ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 476. - Арк. 969-970.
- ¹²² Власовський І. Назв. праця. - Т.4. - 4.2. - С. 246.
- ¹²³ Мартирологія українських церков. - Т.1. - С. 735.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ Дублінський А. Назв. праця. - С. 48.
- ¹²⁶ ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 4, 5.
- ¹²⁷ Власовський І. Назв. праця. - Т.4. - 4.2. - С. 247.
- ігв ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 475. - Арк. 686.
- ¹²⁹ Серафим (Ляде) був одним з ієрархів Російської православної церкви за кордоном (Російської закордонної церкви), заснованої представниками російської церковної еміграції восени 1921 р. у Сремських Карлових (Югославія). Ця церква займала непримиримі позицію щодо радянської влади і Російської православної церкви. Владика Серафим у Німеччині вважався головним експертом у справах радянської церковної політики.
- ¹³⁰ ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 475. - Арк. 686.
- ¹³¹ Там само.
- ¹³² Там само.
- ¹³³ Вірогідно, що ідея канонічного підпорядкування православних парафій етнічних українських земель владі Серафиму і створення "Німецької автокефальної православної церкви" належала гетьману Павлу Скоропадському й особам з його найближчого оточення. План її організації містився в "Меморандумі гетьмана Скоропадського та повідомленні гетьманської управи у Берліні про стан Православної церкви у великій Німеччині та бажані зміни в ній" (ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 2. - Спр. 107. - Арк. 2, 2 зв.).
- ¹³⁴ Стоколос Н. Роздоріжжя. Про дискусії навколо шляхів розвитку православ'я на початку гітлерівської окупації України // Людина і світ. - 2002. - № 1. - С. 47-54.

Резюме

У статті розглядаються питання конфесійної політики німецької окупаційної адміністрації в роки Другої світової війни.

The questions of the German administration confessional policy in the Second World War years are being examined in the article.

В.Ф.Верстюк (Київ)

**СИМОН ПЕТЛЮРА:
ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ
(до 125-річчя від дня народження)**

Серед українських політичних діячів початку ХХ ст. постать С.Петлюри займає окреме місце, уособлюючи визвольні змагання 1917-1920 років, пов'язані з ними спроби побудови та збройного захисту Української Народної Республіки. Голова Директорії УНР, головний отаман армії УНР С.Петлюра став складовою частиною українського національного міфу завдяки надзвичайно твердій і послідовній політиці відстоювання національної державності. Не останню роль у міфологізації С.Петлюри відіграла його трагічна смерть на одній з вулиць Парижа у травні 1926 р. Підступне вбивство, сплановане і здійснене більшовицькими агентами, фізично знищило С.Петлюру, але ідейно перетворило його в масовій свідомості на потужний символ українського національно-державного руху.

Для історика Української революції С.Петлюра надзвичайно цікавий як реальна особистість, між якою і міфом є суттєва різниця, є реальні виміри, реальна біографія, що дають ключ до розуміння перебігу подій революції, дозволяють виокремити не лише їх сильні, але й слабкі сторони. Чи не тому ім'я С.Петлюри протягом багатьох десятиліть притягувало до себе увагу сучасників та істориків, спонукало до глорифікації, з одного боку, та тотального паплюження, - з іншого. І сьогодні воно викликає неоднозначні оцінки, палкі дискусії, має своїх апологетів і відвертих ворогів, хоч на загал академічна історіографія за останні роки серйозно просунулася вперед у відтворенні об'єктивного історичного портрета С.Петлюри. Насамперед створено ґрунтовну джерельну базу для вивчення його діяльності, формування світогляду та політичного кредо¹. Можна говорити і про помітні успіхи в аналізі цього документального масиву, про поступове формування сучасного петлюрознавства².

В даній статті зроблено спробу за допомогою наявних джерел та історіографії дати суспільно-політичний образ Петлюри, простежити основні етапи його діяльності, виокремити найважливіші ідеї, якими він керувався в процесі державотворення.

С.Петлюра народився 22 травня 1879 р. у сім'ї Василя та Ольги Петлюр, полтавських міщан. Рід Петлюр мав давнє козацьке коріння, проте особливих даних з його генеалогії не збереглося³. Дід Симона - Павло Петлюра рано помер, його дружина Ганна, овдовівши, постриглася в черниці, згодом була ігуменею Тепловського монастиря поблизу Феодосії. Василь Петлюра ще парубком, у середині ХІХ ст., з'явився в Полтаві, працював візником, одружився, приставши в прийми до Ольги Марченко, згодом відкрив свій візницький промисел. 1890 р. мав кілька виїздів та двох найманих візників.

Багатодітна (четверо синів і п'ятеро доньок) сім'я Петлюр жила в старому трикімнатному будинкові на околиці Полтави. Мати Симона, Ольга Олексіївна, теж походила зі старого козацького роду. Її батько, овдовівши, постригся в ченці, був одним із співзасновників Київського Іонівського скиту, помер ієромонахом. Якщо згадати, що з родини Петлюр вийшов майбутній патріарх УАПЦ Мстислав (Степан Скрипник, син сестри Петлюри Маріан-

ни), то неважко збагнути, що в ній тісно переплелися та поріднилися козацька й православна традиції, які становили основу української народної культури. Життя сім'ї було пронизане цією культурою. Українські мова, казка, пісня, одяг, страви, свята, звичаї становили ту духовно-побутову атмосферу, в якій виростали діти. Українська стихія виходила далеко за межі родинного гнізда, панувала в передмісті і в самій Полтаві. На відміну від українських великих промислових центрів, помітно зрусіфікованих, Полтава зберігала українське обличчя. Тут, як відзначав відомий історик В. Січинський, "навіть у часи найлютішої російської неволі збереглася народна свідомість, передусім у зовнішніх виявах та етнографічних ознаках, і коли інші міста Придніпровської України протягом ХІХ століття швидко обмоскалювалися, — Полтава гідно боронилася проти чужих впливів... Полтавська хата, полтавський одяг, полтавська вишивка, полтавські страви, полтавські мистецькі вироби — все вважалося за найкращі, найчистіші, найбільш українські"⁴. Мабуть, не випадково Полтава й Полтавщина дали українській політиці, науці, культурі і літературі стількох видатних діячів.

Діти Василя Петлюри не могли похвалитися сімейними статками, але пишалися своїм козацьким родоводом, були завзятими шанувальниками народної пісні, любов до якої прищепила їм мати. Із особливою силою співочий талант Петлюри розкрився в Полтавській духовній семінарії, до якої він вступив 1895 р., попередньо отримавши початкову освіту чи то в церковнопарафіяльній школі, чи то в земському училищі.

Незважаючи на русифікаторську політику — основу імперської освітньої системи, Полтавська семінарія перебувала під впливом української культури. Пояснювалося це контингентом її учнів, здебільшого вихідців із Полтавщини, а також симпатіями до української культури окремих викладачів. Так, учитель церковного співу І.Ризенко сприяв поширенню українофільства. Завдяки йому учнівський хор семінарії виконував безліч українських пісень. Петлюра був одним із найактивніших учасників учнівського хору, він не лише співав, але й грав на скрипці, а в старших класах намагався диригувати. З хором була пов'язана історія його виключення із семінарії. До Полтави 1901 р. приїхав видатний український композитор М. Лисенко. С. Петлюра, навчаючись тоді у випускному класі, запросив його від імені групи семінаристів послухати, як вони співають заборонену Лисенкову кантату "Б'ють пороги". Коли про запрошення довідався ректор архієрей Іларіон (Пічета), між ним, М. Лисенком та С.Петлюрою стався інцидент, внаслідок якого Петлюра був виключений з семінарії з "вовчим білетом", що перекреслював будь-які можливості продовження освіти в Росії.

Чому ж таким суворим і не відповідним провині було рішення ректора? Думається, то була нагода позбутися учня, який на той час уславився не лише співочою, а й політичною діяльністю. Як згадував П. Капельгородський, у старших класах С.Петлюра "був найактивнішим із семінарських крамольників", "провідником українського руху" і до того ж належав до таємної соціал-демократичної організації. То була полтавська громада Революційної української партії. За жандармськими даними, до неї входило понад два десятки семінаристів, серед яких С.Петлюра був помітною постаттю. Саме політична діяльність і була головною причиною виключення його з семінарії. До такого висновку спонукають і спогади В. Короліва-Старого. Він згадував, що перед виключенням із С.Петлюрою мав розмову ректор семінарії — архієрей Іларіон, який вихваляв учневі його здібності, просив пожаліти старого батька, покаятись, кинути свої "заблудження". На ті напучування юнак відповів, що "певен свого шляху" і що йому "ідеї дорожчі за родинні відносини"⁵.

То був характерний для того часу тип поведінки. Тих, які наприкінці

XIX—на початку XX ст. увійшли до революційного кола, важко було із нього вирвати простими умовляннями.

Влітку 1901 р. уже виключений із семінарії С.Петлюра брав участь у Всеукраїнському студентському з'їзді, що відбувся в Полтаві. Навесні 1902 р. він був одним із організаторів виступу учнів семінарії, які вимагали скасувати систему шпигунства, звільнити наглядачів, змінити програму навчання, ввести до неї українознавчі предмети. Тієї самої весни, коли під впливом агітації Революційної української партії (РУП) Полтавщину та Харківщину охопив могутній селянський рух, що супроводжувався захопленням поміщицької землі, худоби, реманенту, розгромом маєтків, полтавська жандармерія зафіксувала виїзди С.Петлюри та його друзів до сіл губернії з метою агітації та порушила кримінальну справу. Рятуючись від неминучого арешту, С.Петлюра разом із приятелем та ідейним однодумцем П.Понятенком восени 1902 р. виїхав на Кубань. Зовсім недовго він жив із приватних уроків, які давав у Катеринодарі, а потім знайшов працю в експедиції члена-кореспондента Російської АН Ф.Щербини, який займався впорядкуванням архівів кубанського козацтва. За свідченнями Ф.Щербини, дуже швидко з'ясувалося, що наймолодший серед членів експедиції С.Петлюра виявився найкваліфікованішим співробітником, який найліпше знав історію запорізького козацтва та України. Особливо його захопили архівні справи, пов'язані з перським бунтом чорноморських козаків та їх керівником Ф.Дикунем. У спогадах про С.Петлюру Ф.Щербина висловлював здогад, що та історична постать закинула патріотичну іскру в палку душу полтавського юнака та правила йому за приклад, духовно підтримуючи в боротьбі за народ⁶. У приватних розмовах із Щербиною С.Петлюра не приховував власних політичних поглядів, говорив про неминучість революції, вважав, що треба спрямувати всі зусилля на те, щоб її наблизити. І на Кубані С.Петлюра не полишав революційної діяльності. Разом із П.Понятенком, М.Ткаченком, С.Ерастовим, К.Безкровним він заснував там осередок РУП — Чорноморську вільну громаду, яка розгорнула практичну діяльність. У грудні 1903 р. С.Петлюру разом із П.Понятенком арештували. До березня 1904 р. він був ув'язнений, а потім випущений під грошову заставу, яку вніс батько, продавши останню десятину лісу.

С. Петлюра повернувся в Україну, недовго перебував у Києві, де близько зійшовся з М.Поршем, а восени 1904 р. з паспортом на ім'я С.Тагона виїхав до Львова, де тоді містився закордонний комітет РУП та видавався партійний часопис "Праця". У грудні 1904 р. С.Петлюра взяв участь у конференції РУП, яку спочатку планувалося провести як з'їзд партії та схвалити на ньому партійну програму. Під час конференції частина делегатів заявила про своє бажання об'єднатися з РСДРП, інша, більша, обстоювала потребу збереження самостійної партії. До останньої належав С.Петлюра, який неодноразово брав слово у гострих дискусіях. Проте розбіжності виявилися настільки великими, що подолати дискусіями їх не вдалося. Партія розкололася, меншість, що її залишила, створила Українську соціал-демократичну спілку, яка увійшла до РСДРП. Проте одним розколом розбіжності в РУП не були подолані. Протягом 1905 р. в ній точилася дискусія навколо національного питання. Основоположник РУП Д.Антонович оголосив національне питання неіснуючим, йому опонував М.Порш, який доводив потребу для РУП власної національної платформи⁷. Послідовним прибічником М.Порша був С.Петлюра. У травні 1905 р. дискусія, що до того точилася на сторінках преси, стала предметом конференції РУП. С.Петлюра нелегально прибув до Києва, де відбувалася конференція, і, за словами М.Порша, виявив "сміливість у вирішенні складних справ та непохитну віру в українську національну справу"⁸. Після конференції С. Петлюра став провідним діячем партії, повернув-

ся до Львова, де впродовж 1905 р. редагував партійний часопис "Селянин". Під час перебування у Львові він познайомився і тісніше зблизився з багатьма українськими галицькими діячами, особливо М.Грушевським, І.Франком, В.Гнатюком, співробітничав у "Літературно-науковому віснику", "Записках НТШ", "Волі", відвідував лекції підпільного українського університету.

Втративши з поля зору С.Петлюру, російська поліція ще в жовтні 1904 р. розіслала по Росії циркуляр з його характерними прикметами. Завдяки тому документові зберігся точний антропометричний опис Петлюри: "зріст 166 см., будова тіла середня, зовнішність інтелігентна, серйозна, має звичку відставляти ліву ногу вперед і тримає руки попереду, волосся на голові русяве, довге, пряме, проділ із правого боку, на бровах і вусах також русяве, борідка рідка, рудувата, очі сірі великі, короткозорий; за вечірнього освітлення читає за допомогою окулярів; череп правильний, круглий,... лоб плоский, високий, ніс прямий,...обличчя видовжене"⁹.

До жовтня 1905 р. С.Петлюра не мав легальних можливостей повернутися на Наддніпрянську Україну, де кипіла революція, але після амністії, пов'язаної з царським маніфестом, він поспішив додому. У грудні 1905 р. в Києві і Полтаві відбувся II з'їзд РУП, який спричинився до зміни назви партії — УСДРП та ухвали її програми. С.Петлюру було обрано до ЦК УСДРП. У січні 1906 р. він разом із М.Поршем та П.Понятенком виїхав до Петербурга, де мав редагувати центральний теоретичний орган партії — місячник "Вільна Україна". Вийшло всього шість чисел "Вільної України", після чого видання припинилося. Влітку 1906 р. С.Петлюра повернувся до Києва, де Є.Чикаленко здійснював видання щоденної української газети "Рада", яка заступила заборонену "Громадську думку". За рекомендацією М.Грушевського на посаду секретаря редакції Є.Чикаленко запросив С.Петлюру, який тоді вже був доволі вправним журналістом, маючи досвід чотирьох років активного співробітництва з багатьма демократичними українськими й російськими виданнями. У "Раді" зібрався сильний журналістський колектив: Б.Грінченко, М.Павловський, М.Грушевський, Д.Дорошенко, Л.Старицька-Черняхівська, С.Єфремов. Здавалося, що С.Петлюра, який у середовищі соціал-демократів завжди обстоював національні позиції, знайде в них близьких по духу людей. Проте цього не сталося. Є.Чикаленко згадував: "Секретар С.Петлюра, есдек, якось не пасував до нашої компанії, все держався осторонь, наче "на службі у капіталу"¹⁰.

Соціал-демократична, марксистська догматика з її класовою теорією боротьби мали надто міцний вплив на С.Петлюру, щоб він міг на той час національне поставити вище класового. Завжди перше в нього підпорядковувалось останньому. Це впало в очі С.Єфремову, який записав до свого щоденника: "Петлюру я знав либонь із 1905 року. Ближче до нього придивився року 1907, коли він був за секретаря "Ради". І ближча знайомість була не на його користь. Багато було в ньому тоді есдечівського духу — хвастливості, доктринерства і несерйозності. Були й неправильні штучки, через які довелося йому одмовити від секретарювання в "Раді" " ".

"Есдечівський дух" С.Петлюри повною мірою реалізувався в новому партійному виданні — щотижневій газеті "Слово", яку після свого III з'їзду УСДРП вирішила видавати в Києві. Перше число газети побачило світ у травні 1907 р. С.Петлюра значився у складі її редколегії, а з вересня став офіційним редактором. З другого числа на сторінках газети з'являється безліч великих і малих матеріалів, підготовлених ним. Соціал-демократичний світогляд автора цих матеріалів не викликає сумнівів. М.Садовський чи спересердя, чи з притаманною українському гумору іронією, охрестив С.Петлюру за часів редагування "Слова" "новим українським Марксом". Ймовірно, причи-

ною колючою іронією могла бути передмова С.Петлюри до видання українського перекладу п'єси Чирікова "Євреї". У передмові під назвою "Уваги про завдання українського театру" її автор дорікав тогочасній українській драматургії за те, що вона пронизана буржуазним народолюбством і зовсім байдужа до класової боротьби та соціальних конфліктів. На думку С.Петлюри, справжній драматург "мусить бути арфою, на якій виграє ураган тієї боротьби, ...що теж є нічим іншим, як поетичною інтерпретацією основної тези Комуністичного Маніфесту Маркса і Енгельса"¹². С. Петлюра мріє, "щоб українська драма стала драмою боротьби, соціальних катастроф, революційних конфліктів"¹³. Звернемо увагу й на статтю "Українські катедри і український пролетаріат", опубліковану у вересні 1907 р., яка написана із приводу того, що в деяких вищих навчальних закладах України під впливом революції почали викладатися окремі українознавчі предмети. Автор наголошував на тому, як мусить ставитися до подібного явища український пролетаріат. Петлюра відповів на поставлене запитання так: "Не будемо піддаватися особливим ілюзіям і радощам з приводу того, що той чи інший професор почав викладати науку, хоч би і заборонену досі, по предметах українознавства. Адже діти українського робітника або бідного селянина не почують її, адже ж їм всім заказані всі втіхи до неї! Нове слово про Україну будуть слухати тільки діти можливих людей, діти буржуазії. Та й те ще треба згадати, що ця наука, хоч би й українська, все ж буде буржуазна, і не стане вона ні навчати, ні освітлювати всіх явищ життя із того погляду, яким дивиться на нього свідомий пролетаріат, себто з погляду наукового соціалізму!"¹⁴.

Але й національне живе в Петлюрі й потребує сатисфакції. Тож далі автор говорить про те, що висловлена ним сентенція правильна лише на перший погляд: "Не маючи своєї власної школи, своїх національних інституцій, геній пригнобленої нації нидіє, йому насильно підрізують крила, а сама нація йде до денационалізації". Який же вихід із такої ситуації? На думку Петлюри, пролетаріат пригнобленої нації "не обмежує цієї боротьби, як націоналісти, однією тільки боротьбою за національні права, а повстає проти капіталістичного ладу, який між іншими формами гніту для свого добробуту вимагає і гніту над недержавними націями"¹⁵.

Такий дуалізм політичних орієнтирів був надзвичайно характерний для більшості тогочасних українських революційних діячів. Симон Петлюра — переконливий вірець еволюції соціал-демократичного діяча революційного напрямку до діяча національно-державного. Саме внаслідок такої еволюції й стала можливою його історична роль, яку він зіграв як головний отаман війська УНР та голова Директорії.

Після поразки революції 1905 — 1907 рр., за подальшого десятиліття, С.Петлюра пережив період глибокого внутрішнього осмислення суспільних процесів, що зумовило вагомі світоглядні зміни, розширило його освітній, культурний і політичний кругозір, змінило масштаби його громадсько-політичної діяльності. Ці зрушення стали помітними вже напередодні Першої світової війни, коли С. Петлюра разом із О.Саліковським заходилися видавати в Москві журнал "Украинская жизнь" (1912 — 1917 рр.). Трансформації, що відбулися з С.Петлюрою, вразили С.Єфремова: "Коли я вступив із ним уже 1912 року в редакції "Украинской жизни", я не пізнав колишнього Симона: виріс, споважнів, розвинувся, занехав свої колишні витівки"¹⁶. Якій змінився не лише сам С.Петлюра, а й його журналістський доробок. У публіцистичних статтях Петлюри, надрукованих в "Украинской жизни", національне переважає над класовим. Така обставина була пов'язана не лише з характером журналу. У статті "І.Франко — поет національної честі" до великого українського поета, мислителя, який сам еволюціонував від радикаль-

ного до національного діяча, С.Петлюра підійшов з мірками тільки національними. Він писав, що творчість І.Франка його цікавить з "громадсько-національного погляду", "національної честі і національної гідності". Для С.Петлюри Франко насамперед народний співець, і автор солідаризується із думкою поета про те, що "ніколи не слід зневірюватися в народі"¹⁷.

Визначаючи позицію І.Франка в українському соціально-політичному житті, С.Петлюра дійшов важливого висновку: "Все поверхове, формальне, нечесне і деморалізуюче в національному патріотизмі, все далеке від невідкупної любові до рідного народу, що заважає цій ширій любові розлитися по національному організмові, запліднивши його сили, — все це знаходить в особі І.Франка ворога, борця й протестанта. Франків протест має подвійний характер. У громадсько-поетичній проповіді поет має на увазі: 1) реального ворога, частково вторичного, частково сучасного, що його насильство сковувало й сковує розвиток українського народу, і 2) ворога, що затаївся в колективній душі українській в здавлен понівеченому історією національному "я", який ще небезпечніший, ніж перший"¹⁸. Автор не просто констатує певну істину, а глибоко переймається позицією І.Франка, робить її власним політичним кредо.

Для С.Петлюри Франко — борець і пророк, інтелектуальний лідер народу, віра якого в невичерпні сили української нації переконує, що "невільничі риси в рідному народі, хоч і довго живуть і виявляються протягом сторіч, але все-таки колись мусять поступитися перед своїм антиподом"¹⁹. Франко, на думку Петлюри, не спускається до потурання національній стихії, часто рабській, а має особливу здатність звертатися до почуття національної гідності й честі. Слово поета "б'є як батіг і очищає як каяття"²⁰.

Отже, відбувається сублімація життєвих установок журналіста та його великого героя, яка допомагає С.Петлюрі скоригувати своє місце в суспільному житті, співвіднести і поєднати особисте "я" не з окремою політичною партією чи навіть класом, а з долею рідного народу і, виявляється, що то набагато вагоміша позиція. Окрім того, настає розуміння, що потрібним народів можна стати, лише піднявшись над загалом і скерувавши його в потрібному напрямі. Отож автор статті замислюється над питанням про внутрішній зв'язок особистості з народом, доходить висновку, що особистість мусить бути виразником інтересів народу і водночас іманентним носієм його колективного "я".

Із пересічного бухгалтера* і журналіста С. Петлюра на час Першої світової війни, за свідченням М. Грушевського, перетворився на визначного провідника московської української громади. Ще яскравішу, можна сказати — пророчу, характеристику за того часу дала йому людина прихильна, але стороння для українського руху. "Українці самі не знають, кого вони мають серед себе. Вони гадають, що Петлюра — видатний редактор, патріот, громадський діяч тощо. Це все правда, але не ціла правда, Петлюра — безмірно вищий за те, що про нього думають. Він — з породи вождів, людина з того тіста, що колись, у старовину, закладали династії, а за нашого демократичного часу стають національними героями... Буде він вождем народу українського. Така його доля", — так характеризував С.Петлюру академік Ф. Корш²¹.

Отже, на час Першої світової війни у світогляді С.Петлюри сталися великі зрушення в бік національного. Національно-визвольна боротьба стає його політичним кредо, а в характері виявляються ознаки сильної особистості.

* Восени 1908 р. скрутні матеріальні обставини змусили С.Петлюру переїхати до Петербурга, де він знайшов пристойно оплачувану роботу бухгалтера в транспортному товаристві, бухгалтером деякий час він працював і в Москві, до якої перебрався, за одними свідченнями, 1909, за іншими, - 1911р.

Належало тільки чекати сприятливих обставин, за яких нагромаджений потенціал міг бути повністю використаний.

Редагований С.Петлюрою та О.Саліковським журнал "Украинская жизнь" під час Першої світової війни був чи не єдиним, щоправда російськомовним, українським виданням. На початку війни С.Петлюра опублікував у ньому власноруч написану декларацію "Война и украинцы", в якій відкинув думку про австрійську орієнтацію українців, висловив упевненість, що українці "виконають обов'язок громадян Росії в цей важкий час до кінця", водночас закликавши військових і державних чиновників Росії толерантно поставитись до українського населення Австро-Угорщини. Як згадував Д.Дорошенко, "Петлюра аргументував потребу такої декларації про лояльність тим, що в цей історичний момент, коли відбувається немов "примирення" російського громадянства із своїм урядом і робиться немов перегляд усіх народностей імперії, мовчанка українців може служити скріпленням того погляду, наче вони або не існують зовсім, або що для них у межах російської державности не може бути місця. А такий останній висновок мав би, між іншим, дуже лихі практичні наслідки для українського життя під теперішню хвилю"²².

Зовсім інші міркування з приводу декларації мала Рада ТУП. Вона дійшла висновку, що українці повинні зайняти стосовно воюючих сторін нейтральну позицію, а отже, засудила лояльний виступ Петлюри.

У 1915 р. С.Петлюра був мобілізований, перебував на Західному фронті, де обіймав посаду заступника уповноваженого Союзу земств.

Для такого типу людей, як С.Петлюра, не могло бути благодатнішого часу за революційний. Падіння самодержавства, революційно-демократичні зміни в країні застали С.Петлюру на фронті. У квітні 1917 р. він виступив ініціатором та організатором проведення в Мінську українського з'їзду Західного фронту. З'їзд створив Українську фронтову раду, а її головою обрав С.Петлюру.

Важливою подією в політичній кар'єрі С.Петлюри став і Всеукраїнський військовий з'їзд (5 — 8.V. 1917) у Києві. С.Петлюра був однією з провідних постатей з'їзду, входив до його президії, головував на декількох засіданнях, виголосив низку промов, запропонував найважливіші резолюції. Українські соціал-демократи вміло використали С.Петлюру в боротьбі із самостійником М.Міхновським за вплив на солдатські маси. Українські соціал-демократи намагалися втримати учасників з'їзду в межах лояльності до Тимчасового уряду та водночас спрямувати з'їзд на підтримку гасла автономії України. Найкраще з цим завданням упорався С.Петлюра. "У своїх талановитих промовах Петлюра вскинув демагогію про шкідливість творення українських військових частин, але разом із тим заспокоїв і палких на той час прихильників негайного творення свого війська без жодного порозуміння із росіянами", — засвідчив В.Прохода²³. Якщо до весни 1917 р. С.Петлюра був відомий у вузькому колі партійної, революційної інтелігенції, то від часу I Всеукраїнського військового з'їзду став публічним політиком, а його ім'я — одним із символів українського національно-визвольного руху. "Перший раз я почув Симона Петлюру як промовця до військових мас на Першому військовому з'їзді, — згадував В.Кедровський. — Враження від промови Петлюри лишилося колосальне. У кожному його слові чулася щирість, якась захоплююча задушевність та глибока віра в перемогу тих ідей, які він проголошував. Тоді ж, у тому захопленні, із яким з'їзд слухав промовця, а потім в тому зриві овацій та окликах "Слава!", якими було вкрито промову його, відразу було видно, що самотнім вождем українського вояцтва є Симон Петлюра"²⁴.

На військовому з'їзді С.Петлюра був обраний до складу Українського ге-

нерального військового комітету, став його головою. А вже 9 травня 1917 р. він вперше брав участь у роботі Центральної Ради, обговорював на третіх загальних зборах питання відрядження до Тимчасового уряду української делегації. Політична воля С.Петлюри, його організаційні здібності, відданість українській справі виразно виявилися в процесі підготовки і проведення II Всеукраїнського військового з'їзду (5 — 10.VI). З'їзд відбувся всупереч забороні військового міністра Росії О.Керенського. На з'їзді С.Петлюра виступив з доповіддю про структуру і завдання Українського генерального військового комітету (УГВК). Трохи згодом, 15.VI.1917 р., він був обраний Комітетом Центральної Ради до складу Генерального Секретаріату, в якому посів місце генерального секретаря військових справ. Як і в УГВК, так і в Генеральному секретарстві військових справ головним завданням С.Петлюри була українізація військових частин. Вона здійснювалася надзвичайно повільно, натрапляючи повсякчас на перепони в російському міністерстві. На початку вересня 1917р. С.Петлюра на чолі української делегації прибув до ставки верховного головнокомандуючого російської армії. Внаслідок переговорів з О.Керенським було досягнуто домовленості про українізацію 15 піхотних дивізій. Проте здійснити українізацію в повному обсязі не вдалося.

Військова діяльність С.Петлюри активізувалась у листопаді 1917 р. Після падіння Тимчасового уряду він знову обійняв посаду генерального секретаря військових справ*. С.Петлюра прагнув не допустити остаточного розвалу армії, анархії в її лавах, вживав заходів для забезпечення фронту військовим спорядженням, продовольством, налагоджував контакти з командувачами Південно-Західного та Румунського фронтів, організував штаб при Генеральному секретарстві військових справ. Уповноважений урядом УНР, С.Петлюра 11.XI.1917 р. звернувся до всіх українців на фронті "з проханням і приказом твердо стояти в цей небезпечний час на сторожі фронту і порядку,... не допускати братання і перемир'я"²⁵. С.Петлюра виступив ініціатором об'єднання Румунського та Південно-Західного фронтів у єдиний Український фронт і водночас підготував план роззброєння пробільшовицьких частин у Києві та на решті території України. Водночас із турботами про збереження боєздатності старої армії та її реорганізацію він багато зусиль докладав до оборони України від більшовицької агресії, неодноразово інформував Генеральний Секретаріат про зростання більшовицької небезпеки. На засіданні 15.XII.1917 р. С.Петлюра звернувся до українського уряду з вимогою остаточно визначитись, "чи воюємо ми, чи ні" з більшовиками. Генеральні секретарі В.Єщенко і М.Шаповал підтримали С.Петлюру, тоді як В.Винниченко вважав, що "раніше треба запитати Совіта народних комісарів, чи воює він, чи ні, тільки тоді можна зважитись на такі рішучі засоби боротьби"²⁶. На тому самому засіданні Генерального Секретаріату було ухвалено негайно послати ультиматум РНК із вимогою припинити війну, а разом із тим обрано особливий Комітет оборони України, до складу якого увійшли С.Петлюра, М.Порш та В.Єщенко.

Генеральний Секретаріат 18.XII.1917 р. був поінформований головою щодо заяви С.Петлюри про відставку з посади генерального секретаря. Відставку було прийнято. Причини її в джерелах та літературі залишилися недостатньо з'ясованими. Правдоподібно, що С.Петлюра вдався до відставки тому, що не мав достатньої підтримки з боку голови Генерального Секретаріату.

* "Тимчасовою інструкцією Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду", ухвалену 4.VII.1917 р., посада генерального секретаря з військових справ скасовувалася, як і ряд інших секретарств. Центральна Рада поновила ці секретарства 1.XI.1917 р.

Після відставки С.Петлюра виїхав на Лівобережжя, де створив Український гайдамацький кіш Слобідської України, до складу якого входила українська молодь. Кіш, який поділявся на чорних та червоних гайдамаків, став одною з найбоєздатніших українських частин. Він разом з Січовими стрільцями відіграв головну роль у придушенні січєвого більшовицького виступу на заводі "Арсенал".

С.Петлюра негативно поставився до запрошення Центральною Радою німецьких та австрійських військ в Україну, тому участі в роботі УЦР навесні 1918 р. не брав. Проте він розумів, що, незважаючи на те, чи було б зроблено запрошення, чи ні, німці все одно взяли б під свій контроль Україну.

У квітні 1918 р. С.Петлюра дав згоду балотуватися на голову Київського губернського земства і був обраний не лише головою губернського земства, а й Всеукраїнського союзу земств. На чолі українських земців він послідовно перебував в опозиції до режиму П.Скоропадського. Тому 27.VII.1918 р. С.Петлюра був заарештований і звинувачений у підготовці антиурядового замаху. З-під арешту звільнився 13.XI.1918 р. Того самого дня діями Українського національного союзу, що об'єднав опозиційні режимові гетьмана П.Скоропадського політичні партії та громадські організації, була таємно створена Директорія — орган для підготовки і керівництва антигетьманським повстанням в Україні. За традиціями 1917 р. в основу її створення було покладено принцип міжпартійного представництва. Очолив Директорію В.Винниченко, а до складу її увійшли С.Петлюра, Ф.Швець, П.Андрієвський, А.Макаренко.

На платформі антигетьманського повстання як єдиного об'єднавчого гасла створилася широка політична коаліція, яка й прийшла до влади у грудні 1918 р. Але швидко виявилось, що така коаліція не має не лише спільного плану, а й принципового бачення державотворчого процесу в УНР.

Не додала ясності справі і державна нарада, скликана Директорією 16 січня 1919 р. в Києві. Цікаву характеристику їй дав І.Мазепа: "З членів Директорії різко проти більшовиків висловився Петлюра. Швець говорив невідомо. Винниченко, як завжди, імпровізував і не мав ясного погляду на справу"²⁷. Той самий І.Мазепа свідчив, що в січні 1919 р. ніхто не знав, якою є політика Директорії. Саме тому на київській державній нараді представники корпусу Січових стрільців запропонували встановити замість Директорії військову диктатуру у складі тріумвірату — С.Петлюри, Є.Коновальця та А.Мельника. Підтримки така пропозиція не мала.

Тим часом ситуація в Україні ускладнювалася зовнішньополітичними обставинами, висадкою в південних портах військових контингентів Антанти та наступом із півночі військ більшовицької Росії. Внаслідок таких обставин на початку лютого настала цілковита криза української політичної системи. Широка коаліція виявилася нежиттєздатною. Уряд В.Чехівського пішов у відставку. За ним від державної роботи відійшли чільні політичні діячі УНР М.Грушевський, В.Винниченко, М.Шаповал. ЦК УСДРП 9 лютого відкликав із уряду і Директорії своїх представників*. Скориставшись цією директивою, В.Винниченко залишив Директорію і виїхав за кордон.

Принципово іншим було рішення С.Петлюри. Він 11 лютого звернувся до ЦК УСДРП з листом, в якому писав: "Виходячи з того, що сучасна ситуація для України надзвичайно складна і тяжка, я вважаю, що в даний момент всі сили творчі нашого краю повинні взяти участь у державній праці, не вважаю для себе можливим ухилятися од виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу, перед Батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти і працю-

* Аналогічну заяву про відкликання членів партії з Директорії та уряду зробив ЦК УПСР.

вати при державній праці. З огляду на це я тимчасово виходжу зі складу членів Укр. С.-Д. партії"²⁸.

Вихід С.Петлюри із УСДРП засвідчив завершення еволюції його світогляду в бік національно-державної ідеї. До партії він більше не повертався. Українська соціал-демократія втратила одного зі своїх лідерів, зате Україна знайшла послідовного борця за її державну незалежність.

Здавалося, що відставки В.Винниченка з посади голови Директорії, а також коаліційного уряду В.Чехівського дадуть змогу українській демократії перегрупувати політичні сили, хай і за рахунок звуження соціальної опори. Ставка була зроблена на боротьбу з більшовиками та на спробу досягти порозуміння з країнами Антанти. 6 лютого в Бірзулі, неподалік Одеси, розпочалися переговори представників командування військ Антанти та уряду УНР. 10 лютого ухвалою Директорії були припинені переговори із РНК РСФСР. 13 лютого Директорія призначила новий уряд УНР на чолі з безпартійним С.Остапенком. До його складу увійшли представники трьох партій: соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників та народних республіканців, тобто тих політичних сил, що орієнтувалися на демократичні засади та країни Антанти.

Однак очікуваного поліпшення політичного становища ні в Україні, ні навіть у Директорії такі зміни не спричинили. Серед суспільного загалу ширилися більшовицькі настрої, то був час найбільшого полівіння мас. Уряд Остапенка, орієнтуючись на Антанту, не спромігся навіть задекларувати свою програму, а в Директорії С.Петлюрі, який і далі сприймався як лівий політик і, певно, таким і був, протистояв тандем П.Андрієвського та Є.Петрушевича, який був уведений до складу Директорії як представник ЗУНР. Протидія С.Петлюрі виявилася в тому, що в лютому він не був обраний головою Директорії. Натомість було винесено ухвалу про черговість головування всіх членів Директорії на її засіданнях. До того ж, щоб ослабити вплив Петлюри на армію, Директорія 24 лютого запровадила спеціальною постановою посаду наказного отамана, який здійснював безпосереднє керівництво армією УНР, тоді як за головним отаманом залишалося загальне керівництво. Соціалісти-самостійники, як свідчить І.Мазепа, "проводили агітацію за передачу Петрушевичеві головування в Директорії, а отаману Оскілкові, своєму однодумцеві, який командував Північною групою, обов'язків головнокомандуючого українською армією. Як на мотиви цього, вказувалося на те, що, мовляв, Петлюра, як людина некомпетентна у військових справах, головним чином завинив невдачі на українському фронті"²⁹.

Соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники та народні республіканці і далі стояли за орієнтацію на Антанту та за збереження старого курсу уряду, тоді як С.Петлюра переконувався в тому, що така політика веде Україну в глухий кут, відриває Директорію від народних мас. Скликана 6 квітня в Рівному чергова державна нарада не спричинилася до порозуміння правих і лівих. За ініціативи С. Петлюри й А.Макаренка уряд С.Остапенка 9 квітня був відправлений у відставку, а натомість сформовано уряд Б.Мартоса.

Ця обставина посилила суперечності всередині Директорії. Петлюра, Макаренко і Швець перебували в Рівному та Здолбунові. Андрієвський і Петрушевич — у Станіславі. Командувач Північною групою військ УНР В.Оскілко 29 квітня вчинив протипетлюрівський заколот, але він не вдався. І.Мазепа смисл цього заколоту визначив дуже лаконічно: "Це був бунт проти Петлюри як провідної особи в українській боротьбі"³⁰. Виступ Оскілка підірвав і без того критичний стан фронту. Директорія і уряд УНР змушені були 5 травня залишити Здолбунів і Рівне та евакуюватися до Радивилова. Тільки 9 травня С.Петлюру було обрано головою Директорії, а ще через чо-

тири дні П.Андрієвського виведено із її складу. Відтоді ситуація в Директорії поліпшилась, але суперечності між С.Петлюрою та Є.Петрушевичем, який, щоправда, втратив інтерес до Директорії, а 9 червня був проголошений диктатором ЗО УНР, залишилися.

Тим часом у Проскуріві праві українські сили руками отамана Болбочана 9 червня вчинили спробу оволодіти командуванням Запорізьким корпусом, виступити проти Петлюри. Але й ця спроба провалилася.

Влітку — восени 1919 р. особливих розбіжностей між Петлюрою, Макаренком і Швецем не було. Голова Директорії мав підтримку її членів. На засіданні Директорії 15 листопада було ухвалено, що Швець і Макаренко виїдуть за кордон із представницькою метою. В ухвалі також зазначалося, що з того часу "верховне керування справами Республіки покладається на голову Директорії, головного отамана військ УНР Симона Петлюри, який іменем Директорії затверджує всі закони і постанови"³¹.

Загалом Директорія як колективний демократичний орган вищої влади не виправдала свого призначення та підтвердила істину про те, що демократія миттєво не народжується в полум'ї революції. Набагато вагомішою за колективний орган влади виявилася постать одного його члена, — голови Директорії, головного отамана військ УНР Симона Петлюри. 1919 рік зробив його незаперечним лідером українського національно-визвольного руху, об'єднавчим символом нації.

Варто пошукати відповіді на запитання, чому саме Петлюрі випала роль національного провідника. Частково ми вже відповіли на це, коли говорили про еволюцію його світогляду. Стаючи на шлях беззастережного служіння нації, він свідомо чи підсвідомо готував себе до ролі національного вождя.

Рік 1917-й не був роком Симона Петлюри. Він його високо підняв, зробив членом Центральної Ради, головою Українського генерального військового комітету, членом генерального Секретаріату. Але 1917 рік, коли найважливіші політичні рішення Української революції ухвалювалися в стінах Центральної Ради, на переговорах із Тимчасовим урядом, коли мільйонні українські маси лише розпочинали рух, на українському політичному олімпі домінували М.Грушевський та В.Винниченко. Високий інтелект, іміджі вченого і письменника дистанціювали їх від мас, творили міф про їхню особливу втаємниченість у закони суспільного розвитку. Другий період діяльності УЦР після проголошення III і IV Універсалів розвіяв той міф. Року 1918-го та особливо 1919-го революція вийшла далеко з берегів мітингової політичної діяльності, її поступ визначався не стільки деклараціями й резолюціями, скільки збройною силою, безпосередньою участю в революційних подіях широких народних мас. Для керівництва такими масами потрібен був не так інтелектуал, як людина, виповнена силою національної ідеї, глибокою вірою, переконанням в остаточну перемогу ідеї української державності, тобто харизматичний лідер. Саме таким і був Симон Петлюра.

Питання про харизматичність С.Петлюри залишається нерозробленим українською історіографією. Маємо цілу низку фактів, які свідчать про сильну особистість Головного отамана. Скажімо, в грудні 1917 р., не одержавши підтримки голови Центральної Ради та голови Генерального Секретаріату у формуванні сердюцьких дивізій як ядра майбутньої української армії, С.Петлюра подав у відставку з посади генерального секретаря, відійшов від діяльності уряду УНР, отже, не мав моральної відповідальності за поразку воєнної кампанії взимку 1918 р. До того ж створений ним Гайдамацький кіш Слобідської України показав себе однією із найбездатніших частин. У січні 1918 р. соціал-демократ С.Петлюра бере на себе керівництво придушенням більшовицького повстання в Києві. У травні 1918 р. як голова Київського гу-

бернського земства та Всеукраїнського союзу земств С.Петлюра мав мужність публічно висловити німецькому послові в Україні барону Мумму протест із приводу масових арештів та переслідувань, які здійснювалися гетьманською й окупаційною владами проти громадського активу. Політична активність спричинилася влітку 1918 р. до арешту й тюремного ув'язнення С.Петлюри, але, щойно залишивши камеру, він взявся до підготовки повстання і проголосив себе головним отаманом.

Про оптимізм і віру С.Петлюри говорено не один раз, та майже завжди мемуаристи, мов змовившись, одразу ж наголошують на вмінні Петлюри передати свою віру та оптимізм навколишнім, не тільки легко спілкуватися з малознайомими людьми, насамперед солдатами і старшинами, на передовій, але й надихнути їх до переможного бою. Це цілком очевидна риса харизматика, як і вміння простотою мови, одягу і т. ін. дати навколишнім можливість пізнати у ньому лідера, а відтак ще більше довіритися йому. С.Петлюра досконало володів цим мистецтвом. Точніше буде сказати, що таке вміння було його іманентною особливістю. "Він майже весь час проводив на фронті і дуже часто сам, без жодної охорони, їздив на позицію, де підбадьорював вояків своїми простими, повними глибокої віри в перемогу розмовами з ними, — згадував В.Прохода. — Незважаючи на дуже несприятливу ситуацію на фронті, Петлюра на всіх справляв враження якоїсь веселі бадьорості. Побачивши батька Петлюру, той вояк, що, може, перед хвилиною тяжко нарікав на свої страждання, зразу ж про них забував. Здавалося, що вони вже минули і що знесиленний організм набрався свіжих сил для нових переживань... Петлюра був вождь, зв'язаний з духом нації, з її землею. Він відчував те, чого не могли передбачити інші політики. Характерною рисою його вдачі був творчий оптимізм. Він бачив лише майбутню Україну, боротись за яку закликав до останньої краплі крові"³².

У спогадах сучасників та соратників можна знайти чимало згадок і про те, що Петлюра був надзвичайно лагідною, людяною і толерантною людиною. Ці загалом чудові людські якості негативно позначалися на його харизмі. Найвдалішу синтетичну характеристику С.Петлюри подибуємо в М.Ковалевського, який добре знав головного отамана. "Симон Петлюра мав усі дані, щоб стати провідником нації, — писав М. Ковалевський. — Однак йому бракувало того великого масштабу, який відзначав революційну вдачу великого гетьмана Богдана. Йому бракувало того широкого степового розмаху і безоглядності, з якою наші великі гетьмани не раз ішли на кров і руїну для досягнення вищої мети. Він занадто був перейнятий новочасним гуманізмом, щоб піти слідами гетьманів. І в цьому, може, полягала трагедія Симона Петлюри. Цю безоглядність, яка завжди в'яжеться з жорстокістю, виявили наші історичні вороги і їх ватажки"³³.

Причини поразок армії УНР наприкінці 1919 р. залежали аж ніяк не від особливостей характеру С.Петлюри, а від загальної внутрішньої й зовнішньополітичної ситуації. Це змусило головного отамана активно шукати союзників у боротьбі з більшовиками. Його погляди звертаються до Польщі. 5.XP.1919 р. уряд УНР визнав за доцільне від'їзд С.Петлюри до Варшави. 21 — 24.IV.1920 р. між урядами УНР і Польщі були підписані політична та воєнна конвенції. За Польщею визнавалося право на західноукраїнські землі. В обмін на це визнання українська сторона отримала військову підтримку у боротьбі із більшовиками. Варшавський договір спричинив зливу звинувачень на адресу С.Петлюри з боку українських політичних сил. Військовий похід українських і польських сил видався невдалим. У листопаді 1920 р. уряд УНР та вцілілі військові частини остаточно залишили власну землю і перейшли на територію Польщі.

З кінця 1920 р. для С.Петлюри розпочався останній, еміграційний період життя. Він був короткий, всього шість неповних років, але насичений організаційною та аналітичною роботою. Насамперед голова Директорії УНР вважав за необхідне розібратися в причинах невдачі визвольних змагань. Як він писав 1922 р. в одному з листів до генерала М.Удовиченка, для нього "почався вже суд історії". Цей суд полягав у тому, щоб відтворити об'єктивну картину того, що сталося. На думку С.Петлюри, вже 1917 рік - рік початку революції - виявив ряд недоліків у організації нації, а саме - відсутність достатньої кількості тих елементів, "хто чорною роботою державною уміє творити певні реальні цінності"³⁴. Серед політичної еліти переважали "або фантасти, або демагоги, або наївні люди, що вірили в силу резолюцій"³⁵. Серед політичних сил не існувало єдності, партійні інтереси переважали національні. Несуголосність українських політичних дій, на думку С.Петлюри, виростала з ґрунту невиробленості державної ідеології, неоформленості волі народу. Незважаючи на глибокі й вагомні внутрішні національні проблеми, С.Петлюра, хоч і передбачав "ще деякі нові ускладнення в реалізації нашої державної ідеї", але не втрачав "ні віри, ні надії на те, що ідеал нації буде здійснений"³⁶. 1923 р. він написав і опублікував окремою брошурою досить об'ємну працю "Сучасна українська еміграція та її завдання", в якій показав розгорнутий план майбутніх дій. Насамперед, С.Петлюра розглядав українську еміграцію як органічно інтегральну частину власного народу, яка повинна взяти на себе працю по забезпеченню консолідації національної волі, а також виховання необхідної кількості державних діячів, з великим знанням техніки державного будівництва, умінням прогнозувати майбутнє. Інша нагальна проблема - це армія. Її боездатність та моральний дух безпосередньо залежать від стану суспільства. "Армія знала, що українське громадянство не сконсолідувалось, не з'єднало всіх своїх сил для організації боротьби і не уявляє єдиного національного фронту, який своєю єдністю, согласованістю і вищою державною дисципліною давав би образ самопожертви громадянства і підпорядкованості його державним інтересам, що їм так загрожувала смертельна боротьба з ворогом. Це було прокляттям для нашої армії"³⁷. Звідси С.Петлюра робить висновок про те, що здобуття Української держави - це справа всієї нації, а не одного класу чи однієї партії, справа, яка вимагає єдності волі нації, пріоритет державності над партійністю.

Поряд із загальними, С.Петлюра формулює ряд спеціальних завдань:

- Еміграція повинна використовувати найменші можливості "до заманіфестування своїх національно-державних постулатів".

- Шукати собі симпатиків та прихильників у країнах світу, вступати в контакти з різними політичними силами цих країн, використовувати міжнародні наукові об'єднання, брати участь в європейській пресі та журналістиці, використовувати друковане слово для пропаганди української тематики, а одночасно вести боротьбу проти ідеології "великої, єдиної Росії". Цікавим був геополітичний прогноз Петлюри. Він передбачав, що "всі держави, утворені після 1917 року на території бувшої Росії, не мають шансів на тривке існування і будуть завжди zagrożеними, поки на півдні бувшої імперії не організується і в силу не увійде незалежна держава українського народу"³⁸.

- С.Петлюра залишався послідовним і непримиренним опонентом більшовицького режиму. Він одним із перших зрозумів усю небезпечність "зміновіхівської" ідеології і висунув завдання розв'язати остаточно ілюзію можливості співробітництва Європи з більшовицькою владою: "В умовах нашого перебування за кордоном свій обов'язок в цій справі тоді виконаємо, коли допоможемо остаточній компромізації большевицьких експериментів в очах світу"³⁹.

— С.Петлюра гостро відчував потребу культурної модернізації української нації, відтак ставив перед еміграцією завдання вивчення європейських мов, створення перекладної літератури з різних галузей науки, освіти та мистецтва, без чого важко було б уявити ефективне функціонування Української держави. Він усвідомлював необхідність проведення в Україні економічних модернізаційних заходів. Будував у цьому напрямі широкі плани, в які входило будівництво шляхів, організація промислового виробництва з пристосуванням його до військових потреб, підготовка нації до оборони Батьківщини. Як великий позитивний чинник національного життя, С.Петлюра розглядав українську церкву, турбувався справами її внутрішнього зміцнення.

Звичайно, більшовицька влада не могла пробачити Петлюрі подібного ходу думок, він був для неї одним із найнебезпечніших ворогів. Особливо боялася Москва відновлення союзу Пiлсудський - Петлюра. Коли на початку травня 1926 р. Ю.Пiлсудський повернув собі владу в Польщі, відновлення союзних дій стало цілком ймовірним. Це, на наш погляд, стало причиною вбивства С.Петлюри. Трагічна смерть ще виразніше підкреслила унікальність і масштаб цієї постаті в історії України ХХ ст. Не випадково більшовицька пропаганда докладала всіх можливих зусиль для карикатуризації образу Петлюри, замовчування та фальсифікації його діяльності. Наслідки цієї агресивної пропаганди не подолані остаточно ще й сьогодні. Обов'язок сучасної історичної науки - повернути справжній образ С.Петлюри українській національній історичній пам'яті.

¹ *Петлюра С* Статті, листи, документи. - Т. 1. - Нью-Йорк, 1956; Т. 2. - Нью-Йорк, 1979; Т. 3. - К., 1999; *Петлюра С* Статті. - К., 1993; *Петлюра С* Вибрані твори та документи. - К., 1994; *Сергійчук В.* Погроми в Україні: 1914 - 1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. - К., 1998; Його ж. Симон Петлюра і єврейство. - К., 1999; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: В 2-х т. - К., 1996-1997; Український національно-визвольний рух. Березень— листопад 1917 року: Документи і матеріали. — К., 2003 - та ін.

² Історіографія, пов'язана з діяльністю С.Петлюри, кількісно є досить великою. В бібліографічному покажчику "Українська революція і державність (1917-1920 рр.)" С.Петлюрі відведено понад 130 позицій. Серед пострадянської літератури відзначимо такі праці: "Він з когорти вождів (кращі конкурсні праці про дореволюційну діяльність Симона Петлюри)". - К., 1994; У 70-річчя паризької трагедії. 1926-1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. - К., 1997; Полтавська петлюріана. — Вип. 1—5. — Полтава, 1993—2003; Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: 36. наук. пр. - Фастів, 1999; *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. - К., 2001; *Яблонський В.* Від влади п'ятьох до диктатури одного, історико-політичний аналіз Директорії УНР. - К., 2001; Політична історія України. ХХ століття: В 6-ти т. - Т. 2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920). - К., 2003. *Савченко В. А.* Симон Петлюра. - Х., 2004.

³ Див.: *Мокляк В.* Матеріали до родоvodu Петлюр // Полтавська петлюріана. - Вип. 4. - С 20-32.

⁴ Цит. за: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. - К., 1998. - С 51.

⁵ *Королів-Старий В.* З моїх споминів про Симона Петлюру // 36. пам'яті Симона Петлюри... - С 178-179.

⁶ *Щербина Ф.* Симон Петлюра по Кубані // 36. пам'яті Симона Петлюри... - С 191.

⁷ Див.: *Феденко П.* Український рух у ХХ столітті. - Лондон, 1959. - С 49.

⁸ Цит. за: *Верстюк В., Осташко Т.* Вказ. праця. - С 53.

⁹ Там само.

¹⁰ *Чикаленко Є.* Спогади. 1861-1907. - Нью-Йорк, 1955. - С 486.

¹¹ *Ефремов С.* Щоденники. 1923-1929. - К., 1997. - С 379.

¹² *Петлюра С.* Уваги про завдання українського театру // *Петлюра С* Статті, листи, документи. -1.2. - Нью-Йорк, 1979. - С 96-97.

¹³ Там само. - С 103.

¹⁴ *Петлюра С* Українські катедри і український пролетаріат // *Петлюра С* Вибрані твори та документи. - К., 1994. - С 50.

- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Бфремов С. Вказ. праця. - С. 379.
- ¹⁷ Петлюра С. І. Франко - поет національної честі // Петлюра С. Статті. - К., 1993. - С. 92, 94.
- ¹⁸ Там само. - С. 101.
- ²⁰ Там само. - С. 100.
- ²¹ Цит. за: Славінський М. Симон Петлюра (1879-1926) // 36. пам'яті Симона Петлюри (1879-1926) - К., 1992. - С. 12.
- ²² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). ^ Ч. 1: Галицька руїна 1914 -1917 років. - Львів, 1923. - С. 13.
- ²³ Прохода В. Вождь та військо // 36. пам'яті Симона Петлюри... - С. 113.
- ²⁴ Кедровський В. 1917 рік: Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради. — Вінніпег, 1967. - С 132.
- ²⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: В 2-х т. - Т. 1: 4 березня - 9 грудня 1917 р. - К., 1996. - С 410.
- ²⁶ Там само. - Т. 2: 10 грудня 1917 р. - 29 квітня 1918 р. - К., 1997. - С 39-40.
- ²⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921: В 3-х т. - Т. 1. - Прага, 1942. - С 84.
- ²⁸ Цит. за: Петлюра С Статті, листи, документи. - Т. 1. - Нью-Йорк, 1956. - С 228.
- ²⁹ Мазепа І. Вказ. праця. - С 156.
- ³⁰ Там само. - С 183.
- ³¹ Там само. - Т. 2. - С 114.
- ³² Прохода В. Вказ. праця. - С 142.
- ³³ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, вражіння, рефлексії. - Інсбрук, 1960. - С. 381.
- ³⁴ Симон Петлюра. Статті. - С.222.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. - С.227.
- ³⁷ Там само. - С.240.
- ³⁸ Там само. - С.252.
- ³⁹ Там само. - С.256.

Резюме

В статті простежено політичну біографію визначного українського державного діяча, голови Директорії Української Народної Республіки, головного отамана армії УНР Симона Петлюри.

In the article, the author researches the political biography of the outstanding Ukrainian National Republic's Directory, UNR army's chief otaman (commander), Symon Petliura.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Моця О. П. (Київ)

ПІВДЕННОРУСЬКІ ХРАМИ (РОЗМІЩЕННЯ, РОЗМІРИ, ХРОНОЛОГІЯ)

"Пам'ятки давньої архітектури - джерело надзвичайно багатой інформації. Будучи одночасно пам'ятками мистецтва і техніки, вони зберігають цінні свідчення про епоху, коли були створені, її ідеологію, політичну обстановку, художні смаки, будівельну техніку й організацію ремесла.

Роль архітектури в історії людства завжди була досить великою. Та все ж можна назвати період, коли ця роль особливо виросла, - то була епоха середніх віків¹.

До пам'яток архітектури давньоруських часів зверталось не одне покоління дослідників. Але превалювало мистецтвознавче їх вивчення, іншими аспектами дослідження архітектурних пам'яток науковці цікавилися набагато рідше.

У даній статті ми звернемося до питань топографії храмів епохи Київської Русі на території того чи іншого населеного пункту або в межах його околиці, розмірів самих церков та соборів (без урахування прибудов), а також хронології їх зведення. Це дасть можливість:

- простежити формування територіальної структури населених пунктів з урахуванням церковних споруд;
- більш точно говорити про значущість і популярність окремих храмів;
- доповнити інформацію про тенденції в процесі утвердження християнства на Русі в часовому та просторовому вимірах.

Ми не ставимо завдання повною мірою висвітлити всі названі вище положення, адже це тема окремого великого дослідження. Нами будуть простежені лише основні тенденції. Наші спостереження ґрунтуються на інформації, зібраній П. О. Раппопортом у його праці "Русская архитектура X - XIII вв.". При тому будуть враховані лише дані з повністю досліджених пам'яток. Будівлі, що збереглися частково (в археологічному відношенні) або відомі лише з письмових джерел, у нашому огляді не братимуться до уваги.

Це зовсім не говорить про те, що після 80-х років XX ст. архітектурно-археологічні дослідження на території півдня давньоруської території припинились: вони проводилися в різних центрах Дніпровського Лівобережжя², на Галичині³, а також у Києві⁴.

Аналіз буде проводитись окремо в межах літописних земель південного регіону Київської Русі: Київської, Чернігово-Сіверської, Переяславської, Галицької та Волинської земель. Для порівняння звернемося також до пам'яток однієї із земель східнослов'янської Півночі - Новгородської. Зібрану інформацію подано в окремих таблицях.

Почнемо з території Київської землі, де вивчення храмової архітектури триває довгий час. За даними на 80-ті роки XX ст., тут повністю було розкопано 21 храм у шести літописних містах: Києві (14 об'єктів), Вишгороді (1), Белгороді (2), Овручі (1), Зарубі (2), Каневі (1). Отримана інформація подана в таблиці 1.

За межами столиці Русі всі храми, окрім Заруба, були зведені на дитинцях міст, тобто в центральних їх частинах. В останньому випадку вони знаходилися на території відомого з письмових джерел замиського Зарубського монастиря.

Інша картина спостерігається в Києві: на дитинці цього центру зафіксовано половину з повністю археологічно досліджених храмів (7), а на посаді -

3. За межами міських укріплень - 4 храми, котрі були монастирськими церквами (Берестово спочатку служило заміською князівською резиденцією і лише згодом стало монастирською садибою). На дитинці столичного міста два храми (церква св. Георгія та Дмитріївський собор) також були монастирськими будівлями.

Розміри. У Київській землі відомо про 10 будівель з площами, що перевищували 500 м². З них найбільшими є церква св. Бориса і Гліба у Вишгороді (1008 м²), Софійський собор (864,4 м²) й Успенський собор Києво-Печерської лаври (861,5 м²). Дещо меншими були такі київські храми, як церква на території митрополичої садиби (663 м²), церкви св. Георгія (648 м²) і архангела Михаїла (534,8 м²), собор Дмитрівського монастиря (546 м²), Кирилівська церква (682 м²), церква Спаса на Берестові (610,5 м²), а також білгородська церква Апостолів (532 м²).

Найменшою за розмірами виявилась церква приміського Глинецького монастиря - всього 100 м². Решта будівель мала площі, що коливалися між вищевказаними показниками.

Таблиця 1. Храми Київської землі

Місцезнаходження	Найменування	Розміри (м)	Часбудівництва (ст.)
Київ	Церква Богородиці (Десятинна)	27,2 X 18,2	X
	Церква Василя (Трьохсвятительська)	17X12	XII
	Софійський собор	29,5 X 29,3	XI
	Церква на території митрополичої садиби	26 X 25,5	XI
	Церква Георгія	27 X 24	XI
	Церква архангела Михаїла	28,6 X 18,7	XII
	Собор Дмитрівського монастиря	28 X 19,5	XI
	Церква на Вознесеньському узвозі	15X11	XII-XIII
	Церква в садибі худінституту	20,3X11,8	XI
	Церква Успіння на Подолі	25,2 X 16,8	XII-XIII
	Кирилівська церква	31 X 22	
	Церква Спаса на Берестові	30 X 20,4	XI - XII
	Успенський собор Лаври	35,6 X 24,2	XI
	Церква Глиницького монастиря	10X10	XII
Вишгород	Церква Бориса і Гліба	42X24	XI - XII
Білгород	Церква Апостолів	26,6 X 20	XII
(с. Білогородка)	Малий храм	20,2X 14,5	XII
Овруч	Церква Василя	21,8 X 16,3	XII
Заруб	Великий храм	24X15	XI - XII
(с. Зарубинці)	Малий храм	21X15	XII
Канів	Церква Георгія	25,2 X 16,7	XII

Час будівництва. За межами Києва більшість будівель з'явилася протягом XII ст. Лише Вишгородський та "Великий Зарубський" храми продатовані більш широко - XI-XII ст. (перший з них кілька разів перебудовувався). У столиці ситуація була іншою: до X ст. відноситься 1 церква, до XI ст. - 6, до XI-XII ст. - 1, до XII ст. - 4, до XII-XIII ст. - 2.

Звертаючись до пам'яток Чернігово-Сіверської землі, слід вказати, що тут до 80-х років XX ст. було повністю досліджено 8 храмів у чотирьох містах - Чернігові (5), Путивлі, Трубчевську, Вжижу (по одному). Основні дані про них знаходяться в таблиці 2.

У трьох останніх пунктах церкви будувалися на дитинцях. Чернігівська ситуація була відмінною від попередніх: на дитинці було споруджено 2 храми, на посаді - 1, а за межами міських укріплень - 2 (це відомі Успенський собор Єлецького та Ільїнська церква Троїцько-Ільїнського монастирів). За своїми площами найбільшими були Спаський (733,7 м²) та Успенський (568,3 м²) собори, а найменшою - Ільїнська церква (97,5 м²).

В хронологічному відношенні можна вказати на те, що половина з церков, повністю досліджених, датується XII-XIII ст., одна - XI ст., одна - XII ст., а ще дві XI-XII ст.

Таблиця 2. Храми Чернігово-Сіверської землі

Місцезнаходження	Найменування	Розміри (м)	Час будівництва (ст.)
Чернігів	Спаський собор	33,2 X 22,1	XI
	Борисоглібський собор	26,5 X 18,1	XII
	П'ятницька церква	16 X 12	XII - XIII
	Успенський собор Єлецького монастиря	29,6 X 19,2	XI - XII
	Ільїнська церква	13 X 7,5	XI - XII
Путивль	Церква на дитинці	20 X 16,6	XII - XIII
Трубчевськ	Церква	19,8 X 15	XII - XIII
Вжищ	Церква	13 X 10	XII - XIII

Аналогічна ситуація й у Переяславській землі: тут теж повністю розкопано 8 храмів. Утім, за межами столичного міста тут досліджено лише одну церкву (літописний Остерський городок), де вона зведена на дитинці.

Більшість церковних споруд у самому Переяславі також було зведено на дитинці (5) й лише дві - на посаді. Заміських монастирів тут не виявлено (див. таблицю 3). Найбільшою за розмірами була Михайлівська церква (858 м²), а найменшими Спаська (42,9 м²) та т. зв. безстовпна (66,6 м²) церкви. Остання виявлена під більш пізньою Успенською церквою.

Таблиця 3- Храми Переяславської землі

Місцезнаходження	Найменування	Розміри (м)	Час будівництва (ст.)
Переяслав (Переяслав-Хмельницький)	Михайлівська церква	33 X 26	XI
	Церква Андрія	16,7 X 14,2	XI
	Церква на Радянській вулиці	15,8 X 10,5	XI
	Безстовпна церква під Успенською церквою	9,8 X 6,8	XII - XIII
	Церква на площі Возз'єднання	19 X 12	XI
	Спаська церква	6,7 X 6,4	XI
	Воскресеньська церква	20,6 X 14,2	XII
Остерський городок (с. Старогородка)	Церква архангела Михаїла	16 X 10,5	XI - XII

Порівняно з Чернігово-Сіверщиною, хронологічний розподіл дещо відмінний: лише одна церква у Переяславі Руському датується XII - XIII ст., ще одна - XII ст., а Остерська XI - XII ст. Всі інші переяславські храми були збудовані в XI ст.

Десять давньоруських храмів досліджено на території Галицько-Волинського князівства в п'яти літописних містах: Галичі (4), Звенигороді (1), Перемишлі (1), Володимирі-Волинському (3), Василеві (1).

Таблиця 4. Храми Галицько-Волинської землі

Місцезнаходження	Найменування	Розміри (м)	Часбудівництва(ст.)
Галич (с. Крилос)	Успенський собор	31X21	XII
	Церква Пантелеймона	19,7 X 17,3	XII - XIII
	Церква Спаса	19,7 X 17	XII
	"Полігон"	14,9 X 14,4	XII
Звенигород	Церква	12,5 X 10,6	XII
Перемишль (Пшемисль)	Церква Іоанна	22,5 X 18	XII
Василів	Церква	21,2X13,6	XII - XIII
Володимир-Волинський	Успенський собор	34,7 X 20,6	XII
	Храм біля Василівської церкви	28,2	XII - XIII
	"Стара катедра"	25,3 X 17	XII

Ситуація з розміщенням храмів у межах цих об'єднаних земель певною мірою відрізняється від попередніх випадків: у Галичі, Звенигороді та Перемишлі церкви розміщувалися на дитинцях (по одній), а у Володимирі-Волинському та Василеві - на посадах (відповідно дві та одна). Окрім того, в Галичі за межами міських укріплень досліджено в різні роки три церкви, а у Володимирі-Волинському - одну.

За розмірами (більше 500 м²) виділяються Успенський собор Галича (651 м²), храми біля Василівської церкви (583,7 м²) та Успенський собор у Володимирі-Волинському (714,8 м²). Усі 10 будівель належать до часів роздробленості на Русі - сім з них датуються XII ст., а три XII-XIII ст.

Дещо узагальнимо зібрану тут інформацію. В цілому, в переважній більшості пунктів, не враховуючи столиць окремих земель (тут ситуація буде розглянута окремо), храми будувалися на територіях дитинців, що цілком зрозуміло і не потребує розгорнутої аргументації. Винятками є два храми в Зарубі та Василеві. У першому випадку дві споруди належали, вірогідно, до відомого з літописів Пречистенського монастиря, де ченцем був Клим Смолятич — майбутній київський митрополит. Про значення Василівської церкви говорити можна лише гіпотетично. Її розташування на посаді міста не слід пояснювати специфікою міського життя у Василеві, де центром активності був не дитинець, а посад⁵. Просто розміри головної частини в структурі міста були замалі для спорудження монументальної кам'яної будівлі. Тому на дитинці площею лише 1,43 га було збудовано більш компактну дерев'яну церкву.

Подібна ситуація склалася й у Володимирі-Волинському, розміри дитинця якого становили всього 1,5 га. Через це кам'яні храми тут будувалися на посаді чи навіть за містом. Слід нагадати, що дитинці інших центральних міст південноруських земель були набагато більшими. Так, площа "міста Володимира" у Києві дорівнювала 10 га, а "міста Ярослава" 70 га. В Чернігові за часів правління великого князя Володимира Святославича вона займала 11 га, а в XII ст. 16 га. Переяславський дитинець становив 10 га, а Галицький у XII-XIII ст. - 50 габ.

У столицях окремих земель ситуація більш складна. В різних центрах розміщення храмів на дитинцях, посадах за межами укріплень виглядає порізному.

Так, на дитинцях було збудовано (з тих, що повністю археологічно досліджені): у Києві — 7 (50 % від вивчених), у Переяславі 5 (71,4 %), у Чернігові 2 (40 %), у Галичі 1 (25 %), у Володимирі-Волинському, як уже зазначалося, — жодного. На посадах тих же міст простежується така картина: в Києві - 3 (21,4 %), Переяславі - 2 (28,6 %), Чернігові - 1 (20 %), Галичі - жодного, у Володимирі-Волинському — 2 (66,7 %). Серед споруд за межами укріплень: у Києві 4 (28,6 %), Переяславі — жодної, Чернігові 2 (40 %), Галичі 3 (75 %), Володимирі-Волинському 1 (33,3 %).

Звичайно, наведені тут і далі в розвідці дані відображають передусім стан досліджень на кінець останньої чверті XX ст. Але певні тенденції все ж можна відзначити. В першу чергу це зв'язок розміщення споруд із площами різних частин конкретного міста та специфікою самого регіону. На наш погляд, не випадковим є відсутність храмів на дитинці Володимира-Волинського, про що вже говорилося. А от відсутність монастирських садіб за межами укріплень у Переяславі Руському слід пояснювати іншою причиною — постійними загрозами з боку кочівницького Степу. Цікаво, що прикордонне розташування Галича не заважало будувати храми на його околицях. Вірогідно, основна небезпека від номадів на Русь йшла з південного сходу, що підтверджується багатьма наявними джерелами.

Розміри храмів мають свідчити про значущість та популярність кожного з них, а також про ті кошти й людські ресурси, які було затрачено на їх спорудження. Звернімо увагу, що найбільшим храмом, коли-небудь спорудженим на Русі, виявляється вишгородський храм святих Бориса і Гліба. Він виділяється навіть на фоні київських споруд: нагадаємо, що його площа дорівнювала 1008 м². Це, звичайно, слід пов'язувати з надзвичайною популярністю Борисо-Глібського культу й особливим патрунуванням його кількома князівськими родинами впродовж XI-XII ст. Серед 15 інших соборів, розміри яких сягали більше 500 м², виділяються київські Софійський (864,4 м²) та Успенський Печерського монастиря (861,5 м²). Перший — митрополича кафедра, роль і популярність другого теж не вимагає розгорнутих коментарів.

Досить значимими за своїми розмірами були й кафедральні собори Чернігова — Спаский (733,7 м²), Успенський у Володимирі-Волинському (714,8 м²) та переяславська Михайлівська церква (858 м²). Цікаво, що Успенський собор Галича — за часів Романа Мстиславича столиці об'єднаного князівства — програє в розмірах (651 м²) володимирському собору. Можливо, що економічний потенціал Волинської землі в XII ст. (коли будувалися церкви) був більшим, ніж у Галицької, яка в той час лише "набирала обертів".

Хронологічно розглянуті пам'ятки розподіляються таким чином: до X ст. належить лише одна церква — Десятинна у Києві. До XI ст. — сім, п'ять з яких (71,4 % від усіх того часу) були збудовані на переяславському дитинці. XI-XII та XII-XIII ст. датується 30 споруд. Найбільш інтенсивно відбувалося будівництво протягом XII ст., коли з'явилося 18 храмів (47,4 % від усіх повністю досліджених на півдні Київської Русі). Слід зазначити, що така динаміка відбиває, в першу чергу, "престижне будівництво", але одночасно може свідчити про накопичення значних матеріальних ресурсів у регіоні⁷.

На початку цієї розвідки ми говорили про необхідність порівняти храмові споруди однієї з південної та однієї з північних руських земель. Найбільш коректно це буде зробити стосовно центральних із них — Київської та Новгородської. Таке порівняння зумовлено не лише їх значенням у середньовічній історії східних слов'ян, а й кількістю повністю досліджених пам'яток: на 80-ті роки XX ст. їх відповідно було 21 й 24.

У Новгородській землі церкви вивчалися у самому Новгороді Великому (15 об'єктів), Старій Ладозі (6) та Пскові (3).

Таблиця 5. Храми Новгородської землі

Місцезнаходження	Найменування	Розміри (м)	Час будівництва (ст.)
Новгород	Софійський собор	27 X 24,8	XI
	Різдва Богородиці в Антонієвому монастирі	19,2 X 12,7	XII
	Церква Іоанна на Опоках	24,6 X 16	XII
	П'ятницька церква	20 X 12,5	XIII
	Церква Успіння на Торгу	17,5 X 13,5	XII
	Нікольський собор на Ярославовому дворищі	23,6 X 15,4	XII
	Церква Воскресіння	18,6 X 15,8	XII
	Церква Петра і Павла на Синичій горі	16,8 X 13	XII
	Церква Успіння в Аркажському монастирі	13 X 8,4	XII
	Церква Благовіщення на Мячині	18,2 X 15,3	XII
	Церква Пантелеймона	12,8 X 9	XII
	Собор Георгія в Юрьєвому монастирі	26,8 X 18,3	XII
	Церква Благовіщення на Городищі	22,8 X 15,1	XII
	Церква Спаса-Нередиці	15,7 X 11,4	XII
	Церква Різдва Богородиці на Перині	9,8 X 7,8	XIII
Ладога (Стара Ладога)	Спаська Церква	17 X 13	XII - XIII
	Церква на р. Ладожка	14,9 X 12	XII
	Церква Георгія	11,2 X 10,3	XII
	Церква Климента	24 X 18	XII
	Собор Нікольського монастиря	18 X 13,8	XII - XIII
Псков	Церква Дмитрія Солунського	16,3 X 12,3	XII
	Собор Іванівського монастиря	19,5 X 12,8	XII
	Спаський собор Мірожського монастиря	16,5 X 15,3	XII

У двох випадках (Новгород і Стара Ладога) храми зведено на дитинцях; у восьми - на території посадів (Новгород - 6, Стара Ладога - 1, Псков - 1), а в 14 - за межами міських укріплень (Новгород - 8, Стара Ладога - 4, Псков - 2). При цьому слід визнати, що монастирськими храмами були: на староладозькому дитинці - церква св. Георгія, на посадах Новгорода - церква Воскресіння, а Пскова - церква св. Дмитра Солунського. Серед заміських храмів монастирськими були: в Новгороді 6, Старій Ладозі 1, в Пскові 2. Ще дві церкви - Благовіщення на Городищі та Спаса на Нередиці - знаходилися на територіях заміських резиденцій.

Говорячи про розміри, слід зазначити, що більше 500 м² мав лише Софійський Новгородський собор (669 м²), а менше 100 м² - монастирська церква Різдва Богородиці на Перині, поблизу Новгорода (76,4 м²). Площі всіх інших коливалися між 100 і 500 м².

У хронологічному відношенні вимальовується така картина. До XI ст. належить лише вже згаданий Софійський собор у Новгороді, до XII ст. - 18 споруд, до ХН-ХІН ст. - ще 2. Протягом XIII ст. було збудовано 3 храми. Ос-

танні з'явилися на новгородському посаді (1) та за межами укріплень цього міста (2). А 18 з споруджених у XII ст. храмів 2 теж знаходились у межах міської території Новгороду.

Для порівняння з ситуацією в Києві звернемося до церковного будівництва в самому Новгороді Великому. Із 15 вивчених повністю споруд лише одна знаходилася на дитинці (6,7 %), на посаді - 6 (40 % від усіх повністю досліджених), а за міськими укріпленнями - 8 (53,3 %). У цьому відношенні тенденції будівництва в Києві та Новгороді кардинально різняться: половина всіх досліджених храмів Києва знаходилася в межах дитинця. Можливо, пояснення варто шукати в особливому статусі Києва, в тому числі його ролі митрополичого центру з надзвичайною концентрацією кліру. Новгород, хоч і виділявся з певного часу своїм архієпископським статусом серед інших земель та міст, все ж програвав "матері міст руських".

Популярність великих храмів, як і більш значний економічний потенціал півдня Русі, знайшли відображення й у кількості значних за своїми розмірами сакральних споруд: 8 у Києві проти 1 в Новгороді.

Простежуються відмінності і в темпах поширення нового віровчення із середньодніпровського регіону на північ. Можемо порівняти:

Київ X ст. - 1 храм, Новгород в той час - 0;

Київ XI ст. - 6, Новгород - 1;

Київ XI-XII ст. - 1, Новгород - 0;

Київ XII ст. - 4, Новгород - 2;

Київ XII-XIII ст. - 2, Новгород - 0

Київ XIII ст. - 0, Новгород - 3.

Спорудження церков на східнослов'янській півночі в XII-XIII ст., що набирало темпів, свідчить про більш фундаментальне утвердження тут християнства саме у період феодалної роздробленості. А зведення численних храмів за межами міських укріплень і будівництво їх у XIII ст. в південних давньоруських регіонах відноситься і до навали орд Батия, які так і не дійшли до вищезгаданого північного східнослов'янського града.

З усього вищезазначеного можна зробити висновки, що на формування давньоруської церковної архітектури, окрім власне художніх шкіл та традицій, впливали й інші фактори. Вони відносились не лише до еволюції візантійського православ'я в східнослов'янському світі, а й до життя населення окремих земель.

¹ Раппопорт П. А. Русская архитектура X - XIII вв. // Свод археологических источников. - Л. - 1982. - Вып. 2-47. - С.5.

² Коваленко В. П., Раппопорт П. А. Памятники древнерусской архитектуры в Чернигово-Северской земле. // Зоограф. - 1987. - № 18. - С. 5-11.

³ Томенчук Б. П. Археология деревянных храмов Галицкого князівства // Галицько-буковинський хронограф. - 1996. - № 1. - С. 7-22.

⁴ Ивакин Г.Ю. О воссоздании Михайловского Златоверхого собора // Древний мир. - 2001. - № 1. - С.40-46.

⁵ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. - К., 1982 - С.145.

⁶ Археология Украинской ССР. - К., 1986. - Т.3. - С.252-340.

⁷ Див., наприклад: Франклин С, Шепард Д. Начало Руси. 750 - 1200. - СПб., 2000. - С.403-404.

Резюме

У науковій розвідці розглядаються питання топографії давньоруських храмів, їх конструктивні особливості та хронології будівництва.

The topographical questions of the ancient Rus'temples, their constructive peculiarities and construction chronology are examined by the scientific prospecting.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

**Український національно-визвольний рух
(березень-листопад 1917 р.). Документи і матеріали.**

и

— К.: Видавництво Олени Теліги, 2003. — 1023 с.

Інтерес суспільства до історії Української революції 1917 - 1921 рр. останнім часом знижується. Причиною цього є недостатньо якісний рівень осмислення цієї проблеми науковцями. Численні дисертації, а також інші дослідження, здебільшого базуються на обмеженому колі джерел, що призводить до появи майже тотожних концептуальних підходів у висвітленні як проблеми в цілому, так і її окремих аспектів. Проте лише різні погляди на сутність та зміст питання, спроба синтезувати їх у завершених історичних працях, можуть скласти підвалини для творення узагальнюючих монографічних досліджень з історії української революції. Поштовхом до активізації й поглиблення дослідницьких пошуків науковців стане збірник документів і матеріалів "Український національно-визвольний рух (березень - листопад 1917 року)", що побачив світ завдяки зусиллям фахівців Інституту історії України Національної академії наук України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Дослідного інституту сучасної української історії (Філадельфія, США). Відповідальний редактор і керівник колективу упорядників — доктор історичних наук В.Ф.Верстюк.

Рецензована фундаментальна праця, видана слідом за двотомним збірником документів і матеріалів "Українська Центральна Рада" (серія "Джерела новітньої історії") у рамках видавничого проекту "Пам'ятки історії України", започатковує нову серію видань "Джерела до історії української революції", яка передбачає документальне відтворення історії УНР, Української Держави та УНР доби Директорії. У подальших планах авторського колективу — підготовка до видання тематичних збірок документів про селянський повстанський рух, українізацію російської армії, неопублікованих радянських документів тощо.

Упорядники опрацювали понад тисячу різних за характером документів і матеріалів, з яких до збірника включили 529. їх оригінали зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, державних архівів Полтавської, Чернігівської областей, Державного архіву Російської Федерації та Російського державного військово-історичного архіву. Матеріали тогочасної преси взято з всеукраїнських часописів: "Нова рада", "Народня воля", "Робітнича газета", "Вісті з Української Центральної Ради" та місцевих видань: "Киевская мысль", "Наше життя" (Петроград), "Рідне слово" (Харків), "Вісник Полтавського губернського громадського комітету", "Українське слово" (Одеса), "Черниговская земская газета" тощо. Документальний літопис доповнюють листівки, окремі відбитки, відозви, статті та брошури чільних діячів національно-визвольного руху: М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри, Д.Антоновича, С.Єфремова, П.Стебницького, М.Міхновського, В.Кедровського та ін.

Історичну науку в усі часи супроводжує політика. Завдяки зусиллям останньої історія постійно міфологізується. Не оминула ця негативна тенденція й дослідження з історії української революції. Можливо, саме вона спонукала авторський колектив визначити за мету документальне спростування існуючих в історії міфів та "наблизити дослідників до об'єктивного відтворення історії 1917 р." (с.30). Знайомство з матеріалами рецензованого збірника дає можливість стверджувати, що науковці досягли поставленої мети. Широкий пласт різноманітних за характером документів засвідчує складну й подекуди

приховану діалектику національних і державотворчих процесів, зумовлену цілим комплексом чинників — соціальних, етнічних, військових, економічних, геополітичних тощо.

Новий збірник документів є органічним доповненням двотомника "Українська Центральна Рада", демонструючи зворотний зв'язок між керівництвом національного руху в Києві та його розвитком на місцях. Вражає географія поширення українського руху, який виходив далеко за межі етнічних українських земель і охоплював східну українську діаспору від Петрограда і Москви до Далекого Сходу.

Документи й матеріали збірника простежують основні етапи, проблеми та тенденції розвитку українського національно-визвольного руху, масштаб якого спричинився до того, що події в Україні почали сприйматися як українська революція. Мовою документів розповідається про легалізацію існуючих та творення нових українських організацій, які вже від початку березня 1917 р. оголосили про свої наміри й розгорнули масову організаційну діяльність. За зібраними документами та матеріалами можна простежити, як із зростанням національної самосвідомості еволюціонували домагання українства: від перших обережних культурницьких вимог через висунення гасла національно-територіальної автономії України в складі федеративної Росії до переконання в необхідності утворення демократичної республіки. Активно пропагували своє бачення майбутньої можливої форми національно-державного устрою українські політичні партії, тим самим сприяючи політизації та ідейному оформленню національно-визвольного руху.

Документи засвідчують велику роль Всеукраїнського національного конгресу в консолідації українських громадсько-політичних сил. До збірника увійшло чотири з шести виголошених на конгресі доповідей, у яких обґрунтовувалися різні шляхи федеративної перебудови Росії та забезпечення національно-територіальної автономії України. Мовою документів авторський колектив підводить читачів до визнання важливої ролі конгресу в перетворенні УЦР з громадської на представницьку організацію всього українського народу.

Представлені матеріали містять різнопланову інформацію про широку підтримку українством рішень національного конгресу і діяльності Центральної Ради на губернських українських з'їздах, зокрема Харківському, Київському, Полтавському, Подільському, Чернігівському. Постанови численних губернських та повітових селянських з'їздів, накази селянських сходів, резолюції сільських громад, опубліковані в збірнику, визначають характерну особливість селянського руху, найбільш масової складової українського національно-визвольного руху, а саме — взаємозв'язок національних вимог із соціальними, з яскраво вираженим пріоритетом перших. Обговорення національних проблем на численних з'їздах, що відбувались у губерніях та повітах (робітничих, військових, студентських, залізничників, кооператорів, єпархіальних, земських, з'їздах рад тощо), свідчило, що українське питання не оминав практично жоден масовий форум, який відбувався в тогочасній Україні. Відповідну інформацію належним чином представлено у збірнику.

Великий масив документів, присвячений діяльності українських військових організацій, засвідчує, що український рух являв собою досить важому силу в політичних процесах, які відбувались у російській армії. Резолюції всеукраїнських військових з'їздів, а також з'їздів окремих фронтів та армій, постанови українських військових рад та громад, накази по частинах і з'єднаннях, рапорти командування тощо розповідають про соціальне й політичне спрямування українського руху в армії. Вони відбивають різнопланову діяльність Українського генерального військового комітету, який фактично підготував ґрунт для утворення в майбутньому національної армії, дають уявлення про ставлення Центральної Ради до військових проблем.

Складні взаємини між Тимчасовим урядом і загальноросійською демократією, з одного боку, та Центральною Радою, з іншого, - визначили характерну особливість українського національно-визвольного руху від березня до жовтня 1917 р. Уведені до наукового обігу документи й матеріали засвідчують масову підтримку українством боротьби Центральної Ради за державний статус України, логічним завершенням якої було проголошення III Універсалом 7.11.1917 р. Української Народної Республіки.

Збірник виконано за канонами академічного археографічного видання. Він відкривається ґрунтовною передмовою, має науково-довідковий апарат, що складається з приміток, списку скорочень, іменного та географічного покажчиків. Примітки надають додаткову інформацію про найважливіші події 1917 р., впливові організації, політичні партії, численні з'їзди, що суттєво доповнює опубліковані документи та надає їм завершеного характеру.

З приємністю можна відзначити, що збірник одразу ж почав працювати. Принаймні рецензенту відомі вже дві книжки, серед джерел яких є рецензована праця. Це краєзнавча розвідка Д.Вирського "Кременчук 1917 - 1920 рр.: провінційні лики революції" (Київ, 2003) та книга В.Бойка, Т.Демченко, О.Оніщенко "1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис" (Чернігів, 2003). Ці книжки підказують ідею створення серії книг з мікроісторії української революції, джерельну базу яких частково можна знайти в рецензованому виданні.

Водночас знайомство з книгою викликає окремі запитання й спонукає висловити деякі побажання.

У вступній статті доктор історичних наук, професор В.Ф.Верстюк з жalem констатує відсутність в українській історіографії "оригінальних узагальнюючих монографічних досліджень революції" та "численних ґрунтовних піонерських праць з окремих її проблем" (с. 5). Можна було б сприйняти це твердження як спробу об'єктивного аналізу стану сучасної історіографії проблеми. Але посада автора статті, який є завідувачем відділу історії Української революції Інституту історії України НАН України, дає підставу вважати їх оцінкою досягнень власного колективу. На думку наукової громадськості, у відділі зібрано значний інтелектуальний потенціал відомих фахівців, завдяки зусиллям яких уже маємо низку новаторських досліджень проблеми. Проте цей колектив здатний на більше. Саме він у змозі вирішити нагальне, складне й вагоме наукове завдання — створити узагальнюючу працю з історії української революції.

Зрозуміло, що обмежений обсяг книги не дозволив включити до неї майже половину із загальної кількості опрацьованих упорядниками документів. Зважаючи, що кожен документ, будь-яке свідоцтво найяскравішої та найтрагічнішої сторінки нашої історії становить значний інтерес не тільки для науковців, але й для громадськості, варто було б у подальші видання включати перелік виявлених, але не опублікованих документів з усіма пошуковими даними. Це значно розширить інформаційну насиченість збірників і надасть дослідникам додаткові можливості у вивченні історії української революції.

Підсумовуючи, зазначимо, що рецензоване видання стало помітною подією вітчизняної історіографії. Воно значно розширює можливості дослідників у вивченні історії української революції. Але значення збірника не обмежується суто науковими чинниками. Він свідчить, що авторський колектив продовжує важливу й благородну справу — повертає суспільству втрачене минуле.

А.О.Буравченков
(Київ)

Політична історія України. XX століття:**У 6 т. (Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін.) - К.: Генеза, 2002-2003.**

В українській науці сьогодні робляться перші спроби наукового прогнозування соціально-економічного розвитку України. Однак до останнього часу ніхто ще не наважувався спрогнозувати розвиток політичних відносин в Україні. Уперше ця спроба матеріалізувалася в капітальній праці - шеститомнику "Політична історія України. XX століття", який підготували вчені з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, Інституту історії України НАНУ, інших академічних установ та вищих навчальних закладів держави.

Ініціатором проекту з підготовки нарисів політичної історії XX ст. в територіальних межах України, про яку доводилося лише мріяти на початку XX ст. і яка наприкінці його стала реальністю, став Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. Автори шеститомника обмежилися XX століттям не випадково. Адже саме воно принесло для України дві спроби перетворити її державність з віртуальної на реальну. На рубежі XX ст. Україна як цілісність взагалі не існувала, будучи тільки об'єктом політики своїх сильніших сусідів. Поряд з втратою у ранньому середньовіччі своєї державності, вона поступово розгубила також усвідомлення власної ідентичності, увійшовши до новітнього етапу свого розвитку фактично безіменною. Написати всебічну наукову політичну історію України в XX ст. - для авторського колективу шеститомника означало не лише пильно придивитися до минулого, але ще раз розглянути кардинальне питання про державотворчу парадигму українців. Думається, що навряд чи хтось із серйозних дослідників та політиків не погодиться з думкою авторів праці, що саме політична історія України є однією з ключових форм легітимації корінної нації. Як це не дивно звучить на початку XXI ст., але до останнього часу в державі дійсно бракувало комплексної, виваженої праці, що здійснила б спробу широкого осмислення політичного поступу українського народу впродовж XX ст. Зосередження уваги авторів шеститомника саме на подіях політичної історії України останнього століття - це не данина модному політологічному дискурсу й не спроба заднім числом урегулювати стихійний, далеко не завжди прямолінійний хід історичного процесу. Тим більше, що про суто національну політику аж до початку 90-х рр. XX ст. можна говорити лише з поправкою на величезну залежність України від політики тих держав, до складу яких входили її землі.

Авторський колектив "Політичної історії України. XX століття" свідомо намагався уникати акценту на націєтворчих процесах, хоча й уважає цей напрям дослідження перспективним. Його принципова позиція ґрунтується на тому засадничому постулаті, що історія України є не лише історією етнічних українців, а й усіх без винятку народів, що заселяють її територію. Автори акцентують увагу на тому, що політична думка в Україні - це витвір не лише національно свідомої та ліберально мислячої інтелігенції, а всіх політичних течій: від крайніх лівих (комуністичної, соціалістичної) до крайніх правих (націоналістичних). Дуже важливо, що автори зазначеної праці уважно вивчали й аналізували вплив ортодоксальних, провладних політичних течій на суспільне життя, а також будь-які прояви опозиційності та інакомислення. На нашу думку, це надало предмету дослідження системного, цілісного вигляду. Можна вважати, що згадана праця увінчує собою етап, упродовж якого історична наука в Україні успішно долала ті істотні вади, які надто часто робили минуле "непередбачуваним". Пропоноване читачеві видання, думається, стане відповіддю вітчизняних дослідників на ще й досі глибоко вкорінені ідеологеми "штучності" та "неприродності" українського руху. Відтворюючи непросту багатогранну політичну історію України XX ст., авторський колектив зумів рівною мірою висвітлити як інституційну, так і

орієнтаційну сфери політичного життя. Історія політичної думки, партій та громадських об'єднань, владних структур цікавила авторів такою ж мірою, як і пізнавальні ціннісні, емоційні орієнтації людей на різних історичних етапах. Поряд з цим, автори свідомі того, що дослідження дуже складної сфери політичної культури й етики потребуватиме ще чималих додаткових зусиль.

Серед авторського колективу "Політичної історії України. XX століття" люди, різні за віком, професійною підготовкою, науковими інтересами, політичними поглядами та симпатіями. Це, природно, не могло не спричинити певних розбіжностей у трактуванні окремих сюжетів і періодів української історії. Проте через усю працю простежується їхнє спільне прагнення відтворити події у всій їхній багатогранності, уникаючи категоричності й безапеляційності в оцінках та судженнях.

Перший том "Політичної історії України. XX століття" хронологічно охоплює події кінця XIX ст. - до 1917 р. Автори тому Ю.А. Левенець (доктор політичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України), Л.П. Нагорна (доктор історичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України) та М.С. Кармазіна (доктор політичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України) детально аналізують основні фактори й сутність політичних процесів в Україні, ідейно-теоретичні надбання національної політичної думки, роль "українського питання" в Російській імперії. У першому томі також висвітлено політичні процеси на західноукраїнських землях, тенденції та особливості розвитку України під час революції 1905 - 1907 рр. і в умовах першої світової війни.

Природним стало бажання авторського колективу тому зосередити увагу насамперед на кристалізації української ідеї й реалізації "українського проекту". Але автори не зводять політичну історію України початку XX ст. лише до процесу кристалізації українськості та специфічних національних інтересів, що суттєво збіднило б палітру тогочасного життя. Українські землі залишалися інтегральними частинами двох імперій і у своєму розвитку проходили ті ж фази, що й метрополії. Можна погодитися з авторами, що економічний, технічний та політичний виміри визначали їхні обличчя значно більшою мірою, ніж еволюція думки.

Предметом дослідження в першому томі є історія політичної думки, партій, суспільно-політичних рухів України від початку XX ст. до Лютневої революції 1917 р. Але автори подекуди свідомо виходять за згадані хронологічні рамки, заглиблюючись, принаймні в аналізі політичної думки, у більш ранні часи. Екскурс авторів у XIX ст. уявляється необхідним і доречним, бо, по-перше, дозволяє простежити, коли та в яких формах викристалізовувалася українська національна ідея; і, по-друге, "український проект" нації- і державотворення спирався на потужний фундамент, закладений саме у XIX ст. зусиллями М.С. Грушевського, М.П. Драгоманова та І.Я. Франка.

Другий том "Політичної історії України. XX століття" підготували В.Ф. Верстюк (доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України) і В.Ф. Солдатенко (доктор історичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України). Він присвячений подіям революційної доби 1917 - 1920-х рр. та відтворює складні, суперечливі процеси здійснення соціальних і національно-визвольної революцій, що становили стрижень життя й розвитку української нації. Автори тому розкривають пошук теоретико-правових моделей національно-державної організації й результати спроб їх втілення в суспільну практику, а також на основі компаративного аналізу головних напрямів державотворення, запровадження різних форм політичних систем, з'ясовують домінуючі орієнтації українців, що виявилися визначальними для всього їх наступного історичного поступу.

Авторами зроблено помітний внесок у розв'язання низки важливих методологічних та конкретно-історичних аспектів проблеми соборності України, здійснено, на нашу думку, вдалу спробу охарактеризувати державницькі про-

цеси як в УНР, так і в ЗУНР. Не менш важливо відзначити неупереджений, виражений підхід вищеназваних науковців до розв'язання проблеми взаємовідносин та взаємовпливів між національними формами державності (зокрема української) й радянською моделлю в різні моменти української революції.

Автори спробували знайти також нові методологічні засади у вивченні питання про результати революції, здійснили успішну спробу провести об'єктивні, правдиві підрахунки "плюсів" і "мінусів" революційної доби, порівняти, зіставити та уважно зважити їх. Наприкінці хочеться звернути увагу на періодизацію історії української революції 1917- 1920 рр. Вичленення ряду її етапів допомогло підвести природну основу для аналізу багатого й різнопланового політичного досвіду.

Авторський колектив тому аргументовано доводить, що один з головних уроків подій 1917 - 1920 рр. в Україні полягає в тому, що спроби лідерів української нації розірвати взаємопов'язані взаємодетерміновані складові елементи цілісного революційного процесу призвели до ряду серйозних прорахунків, невдач, поразок та, у кінцевому рахунку, до провалу планів, що викристалізовувались на початку революційного шляху.

Третій том "Політичної історії України. XX століття" охоплює події 1921 - 1938 рр. Він написаний переважно вченими, які працюють або працювали в Інституті історії України НАНУ. Впродовж 1992 - 2002 рр. авторський колектив відділу історії України 20 - 30-х рр. XX ст. послідовно, у межах окремих хронологічних періодів, досліджував проблему формування радянського тоталітарного режиму. Автори тому В.А.Греченко, Л.В. Гриневич, С.А. Кокін, С.В. Кульчицький (доктор історичних наук, Інститут історії України НАНУ), О.М. Мовчан, Ю.І. Шаповал (доктор історичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України) змогли дати більш змістовні й аргументовані відповіді на такі непрості питання, як: "чому сталися три радянські голодомори?", "як розгадати загадку великого терору 1937-1938 рр.?", "чим пояснити дивні, на перший погляд, перипетії нової економічної політики?", "якою була кінцева мета політики модернізації 1930-х рр.?". Безперечно, ці відповіді виявилися більш змістовними та повними, ніж їх дав, наприклад, міжнародний колектив відомої "Чорної книги комунізму. Злочини, терор, репресії", яка вперше з'явилася в 1997 р. в Парижі, а російськомовне видання її побачило світ у 1999 р.

Авторський колектив третього тому аргументовано доводить, що результати 17 років міжвоєнного періоду виявилися для українського народу не менш трагічними, ніж попередня доба революцій і війн: два голодомори, майже безперервні масові репресії, пік яких припав на 1933 та 1937 рр., депортації десятків тисяч громадян України за соціальними й національними ознаками. Автори справедливо відзначають, що поряд з побудовою радянського ладу як фундаменту тоталітарного політичного режиму, було досягнуто істотних успіхів у модернізації господарства та в культурному будівництві. На нашу думку, авторам вдалося подолати стихійно-позитивістський підхід до висвітлення подій міжвоєнного періоду, що проявився в українській історіографії останніх років. Аналіз ідей, які лягли в основу комуністичної доктрини, дослідження її суті й заснованої на ній політики, вивчення зворотного впливу політики на доктрину допомогло науковцям розібратися у багатьох загадках радянської історії взагалі та міжвоєнного періоду зокрема.

Четвертий том видання охоплює період другої світової війни. Спираючись на унікальний архівний матеріал, сучасні історіографічні дослідження, В.І. Кучер (доктор історичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ), В.А. Гриневич та В.С. Коваль спробували переосмислити питання ролі й місця України в контексті передвоєнного партнерства, а згодом воєнного протистояння двох диктатур. Увага сучасних вітчизняних

науковців до даної проблеми є закономірною. Вона зумовлена фактом остаточного розв'язання українського питання, у першу чергу становленням і розбудовою незалежної держави як європейської демократичної країни, її визнанням та підтримкою світовим співтовариством, процесами геополітичного самовизначення й вироблення концептуальних засад зовнішньополітичної стратегії та політичних пріоритетів міжнародної діяльності України. Авторський колектив тому здійснив вдалу спробу звільнитися від тягаря попередніх стереотипів й уявлень, подолати заідеологізованість і заполітизованість у вивченні подій передодня та початку другої світової війни, оцінив їх з позицій загальнолюдських гуманістичних критеріїв і цінностей суспільного розвитку. Велику увагу приділено авторами політологічному аналізу міжнародних відносин, політиці урядів різних держав у питаннях, пов'язаних з Україною. Зроблено це на основі залучення багатьох нових для вітчизняної науки документальних матеріалів.

У томі автори показали, які фатальні для Заходу та всього світу загалом наслідки мало випадіння Росії з європейського концерту великих держав, зруйнування традиційного балансу сил на континенті внаслідок Жовтневої революції й спроб більшовицького експорту останньої. Спираючись на вітчизняні та світові досягнення історичної й політологічної науки, авторський колектив простежив виникнення й розвитку європейської політичної кризи 1938 р., переростання її у війну в 1939 р., важливе місце закарпатських українських земель у тих подіях. Авторами тому вперше проаналізовано політичний процес піднесення рангового статусу СРСР від стану держави-парії до визнаної великодержавності в кризовій ситуації 1938 - 1939 рр., порушено та одержано аргументовану відповідь на кардинальне й новаторське питання - чи існувала реальна воєнна загроза для Радянського Союзу в 1939 р.? Показано також стратегічні курси тодішньої політики Сталіна й Гітлера до взаємного зближення та партнерства.

Поглиблене вивчення доступних нині документальних джерел, новітньої вітчизняної й зарубіжної літератури, дало змогу авторському колективу повному поглянути на становлення й розвиток партизанського руху, розкрити причини невдач у розгортанні партизанської боротьби, джерела формування та поповнення загонів у початковий період, роль ВКП(б) в організації й керівництві ними. Обстановка ідеологічного плюралізму й багатопартійності в сучасній Україні створила також умови для застосування нових підходів до висвітлення малодосліджених, замовчуваних та сфальсифікованих проблем другої світової війни й післявоєнного періоду. До таких, безперечно, можна віднести історію ОУН і УПА, члени яких боролися за незалежну Українську державу. Автори проводять думку, що створення та діяльність ОУН і її збройного формування - УПА - стало тією ланкою історичного процесу, яка забезпечила перманентність національно-визвольного руху українського народу за власну державність.

Особливість даного дослідження полягає в тому, що в контексті висвітлення політичної історії України значна увага приділяється соціальним і етнічним проблемам, детально розглядаються питання сталінської національної політики, досліджується вплив подій війни на суспільну свідомість та політичні настрої українського населення. Особливе місце в праці відведено дослідженню еволюції моделі радянського патріотизму відповідно до змін, що відбувалися в сталінській національній політиці й ідеології в роки Другої світової та Великої Вітчизняної війн, своєрідному дрейфові від пролетарського інтернаціоналізму до російського націоналізму. Уперше в українській історіографії порушується питання про роль і місце вітчизняної еліти в процесі збереження національної свідомості українців. Одним з провідних принципів дослідження проблеми виступає поліетнічність, згідно з якою історія України при дотриманні національної домінанти розглядається як історія всіх народів, які мешкали на її території.

П'ятий том "Політичної історії України. XX століття" присвячено дослідженню політичної діяльності українців, що проживали в період між двома світовими війнами за межами УРСР. З географічного погляду об'єкт дослідження авторів тому - В.П. Трошинського (доктор історичних наук, Українська академія державного управління при Президенті України), А.А.Шевченка, Р.Г.Симоненка, С.В.Віднянського (доктор історичних наук, Інститут історії України НАНУ), В.А. Потульницького (доктор історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України) та С.Д. Попика - обмежується Європою. У томі йдеться про політичну діяльність української еміграції, що утворилася внаслідок поразки національно-визвольної боротьби в Україні в 1917 - 1920 рр. і знайшла притулок у ряді європейських країн, а також суспільно активної частини українського громадянства на тих землях, що в міжвоєнний період входили до складу Польщі, Чехословаччини й Румунії. Автори свідомо залишили поза контекстом аналізу інші українські поселення за межами УРСР, оскільки поза Європою вони на той час ще не мали якогось політичного самодостатнього значення.

Автори не випадково об'єднали й проаналізували в одному томі емігрантський та західноукраїнський політичні комплекси міжвоєнного періоду, адже вони мали багато спільних рис, становили значною мірою цілісний політичний соціум як з погляду стратегічних цілей діяльності, так і з погляду поширення своєї організаційної мережі, ідеології й соціальної бази. Спільною стратегічною метою діяльності всіх українських політичних середовищ як в еміграції, так і в Галичині, Західній Волині, на Закарпатті та Буковині було здобуття самостійної соборної України. Хронологічно том обмежено періодом між двома світовими війнами, бо тільки стосовно цього періоду й можна говорити про емігрантсько-західноукраїнський політичний соціум, який був зруйнований з початком другої світової війни й входженням Закарпаття ще в березні 1939 р. до складу Угорщини, а Галичини, Західної Волині та Північної Буковини відповідно у вересні 1939 р. й у червні 1940 р. - до складу СРСР. Після цього виникла цілком інша ситуація, з'явилися нові чинники, які визначили подальшу політичну історію українців як за межами, так і у кордонах УРСР.

П'ятий том, як також видання в цілому, є не політологічною, а історико-політичною працею. Відтак діяльність міжвоєнної політичної еміграції та партійних середовищ на західноукраїнських землях розкривається в ній на тлі тогочасних історичних подій, насамперед міжнародних, політики держав, на території яких перебували емігранти, а також тих країн, до складу яких входили ці землі.

Автори тому зазначають, що внаслідок специфіки досліджуваного об'єкта, який знаходиться цілком за межами України, а також відомих умов, котрі унеможливлювали існування політологічної науки в міжвоєнній УРСР, переважну частину інформаційної й джерельної бази перших двох розділів п'ятого тому склали зарубіжні джерела та література.

Завершальний, шостий, том "Політичної історії України. XX століття" висвітлює процес саморозпаду радянської системи, починаючи від 1945 р., а також перше десятиліття української незалежності. Матеріали тому розкривають історичну закономірність та неминучість розпаду СРСР і краху всіх скріплюючих його елементів - комуністичної ідеології, однопартійної системи, "єдиного народно-господарського комплексу", "пролетарського інтернаціоналізму" тощо. У VI томі авторським колективом відтворено широку картину перемоги національного руху й подолання гострих проблем державотворення. Завершальний том охоплює понад половину часового простору, у рамках якого розкривається тема, винесена в заголовок усього шеститомника. Автори аргументовано й логічно доводять, що сомнамбулізм політичного життя повоєнних радянських часів в Україні, помножений на політичну без-

хребетність місцевої політичної еліти, його утаємниченість, келейність та безбарвність зумовили спресованість сорока років повоєнної політичної історії України в один том. Спалах суспільної активності в другій половині 80-х рр. ХХ ст., його непередбачувані наслідки, зробили українську політичну історію дійсністю, реальним об'єктом наукового вивчення.

Залежний статус України до 1991 р. фактично вів до дублювання в її тодішньому політичному житті основних змін, що відбувалися в центрі. Він не залишив нічого іншого, як сумлінно репродукувати те політичне моделювання, що його міг дозволити собі кожний новий керівник СРСР. Такий стан справ відбиває й структура шостого тому. Разом з тим, необхідно зазначити, що виклад політичної історії України авторами заключного тому не зводиться лише до ілюстрації загальносоюзних тенденцій політичного розвитку, що проявлялися в той період. Вони виокремлюють у політичному житті України хай і не дуже виразні, але все ж таки особливості, зумовлені національною специфікою, живучістю українських традицій, у тому числі в політичному мисленні народу, у суспільній поведінці тощо.

Понад половину шостого тому присвячено політичним подіям, ланцюг яких закономірно призвів до перемоги ідеї сепаратизму в думці практично всіх груп українського суспільства. Причому, зазначають автори, усе це відбувалося в тому середовищі, у якому наполегливо прищеплювався винятково негативний образ націоналізму, його ідеології та політичної практики.

Заключна частина шостого тому розкриває тяжкий і дуже болісний пошук незалежною Україною нової моделі свого суспільного буття, принципів політичної й національної інтеграції, пріоритетів у глобалізаційних та регіоналізаційних тенденціях сучасного далеко не простого світу. Цей шлях новою державою пройдено лише частково. На рубежі ХХ - ХХІ ст. політична історія України наповнюється новими сюжетами, породженими невідкладними й гострими питаннями, що закономірно виникають у процесі створення відкритого громадянського суспільства й правової демократичної держави.

Таким чином, вихід у світ шеститомної "Політичної історії України. ХХ століття" - це знаменна подія в науковому та громадському житті держави. Україна першою серед колишніх республік, які здобули суверенітет після розпаду СРСР, зробила вдалу спробу глибокого й виваженого осмислення своєї новітньої історії з позиції національної ідентичності, продемонструвала не лише високий рівень вітчизняної суспільствознавчої науки, а й утвердження її інтелектуальної самостійності та незалежності. Дана праця, безумовно, засвідчила творчі можливості академічних установ України, їх компетентність і глибину досліджень. Вона стане в пригоді науковцям, політикам, викладачам історії й політології, студентам, усім небайдужим, хто мислить, діє, прагне реалізувати свої задуми.

Б.А.Дем'яненко
(Переяслав-Хмельницький)

Володимир Пашенко.

Греко-католики в Україні:

від 40-х років XX століття до наших днів. - Полтава, 2002. - 616 с

У період відродження національної державності України увагу дослідників привертають питання релігії. Вони по-новому прагнуть показати роль і участь церковно-релігійних організацій у суспільному житті нації, переосмислити багатолітні релігійно-етичні та мовно-культурні норми і загалом релігійно-історичний досвід народу відповідно до нових реалій суспільно-політичного та соціально-економічного життя. В зв'язку з цим

цінним є досвід наукового узагальнення місця церкви у державотворчому процесі, збереженні історичної пам'яті народу. Ця проблема постійно аналізується на сторінках журналу "Людина і світ", наукового щорічника "Історія релігій в Україні" (співвидавці - Інститут релігієзнавства - філія Львівського музею історії релігії, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, відділ релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України), збірника "Ковчег. Науковий збірник з церковної історії" (видає Інститут історії церкви Українського католицького університету) та ін. Велике зацікавлення науковців і педагогів викликали й нові історичні¹ та археографічні² публікації, виконані на міждисциплінарному рівні.

Значний інтерес становить рецензована праця, в якій автор на основі мав відомого археографічного матеріалу намагається проаналізувати політику КПРС і радянської держави щодо Української греко-католицької церкви. Як відомо, на Львівському соборі 1946 р. тоталітарний режим проголосив її ворогом радянської влади, спробувавши насильно приєднати чотири мільйони її вірних до Російської православної церкви. Однак репресована церква і в підпіллі виконувала свою етнокультурну місію і суспільний обов'язок. Утім, цю проблему В. Пашенко частково вже порушував у попередній своїй монографії "Православ'я в новітній історії України" (Полтава, 2001).

У першому розділі нового дослідження автор аналізує радянську історіографію передумов і наслідків запровадження уній. Праці радянських авторів, вважає дослідник, об'єднує теза про насильницький характер Брестської та Ужгородської уній, прийняття яких було викликане загостренням класової боротьби; власне останнє штовхнуло українських феодалів до тіснішого класового союзу з польсько-литовською шляхтою й угорськими феодалами (с. 5). Радянські історики однозначно трактували унію як історію зради інтересів українського народу, доказ реакційної позиції уніатського духовництва в боротьбі проти революційного руху пролетаріату і селян (с. 7-8), альянс з фашизмом у роки Другої світової війни (с. 9). Отож, головною вадю більшості публікацій радянської доби було акцентування уваги читача в площині класового, антиросійського чи антирадянського підходів. В. Пашенко вважає, що до історії уніатської церкви слід підходити з діалектичних позицій, розглядаючи її суспільну роль у контексті складних політичних процесів останніх століть. Дослідник вдало цитує думку київського історика О. Лисенка про те, що УГКЦ у середині ХХ ст., "ставши генератором національної свідомості місцевого населення, мала досвід протистояння, протидії асиміляторській політиці польського уряду. Глава уніатів митрополит А. Шептицький, який так і не присягнув польським властям, залишався послідовним поборником прав своєї пастви і після входження Західної України до складу УРСР" (с. 16).

Автор детально аналізує сутність політичної публіцистики Я. Галана, частково Ю. Мельничука і В. Беляєва, яку вважав "важкою артилерійською підготовкою напередодні Львівського собору УГКЦ та сильним наступальним ударом на завершальній стадії розгрому конфесії, коли потрібно було переконувати рядових віруючих у правильності акції органів влади" 1946 р. (с. 25).

Чимало уваги у праці приділено політиці радянзації західноукраїнського регіону в 1939 - 1941 і 1944 - 1945 рр., підготовці й організації владою Львівського собору та Закарпатської наради УГКЦ, які загнали опальну конфесію у підпілля. Автор наводить документальні свідчення про те, що "відбором делегатів на Собор, доставкою у Львів та реєстрацією відав полковник держбезпеки Богданов, котрий розташувався зі своїми офіцерами в готелі "Інтурист", у самому центрі Львова" (с. 99). У книзі з'ясовано трагічні обставини загибелі мукачівського єпископа Теодора Ромжі 27 жовтня 1947 р. (на підводі, в якій сидів єпископ, "випадково" наїхав автомобіль "Студебеккер",

що не був зареєстрований в органах МВС). Утім, підкреслює автор, "можна сміливо стверджувати, що основним замовником убивства Т. Ромжі стала тоталітарна система" (с. 116).

У книзі вперше опубліковано детально розроблений "Календарний план проведення заходів з ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатській області УРСР" (підготовлений за участю республіканських силових структур і партійних органів), де регламентовано "доручення" письменнику Володимиру Росовичу (псевдонім Я. Галана), протопресвітеру Гавриїлу Костельнику, архієпископу Макарію, а також поліграфістам і кінорежисерам (с. 118-120).

У другому розділі книги аналізуються державно-церковні стосунки у 50-х - 60-х рр. XX ст. Автор доводить, що "законодавство про культ якщо й діяло, то лише стосовно віруючих, духовенства, церкви в цілому. Радянські чиновники нерідко обходилися без нього, продовжуючи масово порушувати елементарні права парафіян" (с. 248). Тому, всупереч політиці режиму ("атеїстичному буму") в регіоні продовжували діяти сотні підпільних священиків, відновилося паломництво до села Зарваниця Теребовлянського району Тернопільської області, розпочалася самовільна реставрація низки закритих греко-католицьких храмів, нелегальне тиражування образків і релігійної літератури. У книзі показано заходи влади щодо "профілактики" уніатських священнослужителів, зокрема єпископа В. Величковського (хіротонізований Й. Сліпим 1963 р.), і тисяч вірних опальної церкви - науковців, митців, студентів, інженерно-технічних працівників, "колишніх учасників і посібників оунівського підпілля, які повернулися з виправних таборів і спецпоселень" (с. 265-273).

У третьому розділі - "Українська греко-католицька церква в період кризи тоталітарної системи" - показано багатогранну діяльність релігійного дисидентства і заходи влади щодо його нейтралізації. Причому цей процес простежено не лише на заході, а й сході республіки. Автор вважає, що активізації греко-католиків наприкінці 70-х років значною мірою сприяло обрання папою Римським кардинала Кароля Войтили, який прибрав ім'я Івана Павла II. Власне 19 березня 1979 р. він надіслав Й. Сліпому листа, в якому закликав нескорених греко-католиків до святкування тисячоліття хрещення України-Русі, підтвердив законність Брестської унії 1596 р., засвідчив пошану єпископату, духовництву і вірним УГКЦ. Зрозуміло, що активізація східної політики Ватикану викликала негативну реакцію з боку компартійних структур, органів влади, Московської патріархії. А вже 6 червня 1980 р. політбюро ЦК КПУ ухвалило спеціальну постанову, спрямовану на посилення боротьби проти греко-католиків, а Рада у справах релігій розробила чергові заходи щодо її виконання.

Четвертий розділ книги присвячено проблемі відновлення УГКЦ наприкінці 80-х - на початку 90-х рр. XX ст. У ньому відтворено жертвну роботу ініціативної групи з відновлення репресованої церкви, яка у 1987 р. навіть звернулася до генсека ЦК КПРС М. Горбачова з вимогою про повернення давніх прав і визнання рідної віри - з процесом оновлення суспільства має прийти і "свобода совісті, свобода віровизнання, свобода для моральних, творчих сил народу, без чого народ не може стати тим, чим він має бути: вільно віруючим і вільно думаючим суспільством, спосібним разом з інакше думаючими чи віруючими розв'язувати і найбільші проблеми людського життя, зокрема боротися за мир в цілому світі і за взаєморозуміння між народами" (с. 453). Подібну заяву єпископат і клір надіслали Івану Павлу II, якого просили "сприяти всіма можливими засобами справжній легалізації Української католицької церкви в СРСР" (с. 455). Подано також детальну біографію одного з авторів цієї заяви - єпископа П. Василика, який, відбувши багаторічне сибірське ув'язнення, душпастирював на Тернопільщині, а влітку 1989 р. організував у Москві разом з членами "Комітету захисту УГКЦ" М. Муратовим і С. Хмарою голодування на захист "прав і свобод релігійних меншостей, що протягом всієї радянської історії пригнічувалися комуністичним режимом" (с. 484).

Багатим на роздуми автора є останній, п'ятий розділ "Церква в незалежній Україні", в якому аналізується складність проблеми відродження греко-католицьких громад у державі. В. Пашенко показує організаційну розбудову церкви, детально розповідає про драматичну передачу Святоюрського собору його історичним власникам і повернення 1991 р. на Батьківщину Мислава Івана кардинала Любачівського (с. 526-528). Автор не оминає й причин міжконфесійного конфлікту, який несподівано розгорівся того ж року між архієреями УГКЦ та УАПЦ. Утім, В.Пашенко досить фахово виклав концепцію єкуменічної праці УГКЦ, яку ухвалив Синод у 2000 р.

Аналізуючи рецензовану працю полтавського історика та рекомендуючи її фахівцям-дослідникам, педагогам і широкій громадськості, відзначимо й деякі дискусійні місця й неточності, що зустрічаються в ній. У монографії слід було б дати аналіз не лише радянської, а й діаспорної та сучасної української історіографії проблеми. Непереконливим, на нашу думку, є твердження про те, що у 1944 - 1945 рр. на заході України тривала громадянська війна (с. 74). Вважаємо, що вогнище воєнно-політичного конфлікту у цьому регіоні роздмухували насамперед гітлерівці, а згодом - карально-репресивні та партійні структури СРСР - УРСР. Автору, мабуть, треба було уникати терміна "визволення території Львівської митрополії" (с. 74) щодо повоєнного часу, який приніс греко-католикам масові депортації до Сибіру і перехід у 1946 р. у підпілля однієї з найбільших церков Східної Європи. Читацьку увагу інколи розхолоджують розлогі цитування державно-партійних документів тоталітарної доби (втім, для молодих науковців це оригінальний джерельний матеріал для подальших студій). На жаль, у праці не використано періодику УГКЦ. Однак зазначені зауваження аж ніяк не впливають на загальну позитивну оцінку монографії.

Створена на високому науковому рівні, вона може бути й навчальним посібником для релігієзнавців та богословів, і корисною працею для всіх, хто вивчає або просто цікавиться новітньою історією України, національно-культурними традиціями її народу. Можна лише пошкодувати, що ця оригінальна книга вийшла невеликим накладом і практично не поширювалась у книжково-торговельній мережі західного регіону нашої держави.

¹ Див.: Історія релігії в Україні: У 10-ти тт. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. - К., 1996-2002; Історія релігії в Україні. Навч. посібник / За ред. А. Колодного, П. Яроцького. - К., 1999; *Рибачук М., Уткін О., Киришко М.* Національне відродження і релігія. - К., 1995; *Шуба О.* Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). - К., 1999; *Ричка В.* Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект). - К., 1994; *Бондаренко В., Єленський В., Журавський В.* Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації. - К., 1996; *Пашенко П.* Релігійні конфесії в Україні (40-ві - поч. 90-х рр.). - К., 1993; Релігійна традиція в духовному відродженні України. - Полтава, 1992; *Ульяновський В., Крижанівський О., Плохій С.* історія церкви та релігійної думки: У 3-х кн. - К., 1994; *Геник Л.* Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах Східної Галичини (кінця XIX - поч. XX ст.). - Івано-Франківськ, 2000; *Сапеляк А.* Київська церква на слов'янському Сході: канонічно-єкуменічний аспект. - Буенос-Айрес, Львів, 1999; *Лисенко О.* Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. - К., 1998; *Пашенко В.* Православ'я в новітній історії України. - Ч. 1-2. - Полтава, 1997 - 2001; Церква і соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи. - Львів, 2000; Українська церква і незалежність України. - Львів, 2003; *Боруцький О.* Держава, церква, людина: Державно-церковні та міжконфесійні відносини у дзеркалі сучасності. 1992 - 2002 рр. - Львів, 2003; Християнські цінності: історія і погляд у третє тисячоліття. - Острог, 2002 та ін.

² Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Док. і матеріали. 1899 - 1944. - Т. 1. - Львів, 1995; Т. 2. - Кн. 2. Церква і суспільне життя. - Львів, 1999; Дух і ревність: Владика Снігурський та інші перемишляни / Упор. В. Пилипович. - Перемишль; Львів, 2002; *Сергійчук В.* Нескорена церква: подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. - К., 2001 та ін.

В.В.Марчук
(Івано - Франківськ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

О.П. Рєєнт (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Г.Д. КАЗЬМИРЧУКА

На сучасному етапі перед українськими істориками стоїть проблема адаптації наукового потенціалу досліджень до вимог, що їх висуває світова історіографія. Шлях до освоєння надбань зарубіжних учених прокладають представники зрілого покоління істориків, які з висоти багаторічного досвіду, що складається зі злетів, падінь і випробувань, вказують на значущі й системотворчі складові державотворення, становлення суспільства, освоюють близькі духові народу способи пізнання минулого в усій багатоманітності його проявів.

Серед відомих учених України вагоме місце посідає доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Григорій Дмитрович Казьмирчук, який протягом усього свого свідомого життя досліджує актуальні проблеми декабристського руху.

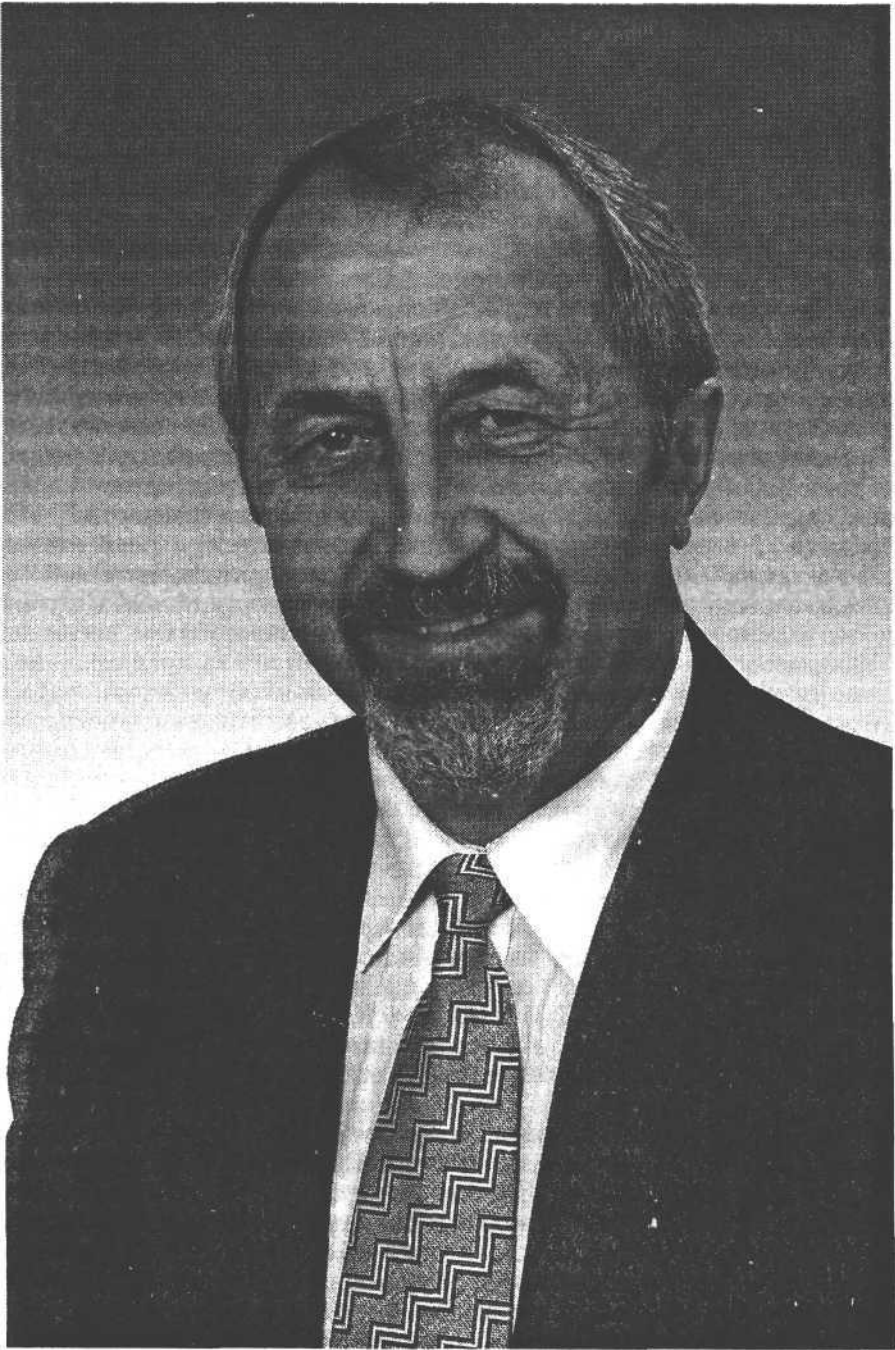
Людське суспільство на всіх етапах свого існування стикалося з проблемами забезпечення стабільності, передачі традицій та з потребами засвоєння нововведень заради поліпшення функціонування спільноти й окремих індивідів. Ставлення до насильницької зміни стану речей у сфері політичних, економічних, соціальних, культурних стосунків визначало існування прихильників і противників революційних перетворень. За часів Радянського Союзу повстання декабристів було своєрідним етапним пунктом російської історії, від якого починався відлік революційної боротьби. Така оцінка виглядає дещо спрощеною. Вона не враховує національного та соціального складу декабристського середовища, індивідуальних і групових інтересів членів таємних товариств.

Оскільки повстання Чернігівського полку, як складова грудневої революції, мало місце на Київщині, діяльність декабристів розгорталася також на Вінниччині, Миколаївщині й Одещині, а серед членів таємних товариств зустрічається маса представників української шляхти та нащадків козацької старшини, варто ще раз усвідомити величезний внесок Григорія Дмитровича у висвітлення руху "апостолів правди" в Україні.

Життєва дорога дослідника не була вистелена квітами. Розпочалася вона 9 травня 1944 р. у с.Кальнику Іллінецького району на Вінниччині, де століття тому бували декабристи. Після закінчення середньої школи в 1961 р. Г. Д. Казьмирчук пішов нелегкою трудовою стежкою. Закінчивши професійно-технічне училище в 1963 р., працював столяром, служив у лавах радянської армії. В 1969 р. на "відмінно" закінчив Красноармійське педучилище й вступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Під час навчання в університеті на Григорія Дмитровича і його наукові вподобання безпосередній вплив справили історики В.Н.Котов, В.Є.Спицький, П.М.Овчаренко та ін. Однак найпридатнішими для нього стали форми навчальної й наукової роботи викладача історії СРСР професора А.К.Буцика. Методи його роботи Г. Д. Казьмирчук перейняв і розвинув.

Не залишаючись осторонь громадського життя історичного факультету, неодноразово брав участь у конкурсах студентських наукових робіт з проблем суспільних наук. Протягом років навчання в університеті він обирався старостою курсу, періодично виступав з лекціями з нагальних проблем су-

часності, у той же час роблячи свій посильний внесок у підняття цілини - в 1972 році був учасником будівельного загону у Кустанайській області¹.

Плідна праця на студентській лаві дозволила майбутньому професору в листопаді 1974 р. вибороти місце в аспірантурі на кафедрі історії СРСР дожовтневого періоду. Григорій Дмитрович під керівництвом професора В.Н.Котова підготував, а у 1984 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: "Перший етап визвольного руху в Росії у дослідженнях істориків України 1918 - 1977 рр." Зазначене дослідження стало новаторським, оскільки було першою у вітчизняній історіографії спробою систематизації та узагальнення багажу знань з даної проблематики, нагромадженого за роки радянської влади. Історіографічні студії про декабристський рух посіли вагоме місце в дисертації².

З кафедрою історії Росії (історії народів Росії, історії СРСР дожовтневого періоду) пов'язані всі роки педагогічної праці Г.Д.Казьмирчука. Тут він пройшов шлях від асистента до професора. У 1997 р. захистив докторську дисертацію "Рух декабристів: Історіографія проблеми (1917 - середина 1930-х рр.)"³, у якій уперше в Україні на найвищому рівні розкрито відповідні питання руху "благовісників свободи". У дисертаційному дослідженні здійснено аналіз становлення й розвитку радянського декабристознавства з 1917 - до середини 30-х рр., що також стало предметом розгляду в окремій монографії⁴. Авторська оцінка досліджень про рух "споборників святої волі" виявила їхню залежність від тоталітарної системи. У дисертації показано причини, що негативно впливали на об'єктивне висвітлення проблем декабризму.

Тривала робота мала наслідком професійний аналіз праць радянських декабристознавців з традиційних центрів дослідження проблеми - Москви, Ленінграда та регіонів (Україна, Саратов, Сибір). За допомогою історіографічного переосмислення вченим здійснено аналіз наукової спадщини, від якої тривалий час дослідники були відлучені. Особливий акцент зроблено на творчості забутих декабристознавців В.М.Базилевича, О.Ю.Гермайзе, Л.П.Добровольського, П.П.Филиповича, О.Д.Багалій-Татаринової та інших, праці яких зберігалися в спецхранах.

У 2001 р. Григорій Дмитрович очолив кафедру історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Тривала викладацька практика мала своїм наслідком розроблену й прочитану ним низку нормативних і спеціальних курсів, зокрема: "Історіографія історії СРСР", "Історія Росії XIX - початку XX ст.", "Опозиційний рух у Росії в першій половині XIX ст.", "Рух декабристів: вітчизняна історіографія", "Рух декабристів: всесвітня історіографія", "Російська культура XIX ст.", "Історична бібліографія" тощо⁵.

Наукові інтереси вченого розподіляються на історіографічні, джерелознавчі, конкретно-історичні, краєзнавчі й бібліографічні. Декабристознавство стало основою його досліджень. З-понад 200 праць вченого більш ніж 160 так чи інакше стосуються окремих аспектів декабризму⁶. Проблеми "благовісників свободи" історик розглядав і розглядає в широкому контексті суспільних рухів, національних відносин, політичного, економічного поступу українських земель Російської імперії в XIX ст. З-під пера Г.Д.Казьмирчука вийшли розвідки, присвячені соціально-економічному розвитку українських земель у першій чверті XIX ст.⁷, суспільному рухові в Російській імперії у XIX ст.⁸, студентському рухові в Україні середини 30-х - початку 60-х рр. XIX ст.⁹, діяльності Кирило-Мефодіївського товариства¹⁰, здійсненні на основі матеріалів українських архівосховищ та фахових історичних досліджень.

Домінантою наукових інтересів Григорія Дмитровича був і залишається історіографічний напрям. Виважена манера оцінки доробку минулих поколінь дослідників у сфері декабристознавства була притаманною вченому протягом усіх років його наукової роботи, розпочинаючи з першої праці

(1977 р.), яка була присвячена аналізу висвітлення вченими радянської України організації й здійснення збройного повстання Чернігівського полку. У ній дослідник зробив вдалу спробу на тлі розвитку декабристознавства виокремити внесок у вивчення цієї проблеми В.М.Базилевича, В.В.Міяковського, Д.І.Багалія, О.Д.Багалій-Татаринової та ін.¹¹ Набутий за багаторічну працю дослідницький досвід умілий педагог передавав молоді. Так, у навчальному посібнику для студентів історичного факультету Київського університету, які слухали спецкурс "Рух декабристів", науковець помістив узагальнюючий історіографічний нарис. У ньому він виділив найважливіші теми вітчизняного декабристознавства, намагався показати стан їх наукової розробки, зосереджуючи увагу на спірних питаннях, зокрема про джерела становлення ідейних переконань "провісників свободи". Прагматичний підхід до історіографічних джерел дозволив авторові виокремити особливості ставлення дослідників до визначення факторів формування світогляду декабристів: недооцінка деякими дослідниками одних чинників або необґрунтоване піднесення інших призводило до викривлень у висвітленні процесу формування світогляду "апостолів правди"¹². Ця думка згодом знайшла широке теоретичне обґрунтування в брошурі, написаній у співавторстві з А.В.Сілкіним¹³.

Постійно тримаючи в полі зору розвиток декабристознавства у державі, історик подавав на розгляд наукового загалу праці, з уміщенням у них критичним оглядом сукупного доробку радянських учених до 1980 рр.¹⁴. На початку 1990-х рр. Г.Д.Казьмирчук запропонував періодизацію декабристознавства, що не збігалася з прийнятим у радянській науці поділом на три періоди - 1) 1917 - середина 1930-х рр.; 2) друга половина 1930-х - середина 1950-х рр.; 3) від другої половини 1950-х рр. до 1990-х рр. Автор наполягав розділити третій період на два: третій - друга половина 1950-х - перша половина 1970-х; четвертий - з другої половини 1970-х рр. до 1990-х рр.¹⁵ Кожен з визначених періодів було висвітлено в окремих дослідженнях¹⁶. У 1997 р. Григорій Дмитрович виступив з пропозицією переглянути існуючу періодизацію вивчення руху декабристів, запропонувавши власний підхід до проблеми. Декабристознавство розподілялося ним на три великі періоди: дореволюційний, радянський і сучасний, у межах яких виділялися етапи й напрямки¹⁷.

В дослідженнях ученого розроблялися окремі історіографічні проблеми руху "сповборників святої волі". Співпраця з А.В.Сілкіним мала наслідком аналіз офіційної історіографії XIX ст. у питанні функціонування Товариства об'єднаних слов'ян. Разом з відомим ученим О.О.Рафальським комплексно проаналізовано внесок декабристознавців у вивчення питання перебування дворянських революціонерів у сибірському засланні. Окрему статтю присвячено огляду вивчення декабристського руху в Білорусі²⁰.

Важливе місце в доробку історика посіло висвітлення у вітчизняній історіографії проблеми "декабристи та Т. Г. Шевченко". В розвідках, присвячених останній, проаналізовано праці Д.І.Багалія, П.П.Филиповича, Є.С.Шаблійовського, Г.О.Гайдай, І.І.Пільгука, Ф.Я.Прийми, Г.Я.Сергієнка й інших дослідників²¹.

До кола інтересів Г.Д.Казьмирчука увійшли і джерелознавчі проблеми. Ним досліджено долю "Русской правды" П.І.Пестеля²². Учений разом з А.М.Куликівською здійснив аналіз документальних видань про російсько-польський революційний союз 20-30-х рр. XIX ст.²³ Окрему розвідку було присвячено джерелознавчому аналізу слідчих справ та мемуарів декабристів²⁴. В іншому дослідженні йшлося про спогади "апостолів правди" стосовно Кримської війни 1853- 1856 рр.²⁵ Історикові вдалося віднайти й опублікувати листи члена "Союзу благоденства", а згодом вірного слуги самодержавного режиму П. Х. Граббе до українського поміщика П. Г. Галагана.

Предметом джерелознавчого дослідження Григорія Дмитровича були також дослідження декабристів - істориків і літераторів - про запорізьких

козаків. Особливо це стосується праць В. Д. Сухорукова²⁶, який частково висвітлював історію козацької вольниці, зв'язки запорізьких та донських козаків.

Г.Д.Казьмирчук розпочав висвітлювати конкретні аспекти руху "провісників свободи" ще під час навчання в аспірантурі, видрукуювши низку газетних публікацій²⁷. Великі організаторські здібності дозволили вченому вже в період зрілої творчості залучати до співавторства молодих і талановитих істориків, що увінчувалося написанням та виходом у світ солідних розвідок. Так, разом з Р.С.Вавренюком було написано першу наукову біографію декабриста Є.П.Оболенського, в якій на основі архівних матеріалів простежується життєвий шлях одного з "апостолів правди"²⁸. Ряд статей було написано в співавторстві із А.В.Сілкіним, Г.М.Куликівською. В одній з них йшлося про дати народження засновників Товариства об'єднаних слов'ян - братів Борисових²⁹. Інше дослідження було присвячено родинним й ідейним зв'язкам М.П.Драгоманова з дядьком - декабристом Я.Я.Драгомановим³⁰. Учений брав участь у підготовці видання ілюстрованого енциклопедичного довідника "Декабристи на Україні".

Допоміжне значення в декабристознавчому доробку Григорія Дмитровича відіграють праці з історичного краєзнавства. Науковець скоординував дослідження про життя і діяльність декабристів на Вінниччині, Житомирщині, Хмельниччині, Кіровоградщині, Сумщині, Миколаївщині, Одещині³¹. До написання цих праць залучалися місцеві краєзнавці й молоді дослідники. Особливо слід відзначити М.Ф.Лихогляда з Вінниці та Г.М.Куликівську з Луцька³². Г.Д.Казьмирчук розкриває зв'язок біографій окремих членів таємних товариств з тим чи іншим регіоном України³³, узагальнюючи доробок поколінь вчених з цієї проблематики³⁴.

На початку 1990-х років, коли деякі дослідники поквапилися відмовитися від власних праць, Григорій Дмитрович залишився одним з небагатьох в Україні, хто продовжував культивувати декабристознавчу тематику, але вже на нових теоретичних засадах, позбавлених "єдино вірного", марксистсько-ленінського підходу, якому відтак відводиться місце не методологічної основи наукового аналізу, а історіографічного факту³⁵.

Г. Д. Казьмирчук долучився до визначення нових векторів дослідницьких пошуків, запропонувавши вивчення наукових декабристознавчих шкіл і напрямів. У доповіді, підготовленій разом з А.В.Сілкіним та виголошеній перед учасниками Всесоюдної науково-методичної конференції, що проходила в 1990 р. в Дніпропетровському університеті, було звернуто увагу на школу декабристознавців Київського університету, біля витоків якої на зламі XIX й XX ст. стояли професори В.С.Іконников і М.В.Довнар-Запольський³⁶. У новітній розвідці вчений коротко оглянув досягнення сучасної університетської декабристознавчої школи та перспективи її розвитку³⁷.

Після здобуття Україною незалежності Григорій Дмитрович звернувся до вивчення проблем, які вимагали фундаментального дослідження - національного питання в програмних документах Товариства об'єднаних слов'ян і Південного товариства декабристів та його практичного вирішення³⁸, розвитку М.П.Драгомановим декабристської ідеї федеративного устрою держави³⁹, "споборники святої волі" в працях І.Я.Франка тощо⁴⁰. Ще одну важливу проблему декабристського руху - концепцію державотворення у програмних документах "апостолів правди" й місце, яке вони відводили в ній Україні - теж відображено у науковому надбанні вченого⁴¹.

В полі зору історика перебувають окремі таємні організації декабристів, зокрема Товариство об'єднаних слов'ян. У декількох статтях, написаних разом з А.В.Сілкіним, проаналізовано вітчизняну літературу, в якій висвітлюється життя і діяльність дворянських революціонерів в Україні,

звернуто увагу на тлумачення даних питань фундатором українського декабристознавства М. В. Довнар-Запольським⁴².

Смерть М.В.Нечкіної, М.М.Лисенка, відхід провідних учених від вивчення проблеми, небажання молоді поповнювати ряди науковців створили передумови утворення прогалин у вітчизняному декабристознавстві. Заповнити їх були покликані узагальнюючі праці Г.Д.Казьмирчука, в яких комплексно розглядається процес нагромадження знань про декабризм у радянську добу. В одному з перших таких досліджень, яке хронологічно охоплює період 1917-1993 рр., на основі аналізу документів, наукової та публіцистичної літератури про "благовісників свободи" розкривається сучасний стан декабристознавства⁴³. Автор з жалем констатує, що, маючи вагому історіографічну базу, яка дає змогу створювати наукові праці на високому теоретико-методологічному рівні, сучасні дослідники не користуються нею. Натомість усе частіше з'являються праці про декабристів публіцистичного характеру, що робить їх більш читабельними, проте менш науковими.

Наступного року світ побачило нове ґрунтовне дослідження Григорія Дмитровича, присвячене історіографії декабризму в 1917 - 1935 рр. У монографії розглянуто такі аспекти: утворення нових навчальних і дослідницьких закладів та підготовка кадрів для історичної науки, поява історіографічних праць, публікація документів про "споборників святої волі" у працях провідних учених, висвітлення ними проблеми "Декабристи й літературні процеси в Росії 20 - 60-х рр. XIX ст." тощо⁴⁴.

У 2000 р. історик розпочав здійснення магістрального задуму - написання чотиритомного курсу лекцій з історіографії руху декабристів. На сьогодні світ побачили дві його частини, в яких систематизовано багаторічний досвід автора у читанні спецкурсів на історичному факультеті Київського університету. Лекції охоплюють період від моменту зародження декабристознавства, тобто появи маніфестів імператора Миколи I і доповіді слідчої комісії до середини 1930-х рр., коли радянська тоталітарна система знищила здобутки дореволюційного й нового, марксистського декабристознавства. Значну увагу приділено окремим напрямкам та школам, подано новий погляд на праці дворянських істориків М.І.Богдановича і М.І.Шильдера, котрих у радянській історичній науці було прийнято лише таврувати. Особливе місце в лекціях посідає київська школа декабристознавства, яка після революції 1917 р. стала українською. Драматичний період 1920-1930-х рр. розглядається через призму покалічених доль провідних радянських учених, котрі понесли свої переконання на вогнище репресій⁴⁵.

В 2002 р. в співавторстві з молодим істориком Ю. В. Латишем було написано перше в Україні спеціальне дослідження, де проаналізовано складний процес розвитку декабристознавства. Монографія охоплює період від середини XIX ст., коли на теренах нашої батьківщини передові діячі української культури захопилися ідеями "провісників свободи", до сучасності, коли поступово народжується нове українське декабристознавство. Особливу увагу приділено періоду зародження й становлення останнього з початку XX ст. - до середини 1930-х рр., відзначено внесок окремих дослідників (М.В.Довнар-Запольського, В.І.Маслова, Д.І.Багалія, С.О.Єфремова, Л.П.Добровольського та інших) у розвиток вітчизняної декабріани. Розвиток українського декабристознавства аналізується на тлі становища історичної науки в Російській імперії, СРСР і незалежній Україні⁴⁶. Щоправда, варто було приділити більше уваги декабристознавчим студіям українців діаспори.

Вивчення життєвого шляху провідних декабристознавців України - ще один важливий напрям наукових студій Г.Д.Казьмирчука. Разом з А.В.Сілкіним ним було проаналізовано декабристознавчий доробок М.В.Довнар-Запольського. В цій розвідці наведено новий архівний матеріал з Дер-

жавного архіву м. Києва про молоді роки й формування наукового світогляду історика⁴⁷.

Дослідження життя та наукових здобутків професора Київського ІНО В.М.Базилевича Григорій Дмитрович здійснив у співавторстві з А.В.Сілкіним та О.В.Вербовим⁴⁸. Останній під керівництвом Г.Д.Казьмирчука підготував також кандидатську дисертацію, присвячену життю й науковій діяльності В. М. Базилевича.

Педагог і вчений ретельно досліджував життєвий шлях та наукові досягнення О. Ю. Гермайзе, О. П. Оглобина, П. П. Филиповича, В. І. Маслова й ін. Особливо слід відзначити дослідження про В. О. Романовського⁴⁹. Виявлені в архівах матеріали дозволили історика висвітлити трагічну долю вченого, визначити напрями дослідження його наукової спадщини.

Ініціатива Григорія Дмитровича стала поштовхом до організації та проведення "Декабристських читань" - наукових конференцій міжнародного рівня. В 1987 р. за сприяння тоді ще доцента кафедри історії народів Росії в Київському університеті відбулася перша з конференцій, які стали справжнім генератором нових думок й ідей. Після 1991 р. їх проведення припинилося й відродилося лише в грудні 2000 р. За той час під редакцією Г. Д. Казьмирчука світ побачило 8 випусків матеріалів⁵⁰. Григорій Дмитрович бере активну участь у конференціях, ініціюючи наукові дискусії. Зокрема на VII читаннях він виступив з доповіддю про археографічне забезпечення проблеми "Декабристи та селянська реформа 1861 року"⁵¹.

Не останнім напрямом наукових пошуків Г. Д. Казьмирчука в галузі декабристознавства є бібліографічний. Під його редакцією світ побачило 10 бібліографічних покажчиків декабристознавчої літератури, які продовжили добру традицію радянського декабристознавства, започатковану М.М.Ченцовим і продовжену М.В.Нечкіною. Перший покажчик Г.Д.Казьмирчук склав, ще навчаючись в аспірантурі. Він містив 1131 позицію й охоплював літературу про декабристів, що побачила світ у 1975 - 1977 рр.⁵². До складання покажчиків було залучено О.О.Рафальського, С.П.Стельмаха, Ю.М.Шлапака, Р.С.Вавренюка, О.С.Каревіна та ін.⁵³. Спеціальний покажчик включав літературу про братів А. І. і П. І. Борисових⁵⁴.

Нині під керівництвом Григорія Дмитровича триває написання бібліографічного довідника "Декабристознавці України", який включав би всі відповідні праці, написані в Україні або нашими земляками за кордоном, а також біографії провідних дослідників декабристського руху.

Г.Д.Казьмирчук - фундатор потужної декабристознавчої школи. Сам історик визначає її як науково-духовне об'єднання спеціалістів різних поколінь, які досліджують актуальні проблеми декабристознавства на основі документів, а також методів та принципів історіографії. До неї в різні роки належали доктор історичних наук О.О.Рафальський, кандидати історичних наук С.П.Стельмах, Т.М.Соловйова, Р.С.Вавренюк, М.Куликівська й інші вчені. Г.Д. Казьмирчук активно залучає до наукової роботи аспірантів і студентів провідного навчального закладу України. Під керівництвом та за участю вченого було захищено дисертації І.І.Бродської⁵⁵, А.М.Куликівської⁵⁶ та Р.С.Вавренюка, які заповнили окремі прогалини в декабристознавстві. Григорій Дмитрович керує науковою працею молодшого покоління вчених, починаючи зі студентської лави. Дипломні роботи на декабристську тематику захистили І.М.Коптев, В.А.Тарасюк, А.В.Жвакін. З-поміж молодшого покоління учнів історика варто відзначити активних учасників "Декабристських читань" Ю.В.Латиша, В.І.Довгопола, М.Г.Казьмирчук та ін.

9 травня 2004 р. Григорій Дмитрович відсвяткував 60-річчя. Вітаючи історика з ювілеєм, наукова корпорація дякує за напрацьоване й очікує його майбутніх звершень на терені історичної науки.

¹ Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. - 1974. - Спр. 329 (с). Особова справа Г. Д. Казьмирчука. - Арк. 6.

² Казьмирчук Г. Д. Первый этап освободительного движения в России в исследованиях историков Советской Украины (1917 - 1980 гг.) // Автореф. дисс... канд. ист. наук. - К., 1984. - 23 с.

³ Казьмирчук Г. Д. Рух декабристів: історіографія проблеми (1917 - середина 1930-х років) // Автореф. дис... докт. ист. наук. - К., 1997. - 36 с

⁴ Казьмирчук Г. Д. "Апостоли правди": Рух декабристів в історичній літературі 1917 - першої половини 30-х років. - К., 1997. - 209 с

⁵ Казьмирчук Г. Д. Рух декабристів: Вітчизняна історіографія. Програма спецкурсу для студентів іст. ф-ту. — К., 1991. - 23 с; Його ж. Рух декабристів: всесвітня історіографія: Програма спецкурсу для студентів іст. ф-ту - 2-е вид., випр. і доп. - К., 1999. - 17 с; Його ж. Історична бібліографія: Курс лекцій і методичні матеріали для студентів історичних факультетів. - К., 2002. - 78 с та ін.

⁶ Казьмирчук Г.Д.: Библиогр. указ. - К., 1990. - 20 с; Сілкій А.В. Г.Д.Казьмирчук - дослідник історії України. (До 50-річчя з дня народження) // Наукові записки з історії України: 36. ст. - Вип. 2. - Кіровоград, 1993. - С. 3-13.

⁷ Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. - К., 1998. — 174 с.

⁸ Казьмирчук Г.Д. Суспільно-політичний рух в Росії середини 20-х - початку 60-х років XIX ст. в дослідженнях істориків України (1956 - 1980 рр.) // Вісн. Київ. ун-ту. - Іст. науки. - К., 1981. - Вип. 23. - С 70 - 79.

⁹ Казьмирчук Г.Д. Революционное движение в Киевском университете (1834 - 1861 гг.) - К., 1984. - 50 с.

¹⁰ Казьмирчук Г.Д. Кирило-Мефодіївське товариство в дослідженнях істориків України (1918 - 1934 рр.) // Вісн. Київ, ун-ту. - Іст. науки. - К., 1978. - Вип. 20. - С. 72-79.

¹¹ Казьмирчук Г. Д. Деякі питання історіографії повстання Чернігівського полку в дослідженнях істориків України (1918 - 1976 рр.) // Вісник Київ, ун-ту. - Історія. — 1977.- Вип. 19. - С 90-97.

¹² Котов В. Н., Литвин О. К., Казьмирчук Г. Д. Рух декабристів. Методична розробка для студентів історичного факультету. - К., 1980. - С 9.

¹³ Казьмирчук Г. Д., Силкін А. В. Движение декабристов в современной советской историографии. - К., 1990. - С. 10-11.

¹⁴ Казьмирчук Г. Д. Вивчення руху декабристів в радянській історичній літературі // Вісник Київ, ун-ту. - Іст. науки. - 1980. - Вип. 22. - С. 56-64; Його ж. Историография движения декабристов (1975 - 1980 гг.) - К., 1988. - 41 с.

¹⁵ Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів: історіографічні дослідження. 1917 - 1990 рр. - К., 1991. - С. 5.

¹⁶ Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів у дослідженнях істориків Радянської України (1918 - середина 30-х років) // Вісн. Київ, ун-ту. - Іст. науки. - К., 1982; Його ж. Декабристський рух у дослідженнях істориків Радянської України (середина 30-х - друга половина 50-х рр.) // Казьмирчук Г.Д. "... Все, що посіяне, зійде...". - К., 1988. - С 30-39; Його ж. Движение декабристов в новейших исследованиях историков Советской Украины (1956 - 1980 гг.) // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII - XIX веков. - Днепропетровск, 1982. - С. 145-154.

¹⁷ Казьмирчук Г. Д. До питання про періодизацію вивчення руху декабристів // Наукові записки з історії України: 36. ст. - Кіровоград, 1997. - С 28-33.

¹⁸ Казьмирчук Г.Д., Сілкій А.В. Товариство об'єднаних слов'ян в офіційній історіографії XIX ст. // Наукові записки з історії України: 36. ст. - Вип. 4. - Кіровоград, 1995. - С 23-31.

¹⁹ Казьмирчук Г. Д., Рафальский О. А. Освещение проблемы "Декабристы и Сибирь" в отечественной литературе. 1975 - 1985 гг. - К., 1987. - 33 с.

²⁰ Казьмирчук Г. Д. Освещение деятельности декабристов в Белой Руси в современной советской историко-художественной литературе // Декабристские чтения: Тезисы Респ. межвуз. науч. конфер. - Вип. I. - Гродно, 1990. - С. 26-32.

²¹ Казьмирчук Г. Д. Висвітлення проблеми "Декабристи і Т. Г. Шевченко" в радянській історіографії (1917 - перша половина 30-х років) // Вісник Київ, ун-ту. - Іст.-філол. науки. - 1991. - Вип. 2. - С. 26-33; Казьмирчук Г. Д. Проблема "Декабристи і Т. Г. Шевченко": Радянська історіографія. 1917 - 1990 рр. // Наукові записки з історії України. - Вип. 2. - Кіровоград, 1992. - С 40-60 та ін.

²² Казьмирчук Г.Д. Доля "Русской правды" П.І.Пестеля // Казьмирчук Г.Д. "... Все, що посіяне, зійде..." - К., 1988. - С 12-20.

²³ Казьмирчук Г.Д., Куликівська Г.М. Документальні видання про російсько-польський революційний союз 20 - 30-х років XIX ст. // Вісник Київ, ун-ту. - Іст. науки. - 1989. - Вип. 31. - С 42-48.

²⁴ Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук Я. Г. Слідчі справи і мемуари декабристів як джерело вивчення життя і діяльності дворянських революціонерів в Одесі // Тезиси 2-й обл. истор. - краев. конф. - Одесса, 1991. - С. 93-94.

²⁵ Казьмирчук Г. Д. Декабристы о Крымской войне // Матер. междунар. науч. конф. - Севастополь, 1994. - С. 46-49.

- ²⁶ Казьмирчук Г. Історія запорозьких козаків в історіографічній спадщині декабриста В.Д.-Сухорукова // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матер. міжнар. наук. конф.: У 3-х вип. - Вип. II. - К., 1993. - С. 86-93.
- ²⁷ Казьмирчук Г.Д. Декабристи в Іллінцях // Трудова слава (сміт. Іллінці, Вінницької обл.). - 1975. — 11 березня; Йоґо ж. Перший збройний виступ проти царизму // Радянське життя (сміт. Гоґа, Рівненської обл.). - 1975. - 3 липня; Йоґо ж. Шануючи пам'ять // Київський університет. - 1975. - 19 грудня та ін.
- ²⁸ Вавренюк Р. С., Казьмирчук Г. Д. Декабрист Евгений Оболенский: Жизнеописание. - К., 1990 - 289 с.
- ²⁹ Казьмирчук Г. Д., Сілкін А. В. До питання про дату народження декабристів братів Борисових // Вісн. Київ, ун-ту. - іст.-філол. науки. - К., 1991. - Вип. 4. - С.3-7.
- ³⁰ Казьмирчук Г. Д., Куликівська Г. М. Я.Я. і М.П. Драгоманови: перегук долі // Михайло Драгоманов і українське національне відродження: Тези до 150-річчя з дня народження М.П.Драгоманова. - К., 1991. - С 33-35.
- ³¹ Казьмирчук Г. Д., Бабак Т. И. Памятные места декабристов на Кировоградщине. — Кировоград, 1985. - 27 с; Казьмирчук Г. Д., Микульская Л. А. Декабристы и Волинь: методич. рекомендації. к лекції. - Луцьк, 1988. - 32 с; Казьмирчук Г.Д., Каревин А.С. Декабристы на Сумщині // Тезиси докладов и сообщений Первой Сумской област. науч. ист.-краев. конференции. - Сумы, 1990. - С. 72-74 та ін.
- ³² Казьмирчук Г. Д., Лихогляд М. Ф. Провісники свободи на Вінниччині. - Вінниця, 1990. - 29 с.
- ³³ Казьмирчук Г. Д. Дніпропетровщина і декабрист О. С. Гангелов // Збірник рефератів доповідей обл. наук.-практ. конф. з історичного краєзнавства. - Дніпропетровськ, 1990. - С. 67-69.
- ³⁴ Казьмирчук Г.Д.- Декабристы на Кировоградщине (Историография проблемы) // По пути Великого Октября (К 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции). — Кировоград, 1987. - С. 96-99.
- ³⁵ Казьмирчук Г.Д., Силкин А.В. Движение декабристов в современной советской историографии. - К., 1990. - 34 с.
- ³⁶ Казьмирчук Г. Д., Силкин А. В. Изучение движения декабристов в Киевском университете // Программа и тезисы Всесоюзной науч.- метод. конф. "Перестройка исторического образования в вузах страны: Опыт, проблемы, поиск". — Днепропетровск, 1990. - С. 91-93.
- ³⁷ Казьмирчук Г. Д. Університетська декабристознавча школа: досягнення й перспективи розвитку // Вісник Київ, ун-ту. - Історія. - К., 2002. - Вип. 63-64. - С. 17-18.
- ³⁸ Казьмирчук Г. Д., Каревин О. С. Українське національне питання в програмних документах декабристів // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму: Матер. респ. наук.-теор. конф. - К., Запоріжжя, 1991. - С. 41-42.
- ³⁹ Казьмирчук Г. Д. Декабристські ідеї в історіографічній спадщині М. П. Драгоманова // Вісник Київ, ун-ту. — Іст.-філол. науки. — К., 1992. - Вип. 6. — С. 9—14; Казьмирчук Г., Сілкін А., Нагірний В. Ідея федеративного устрою в програмних документах декабристів // Волинь і волинське зарубіжжя. Тези допов. та повідом. міжнародної наук. конф. - Луцьк, 1994. - С 55—58; Казьмирчук Г.Д., Конта Р.М. Ідеї державотворення в працях членів Кирило-Мефодіївського товариства//Вісник Київ, ун-ту. - Історія. - К., 2003. - Вип. 65-66. - С 89-93.
- ⁴⁰ Казьмирчук Г. Д. Суспільно-політичний рух в Росії першої половини XIX ст. у творах І.Я.Франка // Вісн. Київ.ун-ту.-Літературознавство. Мовознавство.-1988. - Вип. 30. - С 8-10.
- ⁴¹ Казьмирчук Г. Д., Сілкін А. В. Концепція майбутнього державного устрою України в програмних документах декабристів // Розбудова держави. - 1994. - № 2. - С. 43-45.
- ⁴² Казьмирчук Г. Д., Сілкін А. В. Українські сторінки біографії братів Борисових у вітчизняній історіографії//Вісник Київ, ун-ту. - іст.-філол. науки. - 1992. - Вип. 7. - С 16-21; їх же. Історія Товариства об'єднаних слов'ян в дослідженнях М. В. Довнар-Запольського // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: Матер. респ. наук.-практ. конфер. - К., 1993. - С 107-111.
- ⁴³ Казьмирчук Г. Д. Декабристоведение: Итоги и проблемы. 1917 - 1993 гг. - К., 1993. - 114 с.
- ⁴⁴ Казьмирчук Г. Д. Декабристи. Історіографія проблеми. 1917- 1935 рр. - К.,1994. - 125с.
- ⁴⁵ Казьмирчук Г. Історіографія руху декабристів. Курс лекцій для студентів історичних факультетів: У 4-х част. - Ч. 1. Дореволюційне декабристознавство (1825 - 1917 рр.). - К., 2000. - 170 с; Ч. 2. Становлення радянського декабристознавства (1917 - перша половина 1930-х рр.). - К., Черкаси, 2001. - 240 с.
- ⁴⁶ Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю.В. Українське декабристознавство. - К., Черкаси, 2002. - 282 с.
- ⁴⁷ Казьмирчук Г. Д., Сілкін А.В. М.В. Довнар-Запольський як декабристознавець // УІЖ. - 1995. - № 1. - С 80-87.
- ⁴⁸ Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. Базилевич В.М. і зародження краєзнавчого напрямку в українському декабристознавстві 20-х років //VII Всеукраїнська конференція "історичне краєзнавство України: Традиції і сучасність": У 2-х ч. - Черкаси, Київ, 1997. - Ч. 1. - С 37-39; Казьмирчук Г., Вербовий О. Василь Митрофанович Базилевич: життя й наукова діяльність // Спеціальні галузі історичної науки: 36. на пошану М. Я. Варшавчика. - К., 1999. - С 138-146 та ін.

⁴⁹ Казьмирчук Г. Д. Віктор Олександрович Романовський: Життя та праця вченого. К., 2000. - 38 с. Його ж. Історіографічна спадщина В. О. Романовського (1920-1930) // Вісн. Київ. ун-ту. - історія. - К., 2000. - Вип. 42. - С. 5-9.

50 Декабристские чтения: Материалы.- Вып. I-V. - К., 1988 - 1991; Декабристські читання: 36. ст. - Вип. VII. - К., 2001. - 123 с; Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. - К., 2003.

⁵¹ Казьмирчук Г. Археографічне забезпечення проблеми "Декабристи і селянська реформа 1861 року" // Декабристські читання: 36. ст. - Вип. VII. - К., 2001. - С 7-12.

⁵² Казьмирчук Г. Д. Движение декабристов. Юбилейная литература. - 1975 - 1977 гг. - К., 1979. - 131 с.

⁵³ Казьмирчук Г. Д., Шлапак Ю. М. Декабристы. Библиогр. указ. лит. 1975 - 1980 гг. - К., 1982. - 65 с; Движение декабристов: Указ. лит. 1977 - 1987/ Г. Д. Казьмирчук, отв. ред. Сост. Г. Д. Казьмирчук, Р. С. Вавренюк, А. С. Каревин и др. - К., 1988. - 194 с; Декабристы. Библиогр. указ. лит. 1980 - 1983 гг. / Ред.-сост. Г. Д. Казьмирчук. - К., 1985. - 46 с; Декабристы. Указ. лит. 1989 г. / Сост.: Г. Д. Казьмирчук, А. В. Силкин, А. И. Богданенко. - К., 1990. - 56 с; Движение декабристов: Указ. лит. 1990 г. / Сост.: Г. Д. Казьмирчук (отв. ред.), А. В. Силкин, Р. С. Вавренюк. - К., 1991. - 87 с. та ін.

⁵⁴ Казьмирчук Г. Д., Силкин А. В. Декабристы А. И. Борисов (1798 - 1854) и П. И. Борисов (1800 - 1854); Рекоменд. указ. лит. - К., 1991. - 21 с.

⁵⁵ Бродская И. И. Декабрист Александр Викторович Поджио // Автореф. дисс... канд. ист. наук. — К., 1991. — 25 с.

⁵⁶ Куликовская А. М. Советская историография российско-польских революционных связей 20-х — 30-х гг. XIX ст. // Автореф. дисс... канд. ист. наук. — К., 1991. — 22 с.

⁵⁷ Вавренюк Р. С. Суспільно-політична діяльність декабриста Олексія Юшневського // Автореф. дис... канд. іст. наук. - К., 1993. - 26 с.

О. А. Удод
(Київ)

**ДО 60-річчя ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА Г. К. ШВИДЬКО**

1 травня 2004 р. відомому вченому-історику, педагогу, краєзнавцю, доктору історичних наук, професору Ганні Кирилівні Швидько виповнилося 60 років.

Народилася Ганна Кирилівна 1944 р. у с. Бажани Петропавлівського району Дніпропетровської області в родині колгоспників. Виростала без батька, який загинув невідомо де в лихоліття Другої світової. Разом із сім'єю (мати та брат із сестрою) вона ще в ранньому дитинстві пережила голод 1947 р., прилучилася до нелегкої сільської праці. Хтозна, яка б доля була уготована сільській дівчині повоєнної голодної пори, якби не жагуче прагнення до знань, школи, книги. Навчалася спочатку в Бажанівській початковій школі (1951 - 1955 рр.), потім в Олефірівській семирічці (1955 - 1958 рр.), а завершила здобувати середню освіту в Дмитрівській десятирічці Петропавлівського району. Після закінчення школи в 1961 р. за закликом комсомолу пішла працювати в колгосп ім. В.Чкалова — спочатку на різних роботах, а згодом обліковцем польової бригади. Так проминули 6 років. Але думка про вищу освіту, продовження навчання не покидали Ганну Кирилівну. З великими труднощами вдалося отримати паспорт, дозвіл голови колгоспу на вступ до вузу. І, нарешті, наполегливість взяла гору — 1 вересня 1967 р. Г.К. Швидько стала студенткою історико-філологічного факультету (з 1971 р. — історичного) Дніпропетровського державного університету. Училася на "відмінно", закінчивши вуз з відзнакою, брала активну участь у громадському житті: була головою студентської ради гуртожитку, улітку 1970 р. працювала в студентському будівельному загоні у Заполяр'ї. Будучи студенткою,

захопилася археологією — у 1968, 1969, 1971 й 1972 рр. брала участь у роботі археологічних експедицій Дніпропетровського держуніверситету. Наукові інтереси та проблематика майбутніх досліджень визначилися багато в чому під впливом відомого українського історика, доктора наук, професора, непересічної особистості М.П.Ковальського. У 1969 р. Ганна Кирилівна під його керівництвом почала працювати в науковому студентському гуртку, де вивчала проблематику, пов'язану з історією українських міст XVI - XVIII ст. Ще студенткою, у 1970 р., опублікувала першу статтю в науковому збірнику молодих учених. Восени 1972 р. вона вступила до стаціонарної аспірантури історичного факультету Дніпропетровського університету за спеціальністю "Історіографія і джерелознавство". У 1973 - 1975 рр. була заступником секретаря парткому університету, продовжуючи навчатися в заочній аспірантурі.

Науково-педагогічну діяльність — а це вже майже 30 років — Г.К.Швидько розпочала 1 листопада 1973 р. на посаді старшого викладача кафедри історії СРСР й УРСР. У 1979 р. опублікувала першу монографію — "Соціально-економічний розвиток міст України в XVI - XVIII ст.". Першу висоту у науковому світі було підкорено 22 лютого 1980 р., коли Ганна Кирилівна успішно захистила кандидатську дисертацію "Радянська історіографія соціально-економічного розвитку міст України XVI - XVIII ст." в Інституті історії АН УРСР (м. Київ). У 1980 р. її обрано на посаду доцента кафедри історії СРСР та УРСР, а в 1982 р. присвоєне вчене звання доцента. У той час Г.К.Швидько керує Дніпропетровською підсекцією Української секції Наукової ради з історіографії АН УРСР (1980 - 1991 рр.), виконує обов'язки вченого секретаря ради Дніпропетровського державного університету (1981 - 1987 рр.).

Стрімкого злету наукова кар'єра Ганни Кирилівни набула в 1980-ті роки. Щорічно (!) одна за одною виходять наукові монографії з проблем соціально-економічної історії Лівобережної України XVII - XVIII ст. 25 грудня 1987 р. у спеціалізованій вченій раді Інституту історії АН УРСР вона захистила докторську дисертацію "Джерела з соціально-економічної історії міст Лівобережної України другої половини XVII - середини XVIII ст.". У 1988 р. ВАК СРСР присвоїв їй учений ступінь доктора історичних наук, а вченого звання професора (кафедра історії України) удостоєна в 1990 р.

З 1988 р. вона працювала на посаді професора кафедри історії СРСР й УРСР Дніпропетровського держуніверситету. Знаковою подією в житті Ганни Кирилівни стало відновлення в ДДУ кафедри історії України, що відбулося 5 травня 1988 р. Цілком закономірно, що саме її було обрано на посаду завідувачої кафедрою, де вона працювала з 1988 р. по 1995 р.

Перша половина 1990-х років стала роками творчої зрілості Г.К.Швидько, загального визнання її наукового авторитету, періодом нових здобутків у царині історії України. Розширилося коло наукових інтересів вченої: історія і джерелознавство Гетьманщини XVII - XVIII ст. та Запорізької Січі; історичне краєзнавство; розвиток українського права в XVII - XVIII ст. У 1990 р. вона брала участь у роботі I Всесвітнього конгресу українців, у липні 1991 р. — у Міжнародній науковій конференції, присвяченій 500-річчю українського козацтва (Париж, Сорбонна). У липні - серпні 1992 р. Г. К. Швидько читала спецкурс з історії Української козацької держави XVII - XVIII ст. в Українському вільному університеті (Мюнхен, Німеччина), а в липні 1993 р. брала участь у Міжнародному науковому семінарі "Освіта і наука в Україні" в Іллінойському університеті (США).

У той же період дослідниця стає визнаним лідером краєзнавців Дніпропетровщини. З 1990 р. вона беззмінно керує клубом "Ріднокрай" при обласній науковій бібліотеці, а 27 квітня 1991 р. її обрано головою правління Дніпропетровської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Крім того, вчена є редактором неперіодичного краєзнавчого альманаху "Січеславщина". З 1995 р. Ганна Кирилівна працює в Національній гірничій академії України (тепер — Національний гірничий університет) на посаді професора кафедри українознавства й політології (нині — історії та політичної теорії).

Г. К. Швидько — автор понад 350 наукових праць, у тому числі понад 20 монографій, підручників і навчальних посібників. У 1995 р. вона стала автором першого новітнього підручника з історії України XVI - XVIII ст. для 8-го класу середньої школи. Співпраця з Міністерством освіти та видавництвом "Гене́за" (м. Київ) забезпечили цьому підручнику заслужений успіх. Протягом 1996 - 2003 рр. він перевидавався кілька разів українською, російською, польською, румунською й угорською мовами багатотисячними накладом. Г.К.Швидько — незмінний член журі всеукраїнських олімпіад з історії, член кураторіуму конкурсу учнівських робіт "Слідами історії", постійно зустрічається з учителями, учнівською молоддю. Блискучий лектор, умілий організатор, талановитий педагог, член спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій в Інституті археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ і Дніпропетровського національного університету. Підготувала понад 20 кандидатів наук.

У 1997 р. Ганні Кирилівні присвоєне почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України.

Великим є внесок ювілярки в розвиток сучасної української археографії. Завдяки її зусиллям здійснено перевидання праці А.Скальковського "Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького" (1994 р.), твору архієпископа Феодосія (Макар'євського) "Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії" (2000 р.), публікується ревізія Миргородського полку 1723 р. (2003 р.) та ін.

Своє 60-річчя професор Г.К. Швидько відзначає сповненою енергії й нових творчих планів. З нагоди ювілею друзі та колеги Ганни Кирилівни підготували до видання першу книгу її спогадів "Минуле в променях пам'яті" (К, 2004). Це не підсумки, вони ще далеко попереду. Це — роздуми автора про час, нашу долю, історію українського народу, яскравим представником якого є мужня жінка, талановитий історик Ганна Кирилівна Швидько.

